

DEC's in discussie

DE BEOORDELING VAN DIERPROEVEN IN NEDERLAND

JAC. SWART, JAN WOLTERS, HUB ZWART (RED.)

DEC's in discussie

DEC's in discussie

De beoordeling van dierproeven in Nederland

Redactie:

Jac. Swart, Jan Wolters, Hub Zwart

DEC's in discussie
De beoordeling van dierproeven in Nederland

Redactie:
Jac. Swart, Jan Wolters, Hub Zwart

Deze publikatie werd mede mogelijk gemaakt door Harlan Nederland B.V. en een aantal andere organisaties

ISBN 90 5573 538 8

NUR 730/942

Trefw.: proefdieren, dierethiek, bio-ethiek, dierwetenschappen

Copyright © 2004 Uitgeverij DAMON Budel

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Reeks: Dierproeven

Deel 1

Onder verantwoordelijkheid van de Nederlandse Vereniging van Dierexperimentencommissies
Reeks-redactie:

Hub Zwart (voorzitter), Wilbert Frieling, Harry van Herck, Elsbeth Noordhuizen-Stassen,
Jac. Swart

nvdec@gdl.uu.nl

Realisatie: Uitgeverij DAMON bv
ISBN 90 5573 538 8

Inhoud

Introductie <i>De redactie</i>	7
Achtergronden en taken van een DEC <i>Wim Pereboom, Jac. Swart, Katrien de Vos & Hub Zwart</i>	13
De onderzoeker en de DEC: een moeizame relatie <i>Sietse de Boer & Jaap Koolhaas</i>	25
Ethische toetsing van dierproeven: een blik over onze grenzen <i>Bert van Zutphen</i>	31
Het ethisch moment van de DEC <i>Ellen ter Gast & Hub Zwart</i>	45
Utilisme en de integriteit van het dier <i>Henk Verhoog</i>	51
Niet alleen ongerief. Waarom DEC's ook zouden moeten toetsen op aantasting van de integriteit van proefdieren <i>Rob de Vries</i>	61
Zijn sommige dieren meer gelijk dan andere dieren? <i>Jac. Swart</i>	69
Morele grenzen van DEC's <i>Mieke Boon</i>	79
Publieke functie van de DEC; perspectief van een buitenstaander <i>Janne Kuil</i>	91
Mist rond het proefdierengebruik <i>Frank Wassenberg</i>	99

Wat schieten dieren met openbaarheid op? Over de betekenis van openbaarheid en openheid rond DEC's <i>Jan Vorstenbosch</i>	105
De papieren muis <i>Huub Schellekens</i>	115
Nieuwste gedachten over de wijziging van de wet op de dierproeven <i>Dirk Boon</i>	121
DEC's tussen minder regels en meer lokale verantwoordelijkheid <i>Dick Koelega</i>	131
De ethische toetsing van dierproeven: wat heeft Europa ons te bieden? <i>Wim De Leeuw</i>	141
Nabeschouwing <i>De redactie</i>	151
Personalia auteurs	157

Introductie

Er zijn weinig onderwerpen die zoveel discussie tussen wetenschap en maatschappelijke omgeving losmaken als dierproeven. ‘Verzin iets beters’ roepen de affiches van dierenbeschermers ons toe. Het verzet tegen dierproeven is soms zo sterk dat mensen en instellingen die met proefdieren werken met fysiek geweld worden bedreigd. Aan de andere kant beargumenteren onderzoekers en vergunninghouders dat vooruitgang in de wetenschap niet mogelijk is zonder gebruik van dieren. De ontwikkeling van werkzame en veilige medicijnen en behandelmethoden voor ziekten als diabetes of hart- en vaatziekten zouden zonder proefdieren niet mogelijk zijn.

De maatschappelijke reactie op dierproeven is vaak heftig. Wellicht hangt de aandacht voor proefdieren samen met het feit dat we deze dieren willens en wetens letsels toebrengen en ze daartoe speciaal fokken en houden. Een andere factor is wellicht dat het nut van dierproeven vaak onduidelijk is. Een goed uitgevoerde dierproef levert inzichten op waaruit meestal pas op termijn en indirect nieuwe toepassingen volgen. De zekerheid van het ongerief dat de dieren wordt toegebracht en de onzekerheid van nut en noodzaak van een dierproef is een lastige combinatie.

Omdat dierproeven zo gevoelig liggen, voert de overheid een strikt beleid. Een dierproef is verboden tenzij een instelling over een vergunning beschikt en het onderzoeksprotocol is goedgekeurd door een Dierexperimentencommissie (DEC). Vanwege de centrale rol bij de vaststelling van de toelaatbaarheid van dierproeven krijgen DEC's veel aandacht van onderzoekers, tegenstanders van dierproeven en van de overheid die moet controleren of zij de wettelijk voorgeschreven taak goed uitvoeren. Van verschillende kanten worden kritische kanttekeningen gemaakt. DEC's zouden niet open zijn, zouden onderzoekers hinderen of een verlengthuk zijn van vergunninghouders en wetenschappers.

Die kritiek is begrijpelijk. Een DEC heeft de taak de verschillende belangen en visies op dierproeven samen te laten komen, een afweging te maken en dit te laten uitmonden in een advies dat in de regel doorslaggevend is voor de vraag of een dierproef mag worden uitgevoerd. Er staat dus nogal wat op het spel, zowel voor de onderzoeker als voor de dieren. Daarbij zijn niet alleen (tegengestelde) belangen in het geding,

maar ook levensbeschouwelijke standpunten of ‘vage’ begrippen zoals intrinsieke waarde en integriteit van dieren.

Daarmee zijn we bij de kernvraag van dit boek: in hoeverre kan een DEC een maatschappelijk gedragen afweging maken tussen de morele kosten en baten die aan een dierproef zijn verbonden, in een context van conflicterende belangen en levensbeschouwingen? Om deze vraag te beantwoorden wordt eerst ingegaan op achtergronden van het instituut DEC. Vervolgens geven enkele onderzoekers aan hoe zij de DEC ervaren. In dit eerste deel wordt ook de nationale en internationale positie van DEC's nader toegelicht. Na deze introductie worden een drietal thema's aan de orde gesteld: ethische toetsing, openbaarheid en regelgeving.

Achtergronden

Wim Pereboom en anderen beschrijven de opkomst, de taak en het functioneren van dierexperimentencommissies, tegen de achtergrond van een historisch betoog over het waarom en hoe van diergebruik voor wetenschappelijke doeleinden. Vervolgens schetsen *Jaap Koolhaas en Sietse de Boer* hun visie op het functioneren van DEC's vanuit het perspectief van de onderzoeker die wettelijk verplicht is onderzoeksplannen voor te leggen aan een DEC. Zij constateren dat DEC-procedures slecht aansluiten bij de vaart en dynamiek van fundamenteel onderzoek. Frustratie van onderzoekers en vertraging van onderzoek zijn het gevolg. Zij pleiten voor een meer efficiënte toetsing van onderzoek (zoals toetsing van programma's in plaats van individuele experimenten). *Bert van Zutphen* geeft in het volgende artikel aan hoe in een aantal andere landen de toetsing van dierexperimenten plaatsvindt. Daarbij komt naar voren dat de beoordeling van dierproeven per land aanzienlijk kan verschillen, ook binnen de Europese Unie. Hij pleit dan ook voor een verdergaande harmonisatie van de regelgeving op dit punt.

Ethiek

Ellen ter Gast en *Hub Zwart* concluderen in hun bijdrage dat DEC's zich op het snijvlak van twee werelden bevinden: het laboratorium en de samenleving. Dat vertaalt zich enerzijds in een zeer specifieke, voor buitenstaanders moeilijk te begrijpen wetenschappelijke vraagstelling, en anderzijds in een maatschappelijke doelstelling die vaak in zeer algemene termen is omschreven, zoals verbetering van de behandeling van ziektes. De samenhang tussen beide is in de regel indirect en onzeker. Dat maakt

de afweging tussen belang van een proef en ongerief voor het dier tot een moeilijk oplosbaar dilemma. Er zou al veel gewonnen zijn als DEC's wat opener zouden worden (naar elkaar en naar anderen) over de problemen die het maken van deze afweging soms oplevert.

Henk Verhoog gaat in op de dominante utilistische benadering in DEC's. Hierbij worden vooral *gevolgen* (het belang voor de mens en het ongerief voor het dier) tegen elkaar afgewogen. Meer principiële benaderingen komen nauwelijks aan bod. Verhoog geeft aan dat dit samenhangt met de dominante wetenschappelijke denkstijl die ten onrechte pretendeert waarde vrij te zijn. Het dier wordt als wetenschappelijk object gezien en deze 'denaturalisatie' van het dier verklaart de afstand tussen de benadering van de DEC en de ervaringswereld van veel buitenstaanders.

Rob de Vries gaat in op de integriteit van het dier. Dit begrip verwijst naar de heiligheid, gaafheid en authenticiteit van het dier. Amputaties of de ontwikkeling van onnatuurlijk gedrag zijn voorbeelden van schendingen van integriteit. In navolging van de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) pleit de auteur voor erkenning van integriteit van dieren als een criterium voor DEC's.

Jac. Swart stelt zich in zijn bijdrage de vraag of de soort waartoe een dier behoort een relevant criterium is bij de afweging van dierproeven. Met name biologisch geschoolde DEC-leden vinden het onderscheid tussen bijvoorbeeld een kat en een rat niet relevant. Het zou vooral een emotioneel onderscheid zijn. Swart gaat op zoek naar de rationaliteit achter die emoties door gebruik te maken van een viertal bio-ethische principes. Hij concludeert dat er moreel relevante niet-biologische verschillen bestaan tussen diersoorten die het maken van onderscheid kunnen rechtvaardigen. Niet alleen de mate van ongerief is relevant, de soort of groep waartoe het dier behoort kan er toe doen.

In de bijdrage van *Mieke Boon* tenslotte wordt de ethische afweging door DEC's nogmaals onder de loep genomen. Ook zij geeft aan dat de afweging vooral op utilistische gronden wordt gemaakt. Echter, als we dieren op grond van hun intrinsieke waarde tot onze morele kring toelaten, en we de intrinsieke waarde interpreteren als een recht om niet louter als instrument te worden behandeld, dan is het de vraag of dierproeven moreel gezien eigenlijk wel toelaatbaar zijn. Boon geeft aan dat deze discussie niet alleen in DEC's, maar in de samenleving als geheel gevoerd dient te worden.

Openbaarheid

Janne Kuil onderstreept het belang van een echte dialoog tussen verschillende betrokkenen, een dialoog in de zin van respectvolle bereidheid naar elkaar te luisteren en openheid over wat er in de laboratoria gebeurt. Ook de overheid heeft dit bij de ontwikkeling van haar proefdierbeleid sinds de jaren zeventig benadrukt. Het zouden met name de maatschappelijke organisaties zijn die in deze dialoog de positie van de burgers kunnen vertegenwoordigen.

Frank Wassenberg gaat vervolgens dieper in op de kwestie van openheid en openbaarheid. Openheid is volgens hem te vaag en afhankelijk van de welwillendheid van de onderzoekers. Hij verkiest de juridische term openbaarheid omdat dit toegankelijkheid voor het publiek inhoudt en in wetgeving verankerd kan worden. Volgens hem is openbaarheid van DEC adviezen nodig omdat dat garandeert dat DEC's doen wat ze zouden moeten doen: het toetsen van de ethische toelaatbaarheid van dierproeven. Volgens hem houden DEC's zich nu ten onrechte alleen bezig met de drie V's: vermindering, verfijning en vervanging van dierproeven. Dat is nodig, maar niet voldoende.

Jan Vorstenbosch gaat door op deze kwestie. Hij verzet zich tegen een al te strikte juridische interpretatie van openbaarheid omdat die voorbij gaat aan de complexe wetenschappelijke en technologische context van dierproeven. Openbaarheid in de vorm van openheid is gebaseerd op vertrouwen en kan verrijkend werken. Ze schept kaders voor een maatschappelijke discussie over waarden die 'er toe doen' en zij kan de huidige, dominante utilistische benadering doorbreken. Daarnaast zou deze vorm van openbaarheid DEC's scherp houden en toetsing van dierexperimenten op een fundamentele en minder detaillistisch niveau mogelijk maken.

Regelgeving

Huib Schellekens beschrijft de geschiedenis van de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) die werd ingesteld naar aanleiding van de maatschappelijke zorg over de genetische modificatie van dieren. Hij schetst de juridisering van deze commissie in samenhang met principes als openbaarheid, rechtsgelijkheid en consistentie. Er is een sterke nadruk op procedures ontstaan waarbij de bedenkingen van maatschappelijke organisaties een bijna ritueel karakter krijgen. Alhoewel dit de maatschappelijke onrust kanaliseert en onderzoekers weerhoudt van ondoor-

dachte voorstellen, leidt het volgens hem ook tot bureaucratisering die averechts uitpakt omdat het onderzoekers hindert en frustreert in de eigenlijke zorg voor dieren.

Dirk Boon evalueert op zijn beurt de Wet op de Dierproeven WOD). Hij concludeert dat de wet tamelijk succesvol is geweest in het terugdringen van het aantal proefdieren, al zet die daling zich de laatste jaren niet door. Volgens de auteur biedt de WOD proefdieren niet alleen bescherming maar vooral ook legitimatie aan onderzoekers voor het doen van dierexperimenten. Hij beschouwt de groep van betrokkenen (onderzoekers, DEC-leden en proefdierdeskundigen) als een gesloten kring, een *inner circle* van personen die de wet slechts matig kennen. Hij bepleit een flankerend beleid dat kan bijdragen aan de in de wet gestelde doelen.

Dick Koelega bespreekt de door burgers en overheid gewenste vermindering van de regeldruk. Hij vraagt zich af of ketenverantwoordelijkheid, waarbij de sector (onderzoekers, vergunninghouders, etc.) zelf verantwoordelijk en aansprakelijk is voor de juiste uitvoering van een dierproef een goed alternatief is. Hij concludeert dat dit kan leiden tot een verplaatsing, maar niet noodzakelijk tot een vermindering van de regeldruk. Alles afwegende kiest hij voor een lokalisering (decentralisatie) van verantwoordelijkheden en regels, waarbij de DEC op hoofdlijnen toetst en proefdierversorgers en proefdierdeskundigen meer verantwoordelijkheid toebedeeld krijgen voor het welzijn van dieren op de onderzoekswerkvloer.

Wim de Leeuw gaat in op de internationale regelgeving: de steeds groter wordende bemoeienis van de Europese Unie. De EU streeft vooral de economische integratie van nationaal beleid na. Een belangrijk actueel discussiepunt is het Europese veiligheidsbeleid van stoffen en voedselproducten dat mogelijk tot een flinke toename van het aantal verplichte dierproeven kan leiden. In de vernieuwde richtlijn die momenteel in voorbereiding is, zullen ook bepalingen over een ethische toets bij dierproeven worden opgenomen. Naar verwachting zullen de nieuwe regels minder streng zijn dan de huidige Nederlandse regels, maar internationaal gezien wordt er vermoedelijk wel winst in dierenwelzijn geboekt.

In het laatste hoofdstuk formuleert de redactie op basis van deze bijdragen een voorlopige conclusie. Er is behoefte aan ethische verbreding, aan benaderingen die de dominante utilistische benadering overstijgen en recht doen aan morele noties die zich veel moeilijker laten vertalen

in juridische regels of wetenschappelijke termen. Er moet meer ruimte worden geschapen voor een open maatschappelijke discussie over waarden en voorwaarden van dierproeven, maar verlammeende regelgeving moet worden voorkomen. Het streven naar meer openheid wordt breed gedragen, maar het is de vraag of Europese ontwikkelingen hiervoor voldoende ruimte bieden.

De bijdragen in deze bundel zijn afkomstig van auteurs die op zeer uiteenlopende manieren betrokken zijn bij dierproeven. Sommigen hebben zitting in een DEC, anderen nadrukkelijk niet. Wetenschappers, actievoerders, ethici en beleidsmakers komen aan het woord en geven hun visie op de vraag hoe een DEC kan bijdragen aan een beoordelingspraktijk van dierproeven waarvoor maatschappelijk draagvlak bestaat. De bijdragen zijn op uitnodiging van de redactie geschreven. We hopen dat de bundel aanzet tot discussie en reflectie over dierproeven voor wetenschappelijke doeleinden, dat de bundel zal bijdragen aan wederzijds begrip voor de verschillende visies en aan de verdere vormgeving van het beleid omtrent dierproeven. We danken alle instellingen die deze uitgave financieel mogelijk maakten. Deze bundel is de eerste uitgave in een reeks. In toekomstige uitgaven hopen wij de kring van deelnemers aan de discussie verder te verbreden.

Achtergronden en taken van een DEC

Wim Pereboom, Jac. Swart, Katrien de Vos, Hub Zwart

Dierproeven

Het gebruik van proefdieren voor biomedisch onderzoek heeft een lange geschiedenis.^{1,2} Ten behoeve van het eerste medische standaardwerk, het Corpus Hippocraticum (ca. 400 voor Christus) werd al vivisectie in de letterlijke betekenis toegepast. In latere tijden werden door Galenus (130-120 na Chr.) experimenten gedaan met o.a. apen, varkens en honden. In de periode hierna werd niet of nauwelijks empirische wetenschap bedreven en eeuwenlang bleef het werk van Galenus de basis van het geneeskundig handelen.

Tijdens de Renaissance en daarna komt de empirische aanpak terug en worden dieren weer voor medisch onderzoek gebruikt. De Brusselaar Vesalius (1514-1564) gebruikte bijvoorbeeld dieren om na te gaan of de inzichten van Galenus wel klopten. Later ontdekte William Harvey (1578-1657) door onderzoek bij levende dieren de bloedsomloop. Hij legde daarmee de basis van de moderne geneeskunde. Dieren werden destijds niet verdoofd. Vele onderzoekers hanteerden in navolging van Descartes een mechanistische visie op dieren en meenden dat dieren geen pijn leden door de experimenten. Pas ruim een eeuw later brak met het werk van ondermeer Albrecht von Haller (1707-1777) het inzicht door dat dieren, evenals mensen, gevoelige wezens zijn die kunnen lijden. Immanuel Kant (1724-1804), de belangrijkste filosoof in die tijd, huldigde evenwel een antropocentrische moraal die het gebruik van dieren voor onderzoek in beginsel legitimeerde. Als redelijke wezens dienden we echter wel zorgvuldig met dieren om te gaan en hen niet zinloos te kwellen. Bovendien stelde Kant dat we (voor zover mogelijk) hogere dieren door lagere dieren zouden moeten vervangen.

Ondanks de erkenning dat dieren konden lijden, bleven dierproeven tot ver in de 19^e eeuw vaak zeer pijnlijk omdat verdovende middelen niet beschikbaar waren.³ Het gebruik van dieren werd gerechtvaardigd door een sterk antropocentrisch mensbeeld. Het vivisectieonderzoek van ondermeer François Magendie (1783-1855) en Claude Bernard (1818-1878),

waarbij vaak sprake was van zeer ernstig ongerief, riep in de 19e eeuw echter ook sterke maatschappelijke weerstand op en leidde tot het ontstaan van de anti-vivisectie beweging, eerst in Engeland en later ook in andere Westerse landen. Pas halverwege de 19e eeuw werd het gebruik van anaesthetica (zoals chloroform, ether en opiaten) een serieuze optie. Tegelijkertijd nam echter ook het aantal dierproeven toe omdat de technische mogelijkheden voor experimenten toenamen. In de 20e eeuw nam het gebruik van dieren nog verder toe door de enorme schaalvergroting binnen de biomedische wetenschappen. Zo waren bij dierproeven in 1908 minder dan 5000 dieren betrokken. In 1978 was het aantal gestegen tot ca. 1,5 miljoen. Met name door de opkomst van toetsingspraktijken vlakke de groeicurve af of daalde zelfs het proefdiergebruik. Op dit moment worden jaarlijks ongeveer 700.000 dieren gebruikt.⁴

Een belangrijke tendens in het proefdiergebruik is de toenemende standaardisering van diersoorten. Tot het midden van de 19e eeuw waren de meeste proefdieren gedomesticeerde dieren zoals honden, schapen en varkens. Daarna zien we de opkomst van knaagdieren, vooral ratten en muizen, waarbij inmiddels diverse stammen speciaal voor onderzoeksdoel-einden zijn ontwikkeld. Veelal zijn dit inteeltstammen die weinig variatie vertonen en waarvan de kenmerken goed gedocumenteerd zijn (zodat het gemakkelijk is onderzoeksresultaten tussen laboratoria te vergelijken). De Wistar-rat is een beroemd voorbeeld van een laboratoriumdier dat voor onderzoeksdoel-einden werd gefokt. Inteeltstammen maken standaardisatie mogelijk, wat op haar beurt leidt tot kleinere steekproeven en dus tot vermindering van het aantal proefdieren. Daar staat tegenover dat de beschikbaarheid van proefdieren tot een toename van het aantal experimenten leidde. Een soortgelijke ontwikkeling zien we in onze tijd met de opkomst van transgene dieren. Enerzijds is sprake van vermindering van proefdieren per trial, anderzijds van toename van het aantal trials vanwege toenemende wetenschappelijke interesse voor dit type onderzoek.

Met de groei van het aantal dierproeven in de 20e eeuw nam ook de weerstand tegen het gebruik van proefdieren verder toe. De afgelopen decennia is zorg en aandacht voor het welzijn van het proefdier een integraal onderdeel van wetenschappelijk onderzoek met dieren geworden. Dat gebeurde niet alleen op morele gronden. Ook methodologisch is het van belang dieren zo min mogelijk te laten lijden en in een goede conditie te houden. Ernstig zieke of beschadigde dieren leveren vaak geen betrouwbare informatie op en zijn minder geschikt als model.

Het streven naar vermindering van proefdierleed vertaalde zich uiteindelijk in de drie V's: vermindering, vervanging en verfijning.⁵ Vermindering door bijvoorbeeld een betere proefopzet of samenwerking tussen onderzoekers, vervanging door bijvoorbeeld het gebruik van weefsel (in vitro-onderzoek) in plaats van intacte dieren (in vivo-onderzoek) en verfijning door bijvoorbeeld een betere huisvesting en meer humane dier-experimentele technieken.

Wetgeving

Dierenmishandeling – in de zin van opzettelijk wreedheid jegens dieren – werd in 1886 volgens het Wetboek van Strafrecht strafbaar gesteld. Niet uit oogpunt van dierenwelzijn maar omdat wreedheid jegens dieren een negatieve invloed op de zeden van de mens kon hebben.⁶ In de praktijk vielen dierproeven buiten deze regelgeving omdat hierbij een redelijk doel werd voorondersteld. Pas in 1920 werd gesteld dat het ongerief dat het dier werd berokkend in redelijke verhouding tot het doel van het experiment moest staan. Als gevolg van de toenemende weerstand tegen dierproeven werd na de Tweede Wereldoorlog steeds intensiever van gedachten gewisseld tussen overheid, anti-vivisectie groeperingen en het proefdierkundige veld om tot een betere regeling te komen betreffende de toelaatbaarheid van dierproeven. In 1970 werd aan een wetsontwerp over deze kwestie een hoorzitting gewijd. Uiteindelijk duurde het nog tot 1977 voor de *Wet op de Dierproeven* (WOD) werd afgekondigd. Deze wet werd gepresenteerd als raamwet. Zij moest in de jaren daarna via *Algemene Maatregelen van Bestuur* verder worden ingevuld. Begin jaren tachtig van de vorige eeuw bracht de Nederlandse regering de nota *Rijksoverheid en Dierenbescherming* uit waarin aan dieren een intrinsieke waarde werd toegekend.⁷ De waarde van een dier, ongeacht het nut voor de mens werd hiermee beleidsmatig erkend. Het duurde overigens nog tot 1996 voordat dit element in de *Wet op de Dierproeven*, werd opgenomen.

De invulling van de *Wet op de Dierproeven* had betrekking op ondermeer een vergunningstelsel voor instellingen waar dierproeven plaatsvinden, de verplichting tot registratie van dierproeven en proefdieren, het formuleren van deskundigheidseisen voor onderzoekers, biotechnici en dierversorgers, en het aanstellen van proefdierdeskundige toezichthouders. Dit proces nam jaren in beslag. Met de afkondiging in 1985 van het 'Dierproevenbesluit' trad in 1986 de Wet op de Dierproeven in haar volle omvang in werking.

Dierexperimentencommissies (DEC's) vormden toen nog geen onderdeel van de WOD. Zij ontstonden in het begin van de jaren tachtig als een vorm van zelfregulatie binnen instellingen om onderzoekers en vergunninghouders over dierproeven te adviseren. In hun taakstelling en samenstelling konden zij echter aanzienlijk verschillen. In 1985 bracht de Adviescommissie voor de dierproeven op verzoek van de staatssecretaris van WVC een invloedrijk advies uit over hoe algemene ethische beginselen bij het verrichten van dierproeven zouden kunnen worden gehanteerd en gewaarborgd. Het advies bevatte aanbevelingen over de wettelijke inbedding van DEC's: doel, taken, bevoegdheden, samenstelling, plaats in de organisatie en openbaarheid van DEC-adviezen kwamen aan de orde. Een DEC zou moeten worden ondergebracht bij de vergunninghouder waarbij de keuze van de leden bij voorkeur diende te vallen op personen die een belangeloos oordeel zouden kunnen vellen. Naar aanleiding van EU-regelgeving (richtlijn 86/609/EEG) werd de WOD in 1996 gewijzigd en werden DEC's geformaliseerd.⁸ De taakstelling en de samenstelling werden daarbij vastgesteld. Sindsdien is niet alleen een vergunning nodig voor het doen van dierproeven, maar dient van elk onderzoeksplan de ethische toelaatbaarheid door een DEC te worden bepaald. Verder werden bij deze wijziging dierproeven voor de bepaling van de LD₅₀/LC₅₀⁹ en het testen van cosmetica verboden. Ook werd de intrinsieke waarde van het dier als algemeen uitgangspunt in de WOD geïntroduceerd. Op dit moment is de vernieuwde WOD ruim 6 jaar oud en wordt zij in opdracht van de overheid geëvalueerd. Op Europees niveau wordt de belangrijke richtlijn 86/609/EEG herzien. Dit zal vrijwel zeker ook tot verandering van de nationale wet- en regelgeving leiden.

De DEC

Elke instelling in Nederland waar dierexperimenteel onderzoek plaatsvindt dient hiertoe een vergunning te bezitten. Alvorens dierexperimenten mogen worden uitgevoerd moeten de desbetreffende onderzoeksplannen aan een door de minister erkende DEC worden voorgelegd. Dat kan een eigen DEC zijn maar ook een DEC van een andere instelling. Er is in Nederland zelfs een DEC die op commerciële basis werkt. In Nederland zijn er meer dan 80 vergunninghouders (zoals universiteiten, ziekenhuizen, streeklaboratoria, farmaceutische bedrijven, proefdierfokbedrijven, en onderzoeksinstituten) en ongeveer 25 DEC's. Pas nadat een

DEC een positief advies heeft afgegeven met betrekking tot een voorgenomen dierproef mag deze worden uitgevoerd.

Wie zitten in een DEC? Ook dat is vastgelegd in de WOD. Er zijn tenminste zeven leden. Dit zijn deskundigen op het gebied van dierproeven, alternatieven voor dierproeven, bescherming van proefdieren en ethische toetsing. Verder zijn tenminste drie leden – waaronder de voorzitter – niet in dienst van de vergunninghouder. Ook dienen tenminste twee leden niet betrokken te zijn bij het verrichten van dierproeven. Tenslotte heeft een proefdierdeskundige verbonden aan de vergunninghouder een adviserende rol in de DEC.

Taken van de DEC

De taak van een DEC is, kort gezegd, te beoordelen of het belang van de proef opweegt tegen het ongerief dat het dier berokkend wordt. Pathologische, diagnostische, toxicologische, medicinale, farmaceutische en veterinaire toepassingen worden in artikel 1 van de WOD met name genoemd als doelen waarvoor dierproeven mogen worden verricht. Daarnaast vormt het verkrijgen van een antwoord op een wetenschappelijke vraag een in de WOD erkend doel voor het doen van een dierproef. De onderzoeker dient de DEC te voorzien van de benodigde informatie. Dit gebeurt door het invullen van een vragenformulier. Een DEC dient voorts te kijken of de herkomst, huisvesting en verzorging van de dieren in overeenstemming met de wet is en of de onderzoeker voldoende deskundig is. Ook beziet de DEC of het aantal proefdieren kan worden verminderd, of verfijning (ongeriefreductie) mogelijk is en of onderzoek met dieren door alternatieven (onderzoek *in vitro* of *in silico*, computersimulaties, literatuuronderzoek, audio-visuele middelen) kan worden vervangen. De onderzoekers en degenen die in het kader van een dierproef handelingen aan dieren verrichten blijven evenwel verantwoordelijk voor het welzijn van het dier en dienen daarover een administratie bij te houden. Controle van dit alles vindt plaats door de proefdierdeskundige verbonden aan de vergunninghoudende instelling en door de inspectiedienst van de Voedsel- en Warenautoriteit (VWA).

Het advies van de DEC gaat naar de vergunninghouder en is bindend. De vergunninghouder kan bij een negatief advies het onderzoeksvoorstel voorleggen aan de Centrale Commissie Dierproeven (CCD). Indien deze ook negatief oordeelt mag de dierproef niet worden uitgevoerd. De beoordeling door de DEC vindt dus plaats voorafgaande aan het experi-

ment. De aan de instelling verbonden proefdierdeskundige of ‘Artikel 14 functionaris’ houdt nadien toezicht op de uitvoering van het experiment en op het welzijn van de proefdieren.

In 2001 werden bijna 5000 onderzoeksplannen door 24 DEC's behandeld. Er bestaan echter grote verschillen tussen de aantallen onderzoeksplannen die verschillende DEC's te beoordelen krijgen: in 2002 varieerde dit aantal van 9 tot 717 plannen per DEC. Tweederde deel van de proefdieren betreft ratten en muizen. Ongeveer de helft van het aantal proefdieren wordt gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek. De overige proeven betreffen de productie en controle van vaccins, sera en geneesmiddelen, onderzoek naar de schadelijkheid van stoffen, en proeven t.b.v. diagnostiek, onderwijs en training.⁹

Ondanks dat de taak en werkwijze grotendeels door de WOD zijn bepaald kunnen DEC's behoorlijk verschillen. Dat hangt samen met de aard van de instelling waaraan een DEC verbonden is. Een DEC van een farmaceutisch bedrijf zal vaak over dierproeven die samenhangen met potentiële geneesmiddelen, moeten oordelen, terwijl een DEC aan een universitaire instelling vaker dierproeven moet beoordelen waarin kennis over ziekteprocessen wordt gegenereerd. In academische instellingen worden ook vaker dierproeven met een louter wetenschappelijk belang uitgevoerd. Dat zijn niet per se proeven in de biomedische context, het kunnen ook ecologisch georiënteerde dierproeven zijn.

Onderzoekers moeten in hun onderzoeksplan dat ze bij een DEC indienen opening van zaken geven over hun plannen. Volgens het dierproevenbesluit dat naar aanleiding van de WOD in 1997 werd gewijzigd, moet het in te dienen onderzoeksplan ingaan op de vraagstelling van het onderzoek en op het belang voor de gezondheid of voeding van mens of dier. Daarnaast dient het maatschappelijke en wetenschappelijke belang te worden aangegeven. Ook dient de aanvrager te melden wie of welke commissie de wetenschappelijke kwaliteit heeft beoordeeld. Ook de deskundigheid van betrokken onderzoekers, biotechnici en analisten moet worden aangegeven.

Verder dient de onderzoeker informatie te geven over de proefdierdeskundige kwaliteit van het onderzoek. Dit betreft keuze, aantal en herkomst van de proefdieren, alsmede informatie over ingrepen, behandelingen, verdoving, pijnstillers, verzorging en huisvesting van de dieren. Ook de eindbestemming en de wijze waarop de dieren aan het eind van

de proef eventueel worden gedood, moeten duidelijk zijn. Tenslotte moet de onderzoeker de mate van het verwachte ongerief aangeven en dient hij in te gaan op de vraag waarom de vraagstelling niet met minder dieren of anders dan met behulp van proefdieren kan worden beantwoord.

Deze informatie is vaak van vertrouwelijke aard omdat zij samenhangt met onderzoeksstrategieën, patenten en bedrijfsgeheimen. Het is daarom dat DEC's in beslotenheid vergaderen aan de hand van vertrouwelijke stukken. In de recente jaren is dit een van de grootste discussiepunten rondom dierproeven. In de jaarlijkse rapportage 'Zodoende' van de Keuringsdienst van Waren wordt weliswaar opening van zaken gegeven, maar critici vinden dit niet ver genoeg gaan en streven een verdergaande openbaarmaking van onderzoeksprotocollen na. Elders in deze bundel wordt verder op deze problematiek ingegaan.

De maatschappij

De hedendaagse praktijk van het dierexperimenteel onderzoek heeft zich zowel in methodologisch als in ethisch opzicht ver verwijderd van de onderzoekspraktijk uit de tijd van Claude Bernard. Lange tijd werd de morele beoordeling van (de zinvolheid van) dierproeven in feite overgelaten aan de onderzoekers zelf. In de huidige situatie moet een onderzoeker zich onderwerpen aan een toetsing door de DEC. De morele verantwoordelijkheid over de toelaatbaarheid van dierproeven is daarmee verdeeld over verschillende personen en instanties. Naast de wetenschappelijk onderzoeker (de artikel 9 functionaris), zijn de dierverzorger, biotechnicus en analist (artikel 12 functionarissen), de proefdierdeskundige (de artikel 14 functionaris) en uiteraard de DEC belangrijke schakels in het beoordelingstraject.¹⁰ Ook *binnen* de DEC is sprake van een diversiteit aan posities. Zo dienen ethici deel uit te maken van een DEC. Deze ontwikkeling is een belangrijke vooruitgang in vergelijking met vroeger. Het is niet alleen de direct belanghebbende – de onderzoeker – die oordeelt ook buitenstaanders hebben nu een rol. De DEC is daarmee een belangrijke schakel tussen onderzoeker en samenleving, want het vellen van een oordeel over de morele aanvaardbaarheid van een dierproef houdt tevens in dat zij maatschappelijke zorg hieromtrent weet te vertalen. Ook het belang van dierproeven voor de ontwikkeling van nieuwe therapieën voor ernstige ziekten zoals kanker, diabetes, multiple sclerose is echter een moreel belang dat telt in de discussie over de aanvaardbaarheid van dierproeven. Het gaat bij dierproeven niet alleen om

ernstige ziekten; ook ‘gewone’ medicijnen zoals pijnstillers die dagelijks door miljoenen mensen worden geslikt zijn ontwikkeld en getest met behulp van dierproeven.

Het oordelen over de morele aanvaardbaarheid van een dierproef is wellicht de moeilijkste taak van een DEC. Het is niet eenvoudig om de verschillende belangen die met een dierproef verbonden zijn, af te wegen tegen het ongerief dat een dier wordt toegebracht. Het zijn eigenlijk onvergelijkbare (“incommensurabele”) grootheden. Het streven is om het begrip ongerief zoveel mogelijk te objectiveren. Ongerief wordt ingedeeld in klassen van licht tot zeer ernstig met behulp van een 5-puntschaal.¹¹ De ervaring van onderzoekers en DEC-leden speelt bij de bepaling van ongerief echter een belangrijke rol. Het belang van een proef laat zich veel moeilijker operationaliseren. Maatschappelijke en ethische opvattingen spelen hierbij een grote rol. Zo wordt bijvoorbeeld heel verschillend gedacht over de vraag of dierexperimenteel onderzoek naar de gevolgen van roken maatschappelijk gezien belangrijk is. Sommigen zullen benadrukken dat proefdieren niet moeten worden opgeofferd aan onverantwoordelijk gedrag van mensen. Anderen zullen wijzen op het feit dat een beroep op eigen verantwoordelijkheid voor leefstijl in de gezondheidszorg zeer controversieel en niet algemeen geaccepteerd is.

Ook spelen opvattingen over de integriteit van het dier en de gebruikte diersoort soms een belangrijke rol in discussies over de toelaatbaarheid van een dierproef. Is een experiment met een kat minder aanvaardbaar dan hetzelfde experiment met een rat of muis? Daarnaast zijn er allerlei onzekerheden in het spel. Lang niet al het onderzoek is wetenschappelijk succesvol en lang niet elk wetenschappelijk succes leidt vervolgens ook tot zinvolle toepassingen. Vooral van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek is nauwelijks te voorspellen of het ook (op de lange termijn) nuttige toepassingen zal opleveren.¹² Aan de andere kant is het zonder fundamenteel onderzoek niet mogelijk nieuwe therapieën te ontwikkelen voor belangrijke ziekten als kanker en hart- en vaatziekten. Ook kan fundamenteel onderzoek soms onverwachte toepassingen genereren. Het is daarom belangrijk dat de proefdierkundige en wetenschappelijke kwaliteit van een experiment gewaarborgd zijn. De proefdierkundige kwaliteit is door een DEC vaak wel vast te stellen; de wetenschappelijke kwaliteit kan alleen door het wetenschappelijke forum worden vastgesteld. Dit oordeel laat de DEC in beginsel over aan anderen.

Een lastige kwestie daarbij is dat een DEC onderzoeksprojecten als zelfstandige entiteiten moet beoordelen, terwijl in de onderzoekspraktijk deze projecten vaak onderdeel zijn van langer lopende, grootschalige programma's die op hogere besluitvormingsniveaus, zoals onderzoeksinstituten, bedrijfsdirecties, Colleges van Besturen, fondsen, ministeries, internationale organisaties en de EU, worden ontwikkeld. Met andere woorden, het belang van een bepaald onderzoek is vaak al op een hoger niveau vastgesteld waardoor de ruimte van een DEC wordt beperkt. Dierethische afwegingen zouden daarom juist ook op deze hogere niveau's van besluitvorming een belangrijke rol moeten spelen.

Behalve aan de afweging van het belang van een proef versus het ongerief dat het dier wordt berokkend, besteden DEC's ook veel aandacht aan de proefdierkundige en methodologische aspecten van een onderzoeksplan. Een goede proefopzet kan bijdragen aan reductie van het ongerief en de vermindering van het aantal proefdieren. De meeste adviezen van een DEC leiden slechts tot kleine opmerkingen en wijzigingen. Over de jaren 2000 en 2001 werd bij een kwart van de ingediende onderzoeksplannen nadere voorwaarden of een nieuwe indiening geëist. Minder dan 1% werd afgewezen. Een belangrijke functie van de DEC is waarschijnlijk dat onderzoekers zich bij het ontwerpen van hun experimenten en het schrijven van de onderzoeksvoorstellen sterker oriënteren op dierethische kwesties en anticiperen op het streven naar vervanging, verfijning of vermindering. Dit is mogelijk een van de oorzaken van de vermindering van het aantal proefdieren in de laatste 25 jaar. Dit anticiperen kan uiteraard ook tot vergaande vormen van *window dressing* leiden. Het is de taak van een DEC hier doorheen te prikken en de onderzoeker te verplichten goede informatie te geven.

Omdat dierexperimentencommissies tussen samenleving en onderzoekers staan, zijn zij vaak onderhevig aan kritiek. Enerzijds ervaren vele onderzoekers de adviezen van een DEC als inbreuk op hun wetenschappelijk handelen, anderzijds vinden veel critici dat DEC's niet ver genoeg gaan en de onderzoekers te veel beschermen, waarbij zij vaak op de beperkte openbaarheid van de besluitvorming wijzen.

Bij de overheid bestaan (onder druk van dierenbeschermingsorganisaties) plannen om jaarverslagen van DEC's openbaar te maken. Niet alleen informatie over de afweging die een DEC maakt, maar ook infor-

matie over de onderzoeksplannen zou voor iedereen beschikbaar moeten zijn. Dit streven naar openbaarheid is op zich begrijpelijk, maar staat tegenover het belang van vergunninghouders om vertrouwelijk met informatie over onderzoeksstrategieën om te gaan (zeker wanneer het betreffende onderzoek zich nog in een vroege fase van ontwikkeling bevindt). Dit brengt de DEC's in een lastige situatie. Terwijl onderzoekers op vertrouwelijkheid rekenen, eisen maatschappelijke groeperingen inzage. Daarbij moet overigens onderscheid worden gemaakt tussen de verantwoordelijkheid van de DEC's en die van de vergunninghouders. Het zijn de vergunninghouders, en uiteindelijk de onderzoekers, die de proeven voorstellen en uitvoeren, en die daarover dan ook verantwoording dienen af te leggen aan de maatschappij. De taak van de DEC is vast te stellen of het belang van een dierproef voldoende opweegt tegen het ongerief bij het dier op basis van de criteria in de wet, rekeninghoudend met de maatschappelijke belangen en waarden. Het ligt daarom voor de hand om vergunninghouders en onderzoekers nadrukkelijker in het debat over openheid en openbaarheid te betrekken.

De NV-DEC

Een DEC moet opereren op het scharnierpunt van wetenschap en samenleving. Dat maakt haar taakstelling bijzonder moeilijk. Die taakstelling werd bovendien met de wijziging van 1996 behoorlijk verzwaaard. Daarom werd in 1995 besloten tot het oprichten van de *Nederlandse Vereniging van Dierexperimentencommissies*, de NVDEC, opgericht met als doel DEC's te ondersteunen bij hun taak. De NVDEC doet dit ondermeer door de kennis van de leden van de DEC's te verhogen en belangen van DEC's te behartigen. Verder tracht ze bij te dragen aan de ontwikkeling van uniforme maatstaven en criteria voor de toetsing van dierproeven door DEC's. Tenslotte treedt zij naar buiten indien zij daartoe door haar leden is gemandateerd. De NV-DEC probeert deze doelen onder meer te bereiken via ledenvergaderingen en nascholingsdagen. Onderwerpen die daar onder andere aan de orde komen zijn openbaarheid en transparantie van DEC's, onderzoek met transgene dieren, alternatieven van dierproeven, belangen bij een dierproef en de beoordeling van het ongerief dat het dier wordt berokkend.

Noten

- 1 Smit C. (1989) *Dierproeven. 100 jaar discussie*. Kampen: La Rivière & Voorhoeve.
- 2 Zutphen L.F.M. & B.C. Kruijt (1995) Inleiding, in: L.F.M. van Zutphen, V. Baumans & A.C. Beynen (red.) *Proefdieren en dierproeven*. Bunge, Utrecht. 2e druk.
- 3 Ook operaties bij mensen werden vaak zonder adequate verdoving uitgevoerd.
- 4 VWA (Voedsel en Waren Autoriteit) (2003). *Zodoende 2002*. VWA, Den Haag.
- 5 Russel W. & R. Burch (1959) *The principles of humane experimental technique*. London: Methuen.
- 6 Boon D. (1983) *Nederlands dierenrecht*. Arnhem: Gouda, Quint BV.
- 7 Wallis de Vries G.C. (1981) *Rijksoverheid en dierenbescherming*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Den Haag.
- 8 Boon D. (1999) Proefdieren, hoofdstuk 3 in *Teksten en toelichting Wetgeving dierenwelzijn*. Koninklijk Vermande, Lelystad, pp. 169-185.
- 9 Dit is de dosis of de concentratie van een stof die tot de dood van 50% van de betrokken proefdieren leidt.
- 10 Rozemond H. & P.C.M. de Greeve. (1995) *Wettelijke aspecten van dierproeven*, in: L.F.M. van Zutphen, V. Baumans & A.C. Beynen (red.) *Proefdieren en dierproeven*. Bunge, Utrecht. 2e druk.
- 11 Bijna 80% van de dierproeven valt volgens *Zodoende 2002* (VWA, 2003) in de categorie gering of gering/matig ongerief.
- 12 Swart J.A.A. & Vorstenbosch J. (2002) Omgaan met 'wetenschappelijk belang' bij dierproeven. *Biotechniek* 41(5): 196 - 198.

De onderzoeker en de DEC: een moeizame relatie

Sietse de Boer & Jaap Koolhaas

Inleiding

Met enige spanning kijkt de onderzoeker uit naar het bericht van de dier-experimentencommissie (DEC) inzake het onderzoeksvoorstel dat hij enige tijd tevoren heeft ingediend. Formele goedkeuring betekent namelijk dat het voorgenomen onderzoek ongehinderd kan doorgaan. Een directe afkeuring van het onderzoeksvoorstel komt gelukkig weinig voor, maar met enige regelmaat vraagt de DEC om nadere informatie alvorens tot een definitief besluit te komen. Dit betekent zelden of nooit dat het experiment moet worden gewijzigd, maar heeft wel tot gevolg dat het zorgvuldig geplande experiment moet worden uitgesteld. Naast factoren als beschikbare proefdieren, personeel, apparatuur en chemicaliën blijkt in de totale planning van experimenten de DEC in de praktijk de meest onzekere factor te zijn. Vanwege de onbeheersbaarheid en onvoorspelbaarheid van de besluitvorming binnen de DEC ontstaan er gemakkelijk wrijvingen tussen onderzoekers en de DEC die niet bevorderlijk zijn voor het welzijn van de onderzoeker. In dit artikel zal worden betoogd dat deze wrijvingen vooral voortvloeien uit een onvoldoende afbakening van het werkveld en de bevoegdheden en verantwoordelijkheden van de DEC in relatie met die van de onderzoeker. Het betoog is gebaseerd op de ervaringen van de schrijvers als senior onderzoekers die nog volop actief zijn in fundamenteel dierexperimenteel onderzoek.

Divergerende doelstellingen

De wet op de proefdieren stelt dat alle dierexperimenten moeten worden getoetst op de vraag of het ongerief dat door een bepaalde proef aan dieren wordt veroorzaakt opweegt tegen het wetenschappelijke of maatschappelijke belang van de proef. Daartoe zijn in de jaren tachtig DEC's ingesteld die sinds enige jaren ook een wettelijke status en samenstelling hebben gekregen. De DEC heeft als primaire taak een antwoord te geven op de vraag of het belang van de proef opweegt tegen de mate van ongerief die het dier tijdens de proef wordt aangedaan en of de proef niet

vervangen kan worden door een alternatief. De onderzoeker is daarentegen aangesteld met het primaire doel zoveel mogelijk wetenschappelijk hoogwaardige onderzoeksresultaten te produceren. In principe zijn deze beide primaire doelstellingen goed met elkaar verenigbaar. Immers, een onderzoeker kan alleen maar hoogwaardig onderzoek doen aan dieren die in goede gezondheid verkeren en zich welbevinden. Dieronderzoek is bovendien uiterst kostbaar en elk hoogwaardig alternatief is uiteraard welkom. In die zin zouden de DEC en de onderzoeker het steeds volledig met elkaar eens moeten zijn. Waar komen dan toch de genoemde fricties vandaan?

Laten we eerst eens wat dieper ingaan op de taken en werkwijze van de onderzoeker die fundamenteel onderzoek verricht. Fundamenteel onderzoek vereist een grote mate van creativiteit van de onderzoeker, zowel wat betreft de analyse en interpretatie van eigen onderzoek en dat van anderen als wat betreft de gebruikte methoden. Goed fundamenteel onderzoek is vernieuwend en bewandelt ongebaande paden. Wetenschappelijke vooruitgang wordt geboekt door hypothesevorming via deductie, combinatie en interpretatie van resultaten in combinatie met een voortdurend bijslippen van onderzoeksmethodieken. Daarmee onderscheidt het zich nadrukkelijk van meer toegepast onderzoek dat het vooral moet hebben van standaardisering van methoden. Hierbij speelt vooral de vergelijkbaarheid van resultaten over de verschillende experimenten en tussen verschillende laboratoria een grote rol. Toegepast onderzoek behoeft een keurslijf terwijl fundamenteel onderzoek juist zoveel mogelijk vrijheid nodig heeft.

De onderzoeker heeft in artikel 9 van de wet op de dierproeven ook nadrukkelijk niet alleen de deskundigheid, maar ook de verantwoordelijkheid gekregen om deze vrijheid van onderzoek proefdierkundig zo verantwoord mogelijk te gebruiken. Fundamenteel onderzoek is dus gebaat bij flexibiliteit en een grote mate van handelingsvrijheid van de onderzoeker. Hij moet niet alleen van experiment tot experiment kunnen bijsturen aan de hand van de resultaten van eigen en andermans onderzoek, ook binnen een eenmaal gestart experiment moet enige bijsturing aan de hand van de resultaten mogelijk zijn. Vanwege de veelheid van taken op het gebied van onderzoek, onderwijs en organisatie die een wetenschappelijk medewerker moet verrichten is een zorgvuldige planning van het onderzoek wat betreft aanschaf of kweek van dieren, proefopstellingen, aanschaf van chemicaliën, inzet van eigen werktijd en dat van personeel een uiterst belangrijke bijkomende factor.

Verschillende contexten

Hoe past nu de DEC in dit geheel? Vanwege haar taakstelling moet de DEC een zo goed mogelijk inzicht hebben in de dierproef die de onderzoeker wil gaan doen. Dit betreft de wetenschappelijke rationale van de proef, de proefopzet en het benodigde aantal dieren, de gebruikte methoden en het ongerief dat de dieren zal worden aangedaan. Dit lijkt allemaal vanzelfsprekend, maar toch ligt de oorzaak van de wrijvingen tussen DEC en onderzoeker juist in deze behoefte aan inzicht en detail. Een DEC kan namelijk nooit zodanig zijn samengesteld dat voldoende deskundigheid op alle gebieden van dierexperimenteel onderzoek in de commissie aanwezig is voor een deskundige beoordeling van de voorgestelde proeven. De onderzoeker moet dus zijn voorstel in min of meer populair wetenschappelijke termen verwoorden. Voor de algemene vraagstelling van een onderzoekslijn is dat dikwijls geen probleem, maar voor een gedetailleerde proef is dat veel problematischer. Immers, deze proef bouwt voort op de resultaten van de vorige proef. Het beoordelen van het nut en de noodzaak van de nieuwe proef kan dus alleen maar op basis van het verkregen inzicht van de voorafgaande proef. De voor een goede beoordeling benodigde kennis is bijna per definitie alleen maar aanwezig bij de onderzoeker zelf en bij een paar vakgenoten die actief zijn in hetzelfde onderzoeksveld. Dit leidt tot de conclusie dat de DEC, vanwege haar beperkte samenstelling, alleen maar een globaal oordeel kan geven over het onderzoeksvoorstel. De ervaring leert bovendien, dat hoe beter een onderzoeker in staat is zijn voorstel in populair wetenschappelijke, aansprekende termen te verwoorden hoe minder problemen hij heeft met de DEC.

Omdat de DEC geen wetenschapscommissie is, bemoeit deze zich naast het bovengenoemde globale inhoudelijke oordeel, in de praktijk vooral met de uitvoering van experimenten wat betreft aantallen dieren, mate van ongerief, toepassing van pijnstilling, etc. Wanneer onderzoeksvoorstellen per enkelvoudig experiment worden ingediend en beoordeeld werkt dat in principe ook goed omdat er een zeer directe relatie bestaat tussen de vraagstelling en het experiment. Indienen van onderzoeksvoorstellen per experiment werkt echter sterk remmend op de vaart en de flexibiliteit van het onderzoek. De vaart en dynamiek van fundamenteel onderzoek loopt nu eenmaal niet gelijk aan de vergaderfrequentie van de DEC. De planning van onderzoek speelt zich ook af in een geheel andere wetenschappelijke context dan die van de DEC. In de totale planning blijft de DEC dus een onvoorspelbare factor. Vanwege de beperkte vergaderfre-

quentie van de DEC moet het onderzoeksvoorstel ruim van tevoren worden ingediend. Vervolgens komt het met enige regelmaat voor dat de DEC nog geen beslissing neemt omdat zij aanvullende informatie nodig heeft. Vaak gaat het hierbij om details die voor de onderzoeker vanzelfsprekend zijn of die ten tijde van het schrijven van het voorstel nog niet gegeven kunnen worden. Verdere vertraging van de voortgang van het onderzoek en toenemende frustratie van de onderzoeker is het gevolg. Indienen van onderzoeksvoorstellen in hapklare brokken met de omvang van één experiment, liefst voorzien van tevoren goedgekeurde standaard onderzoeksprotocollen, heeft dus voor de DEC het voordeel van de grootste mate van inzicht in het experiment, maar is voor fundamenteel onderzoek te rigide en werkt bovendien sterk vertragend. Bijkomend probleem is dat dit zowel voor de onderzoeker als voor de DEC een enorme toename betekent van het aantal te verwerken voorstellen.

Eigen verantwoordelijkheid

De oplossing kan worden gezocht in het indienen van een reeks van experimenten bijvoorbeeld met de omvang van een jaar werk. Dit heeft het voordeel van minder papierwerk. Voor de onderzoeker werkt dit echter alleen maar wanneer er tegelijkertijd een grotere mate van vrijheid wat betreft de detail vraagstelling en de uitvoering van de deexperimenten kan worden ingevoerd. Immers, experimenten bouwen voort op de resultaten van voorafgaande experimenten en de onderzoeker en kan dus alleen maar een verwachting uitspreken over de precieze vraagstelling en uitvoering van het vervolgonderzoek. De DEC zal de onderzoeker dus het vertrouwen moeten geven dat hij de experimenten in het kader van de meer globale vraagstelling zo goed mogelijk uitvoert. Dit geeft het onderzoek de nodige flexibiliteit en voorkomt onnodige vertraging. Kortom, in de relatie tussen DEC en onderzoeker zit een spanningsveld dat enerzijds voortkomt uit de behoefte aan detail van kennis en inzicht en anderzijds uit de noodzaak tot flexibiliteit, handelingsvrijheid en tempo. In onze visie moet de onderzoeker weer meer eigen verantwoordelijkheid krijgen bij het bepalen van nut en noodzaak van het eigen onderzoek. De huidige druk op de onderzoeker tot het leveren van wetenschappelijke topprestaties is daarbij een voldoende garantie tegen het doen van overbodig werk. Omdat veel wetenschappelijke tijdschriften ook ethische aspecten in hun publicatiebeleid betrekken vormt welzijn een integraal onderdeel van wetenschappelijk toponderzoek.

Bureaucratisering

Een tweede spanningsveld, dat niet alleen door de DEC, maar meer in het algemeen door alle uitvoerders van de wet op de dierproeven (DEC, artikel 14 functionaris en inspectie) wordt veroorzaakt, wordt gevormd door de toenemende juridisering van het proefdierbeleid en de vlucht in bureaucratie en administratie, waarbij het welzijn van het proefdier op de achtergrond geraakt. In het kort komt het erop neer dat men in toenemende mate lijkt te veronderstellen dat, wanneer alles voldoet aan de formele administratieve eisen, het met het welzijn van het proefdier ook goed is gesteld. Dit is geen pleidooi tegen een goede administratie, maar vooral een pleidooi om datgene waar het werkelijk om draait, het welzijn van het proefdier en de kwaliteit van het experiment, meer centraal te stellen. Het komt maar al te vaak voor dat de nadere toelichting die de DEC voor een bepaald onderzoeksvorstel vraagt over details gaat die van administratieve aard zijn maar die noch relevant zijn voor de aard en de opzet van de dierproef noch iets veranderen aan het welzijn van de dieren. Zaken die werkelijk relevant zijn voor het welzijn van de dieren worden dikwijls niet opgemerkt. Dit betreft dan bijvoorbeeld dilemma's die ontstaan wanneer bij de keuze van experimentele technieken naast wetenschappelijke overwegingen ook het welzijn van het dier wordt betrokken. Een onderzoeker die de ongeriefcodering conform de conventies invult zal daarover waarschijnlijk geen discussie met de DEC krijgen. Of de gekozen onderzoeksmethode en het bijbehorende ongerief echter geschikt is voor de wetenschappelijke vraag en welke afweging is gemaakt tussen de wetenschappelijke kwaliteit van de methode en het ongerief komt echter zelden ter discussie.

Wat is welzijn?

Tenslotte komt de spanning tussen DEC en onderzoeker voort uit het feit dat welzijn bij dieren moeilijk meetbaar is. Desalniettemin moet de DEC een uitspraak doen over het welzijn van de dieren in een bepaalde proef. Bij gebrek aan objectieve parameters blijft dat echter een inschatting. Als de onderzoeker een andere inschatting maakt, zijn er geen middelen om de verschillende meningen bij elkaar te krijgen. Jarenlang heeft de proefdierkunde houvast gezocht bij stress parameters zoals plasma corticosteron, hartslag, bloeddruk, etc. Gezien de functionele betekenis van deze parameters bij adaptatieprocessen kan bijvoorbeeld een verhoogde corticosteron spiegel beslist niet gelijk worden gesteld aan een

gereduceerd welzijn. Uitspraken van de DEC over welzijn missen daarom al gauw een wetenschappelijk fundament. Deze worden daardoor vaak gezien als voorbeeld van wetenschappelijke naïviteit van de DEC, met name door onderzoekers die zelf actief zijn in stress- en welzijsonderzoek. Een vergelijkbare wetenschappelijke naïviteit is te vinden in de regels en richtlijnen voor huisvesting en verzorging van proefdieren. In deze regelgeving wordt niet het doel vastgelegd, i.e. een gezond dier met een goed welbevinden, maar worden slechts enkele middelen vastgelegd om dit doel te bereiken. Deze middelen zijn zeker niet algemeen geldig voor alle proefdiersoorten en proefdierstammen, maar zijn daarnaast ook nog wetenschappelijk discutabel. Het voert echter te ver om daar in het kader van dit artikel verder op in te gaan.

Conclusie

De slotsom is, dat de verantwoordelijkheid voor het welzijn van de dieren in een experiment moet berusten bij de functionarissen (art.9 en art.12) die dat ook het beste kunnen beoordelen. De DEC zou zich moeten beperken tot een meer globale toetsing van reeksen van samenhangende experimenten. Bij deze toetsing zou het vooral moeten gaan over de vraag of de onderzoeker voldoende heeft stilgestaan bij de mogelijke gevolgen van de voorgenomen experimenten voor het welzijn van de proefdieren. Een dergelijke, meer globaal toetsende opstelling komt de dynamiek en de kwaliteit van het dierexperimentele onderzoek ten goede. De daartoe bevoegde controlerende instanties (art 14 functionaris en inspectie) dienen na te gaan of de onderzoeker ook werkelijk zijn verantwoordelijkheid voor het welzijn van de dieren nakomt. Daarmee wordt tevens de sterk defensief getinte sfeer en vicieuze cirkel rond het verrichten van dierproeven doorbroken. Het enige antwoord van de wetgever op de maatschappelijke krachten tegen dierproeven bestaat uit een verdere aanscherping van de regels en de administratie, een opstelling die alleen maar leidt tot verdere bureaucratisering en juridisering. Het wordt hoog tijd dat de onderzoekers, onderzoeksinstellingen en biomedische stichtingen ook zelf hun publieke verantwoordelijkheid nemen in de discussie over het nut en de noodzaak van dierexperimenten.

Ethische toetsing van dierproeven: een blik over onze grenzen

Bert van Zutphen

Inleiding

In de EU Richtlijn ter bescherming van dieren die voor experimenten en andere wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt (Directive 86/609 EEC) wordt een ethische toetsing van dierproeven niet verplicht gesteld (zie bijdrage W. de Leeuw in deze bundel). Desalniettemin is duidelijk dat het belang van een ethische toetsing ter voorkoming van onnodig of moreel onaanvaardbaar gebruik van proefdieren momenteel algemeen wordt onderkend. Niet alleen dierenbelangenorganisaties, maar ook wetenschappelijke verenigingen zoals de Swiss Academy of Medical Sciences en de European Science Foundation hebben zich uitgesproken vóór de ethische toetsing van dierproeven.

De European Science Foundation (ESF) is de belangrijkste overkoepelende organisatie van wetenschappelijke verenigingen uit 24 Europese landen. De ESF heeft als standpunt geformuleerd dat een dierproef voorafgaande aan de uitvoering van het onderzoek op zowel ethische als wetenschappelijke normen getoetst dient te worden door onafhankelijke deskundigen. De afweging van het belang van het onderzoek en het lijden van de dieren dient, aldus ESF, een essentieel onderdeel van de toetsing te zijn (*ESF Policy Briefing on the Use of Animals in Research*, August, 2001).

De wijze waarop invulling gegeven wordt aan de ethische toetsing van dierproeven varieert nog sterk per land. In het merendeel van de bij de ESF aangesloten landen bestaan wel dierexperimentencommissies maar deze hebben in lang niet alle gevallen als taak om de ethische toelaatbaarheid van voorgenomen dierproeven te toetsen. Maar ook waar dit wel het geval is verschilt de wijze waarop inhoud wordt gegeven aan deze toetsing per land. In tegenstelling tot Nederland, met ongeveer 30 lokale DEC's, is er bijvoorbeeld in Denemarken slechts één centrale commissie van 11 leden die de ethische toetsing van dierproeven uitvoert. In andere landen wordt de ethische toetsing uitgevoerd door regionale commissies.

Ook buiten Europa is de situatie per land sterk wisselend. In Nieuw Zeeland hebben commissies de (wettelijk vastgelegde) taak om een afweging te maken van belang versus ongerief, maar in bijvoorbeeld de Verenigde Staten is deze afweging geen onderdeel van de toetsing.

In deze bijdrage wordt de situatie met betrekking tot de ethische toetsing van dierproeven in enkele landen buiten Nederland beschreven. Hierbij wordt, voor wat Europa betreft, ingegaan op de situatie in Engeland, Duitsland, Frankrijk, België, Zwitserland, Noorwegen en Zweden. Voor wat de landen buiten Europa betreft wordt een beknopte beschrijving gegeven van de stand van zaken in de Verenigde Staten, Canada, Nieuw Zeeland en Japan.

Engeland

In 1986 werd de uit 1876 daterende 'Cruelty to Animals Act' vervangen door de 'Animals (Scientific Procedures) Act'. Een belangrijk uitgangspunt van deze wet is dat voor het verrichten van dierproeven zowel een *project licence* als een *personal licence* nodig is. Daarnaast dient, net als in ons land, ook de instelling waar dierproeven verricht worden over een vergunning ('certificate') te beschikken. Al deze vergunningen worden verleend door de Minister van Binnenlandse Zaken (Home Secretary) op advies van de tot het Ministerie van Binnenlandse Zaken (Home Office) behorende inspectie. In de *personal licence* worden de technieken benoemd waarvoor de betreffende persoon toestemming krijgt. Telkens wanneer een nieuwe techniek toegepast moet worden dient hiervoor opnieuw een *personal licence* aangevraagd te worden.

Een *project licence* kan aangevraagd worden door een ervaren onderzoeker. In de aanvraag dient aangegeven te worden het doel van het onderzoek, de diersoort en het aantal dieren en de procedures waaraan de dieren worden blootgesteld (het uitsluitend doden van dieren, mits op humane wijze uitgevoerd, wordt in Engeland niet als dierproef aangemerkt). De aanvraag wordt beoordeeld door de inspectie. Het is een van de taken van de inspectie om de minister te adviseren omtrent de vraag of het belang van het onderzoek opweegt tegen het ongerief van de dieren. Sinds 1 april 1999 wordt de inspectie in deze taak bijgestaan door DEC's. Instituten met een vergunning voor dierproeven (*certificate holders*) moeten ervoor zorg dragen dat er een ethische toetsing plaats vindt. Het 'Ethical Review Process' (ERP) van deze commissies dient te geschieden voordat de vergunningaanvraag wordt ingediend bij het Home Offi-

ce. Er zijn in Engeland momenteel ± 250 van deze lokale commissies. Deze commissies hebben een adviserende rol.

Naast personen met een *personal licence* of een *project licence* zijn ook de *named veterinary surgeon* en de *named animal care & welfare officer* lid van de commissie. De *named veterinary surgeon* is een dierenarts die tot taak heeft te adviseren omtrent gezondheid en welzijn van de proefdieren binnen de instelling. Deze dierenarts hoeft niet in dienst te zijn van de instelling. De *named animal care & welfare officer* is meestal een dierverzorger/biotechnicus, die als eerst aangesprokene verantwoordelijk is voor de coördinatie van de dagelijkse verzorging en welzijn van de dieren. Naast bovengenoemde personen wordt er ook door leken deelgenomen aan het *ethical review process* (deelname van leken is echter geen verplichtende voorwaarde).

De inspectie kan aanvullende eisen stellen bij het toekennen van een vergunning. Deze eisen kunnen betrekking hebben op de wijze van uitvoeren van de proeven, de huisvesting en verzorging van de proefdieren of de deskundigheid van de bij het onderzoek betrokken personen (voor het verkrijgen van een *personal licence* of een *project licence* moeten een aantal kortdurende (0.5-2 dagen) onderwijsmodules gevolgd worden). De inspecteurs kunnen ook onaangekondigde inspecties uitvoeren om na te gaan of de in de vergunning vastgelegde afspraken worden nagekomen. De verantwoordelijk onderzoeker is verplicht om van het proefdiegebruik een gedetailleerd overzicht bij te houden.

Net als in Nederland is er een landelijke commissie (*Animal Procedures Committee*) die de regering adviseert omtrent alle aspecten van proefdiegebruik en wetgeving.

Duitsland

In juni 2002 heeft het Duitse parlement ingestemd met het opnemen van het dierenrecht in de grondwet. In art. 20a van de Duitse grondwet is vastgelegd dat 'de staat de verantwoordelijkheid neemt voor de bescherming van de natuurlijke grondslag van het leven en de dieren, in het belang van de volgende generaties'. Met de toevoeging 'en de dieren' is Duitsland het eerste, en vooralsnog het enige land ter wereld dat de bescherming van dieren in de grondwet verankerd heeft. Het is nog niet duidelijk wat de implicaties hiervan zijn voor het gebruik van dieren voor onderzoeksdoeleinden.

In Art. 7.3 van de uit 1986 daterende dierenbeschermingswet (*Tier-*

schutzgesetz) is vastgelegd dat het gebruik van gewervelde dieren voor onderzoek slechts is toegestaan wanneer het lijden van de dieren gerechtvaardigd kan worden door het doel van het onderzoek. De ethische toetsing geschiedt door regionaal ingestelde commissies die rapporteren aan een door de *Länder* ingestelde autoriteit.

Er zijn in Duitsland ± 35 van deze regionale commissies. Elke commissie bestaat voor 1/3 uit leden die afkomstig zijn uit dierenbeschermingsorganisaties. Het advies van de commissie is niet bindend, maar wordt door bovengenoemde autoriteit over het algemeen overgenomen. Dierproeven die worden uitgevoerd als gevolg van wettelijke voorschriften of die worden uitgevoerd voor diagnostische doeleinden en vaccinaties behoeven geen goedkeuring. Wanneer, na verkregen goedkeuring, een verandering in het protocol wordt aangebracht moet dit gemeld worden, maar hoeft niet opnieuw goedgekeurd te worden, mits het doel van het experiment en het aantal dieren niet wijzigt en de dieren als gevolg van de verandering niet méér ongerief ondervinden.

Evenals in Engeland valt het doden van dieren als zodanig (mits op humane wijze uitgevoerd) niet onder de wettelijke regeling. Dierproeven mogen slechts worden opgezet en uitgevoerd door personen met een universitaire opleiding in een natuurwetenschappelijke studierichting. Het uitvoeren van chirurgische ingrepen is voorbehouden aan dierenartsen of artsen, danwel aan zoölogen, wanneer deze tenminste werkzaam zijn bij een universiteit of andere wetenschappelijke instelling. Er bestaat in Duitsland geen wettelijk verplichte scholing op het gebied van de proefdierkunde.

Voor het toezicht op het welzijn van proefdieren moet bij elke instelling waar dierproeven worden uitgevoerd een persoon met een biomedische achtergrond (*Tierschutzbeauftragte*) zijn aangesteld. Er is geen centrale (nationale) adviescommissie op het gebied van proefdieren en dierproeven.

Frankrijk

De huidige wetgeving met betrekking tot de bescherming van proefdieren dateert uit 1987. Het toezicht op de naleving van de wet wordt uitgevoerd door de Veterinaire Dienst. Deze ressorteert onder het Ministerie van Landbouw. Dit ministerie is verantwoordelijk voor de wet en voor het verlenen van vergunningen. Zowel het instituut waar dierproeven worden uitgevoerd als de voor het onderzoek verantwoordelijke onderzoekers hebben een vergunning nodig. Een instituutvergunning wordt voor een periode van 5 jaar verleend.

Onderzoekers moeten, voor het verkrijgen van een vergunning, bij het ministerie een aanvraag indienen, met vermelding van doel van het onderzoek en procedures waaraan de dieren in het kader van het onderzoek worden blootgesteld. Ook moet de deskundigheid van de bij het onderzoek betrokken personen worden aangegeven. Ten aanzien van de deskundigheid worden minimumeisen gesteld aan de algemene biologische basiskennis en aan de kennis op het gebied van de proefdierkunde.

Een ethische toetsing waarbij het belang van het onderzoek wordt afgewogen tegen het ongerief voor de dieren, is geen onderdeel van het vergunningsstelsel. Wel vindt op enkele plaatsen, op vrijwillige basis, een toetsing van de ethische aspecten van voorgenomen dierproeven plaats. Een landelijke commissie (*Commission Nationale de l'Experimentation Animale*) adviseert de minister omtrent alle aspecten van de wetgeving op het gebied van dierproeven.

België

De grondslag voor de bescherming van proefdieren ligt verankerd in de algemene dierenbeschermingswet van 1986. Met de publicatie van het *Koninklijk Besluit* (KB) van augustus 2001 werd deze wet, voor wat betreft de bescherming van proefdieren, nader ingevuld. In het KB is vastgelegd dat een instituut waar dierproeven worden uitgevoerd verplicht is om een ethische commissie in te stellen. Deze commissie bestaat uit tenminste zes leden. Tenminste één van deze leden mag niet aan het betreffende instituut verbonden zijn. De dierenarts die namens het Ministerie van Landbouw belast is met de inspectie van het instituut is lid van de commissie.

De taken van de ethische commissie zijn niet omschreven. Het vooraf toetsen van dierproeven met een afweging van belang versus ongerief is geen verplichtende voorwaarde voor het uitvoeren van het onderzoek. Personen die betrokken zijn bij de uitvoering van dierproeven moeten een adequate opleiding gevolgd hebben. Het KB voor het vaststellen van de opleidingseisen is in voorbereiding.

Naast de (lokale) ethische commissies is er ook één landelijke commissie (Deontologisch Comité). Deze bestaat uit 16 leden en is ingesteld door het Ministerie van Landbouw. Deze commissie heeft als opdracht om de Minister gevraagd en ongevraagd van advies te voorzien, maar kan ook door de ethische commissies geraadpleegd worden.

Zwitserland

In 1991 is de algemene dierenbeschermingswet (*Tierschutzgesetz*) van 1978 gewijzigd en zijn de wettelijke richtlijnen met betrekking tot de bescherming van proefdieren aangescherpt. Het toezicht op de naleving van de wet is gedelegeerd naar de kantons. In de wet is vastgelegd dat dierproeven welke gepaard gaan met pijn of ander ongerief tot het uiterste beperkt dienen te worden. Deze proeven mogen alleen met toestemming van de kantonale overheid uitgevoerd worden. In Art. 7.3 is vastgelegd dat dierproeven slechts uitgevoerd mogen worden als het te verwachten ongerief ethisch verdedigbaar is tegen de achtergrond van het beoogde onderzoeksdoel.

De beoordeling hiervan geschiedt door een DEC welke is ingesteld door de kantonale overheid. Er zijn momenteel ± 15 van deze kantonale dierexperimentencommissies. Deze commissies bestaan uit deskundigen, waaronder begrepen één of meer vertegenwoordigers van dierenbeschermingsorganisaties. De uitspraak van de commissie is niet bindend, maar resulteert in een advies van de kantonale overheid. Indien deze het advies niet overneemt dient dit beargumenteerd te worden.

Het toezicht op de naleving van de wettelijke regels binnen de instelling berust in eerste instantie bij de wetenschappelijke leider van het instituut, in samenspraak met de leider van het onderzoeksproject. Deze laatste moet een biomedische (academische) opleiding gevolgd hebben. Ook moet een cursus proefdierkunde met goed gevolg zijn afgesloten. Daarnaast dient deze persoon tenminste drie jaar ervaring te hebben op het gebied van dierexperimenteel onderzoek. Ook andere personen die, onder leiding van de verantwoordelijk onderzoeker, betrokken zijn bij de uitvoering van dierproeven, moeten een (korte) cursus proefdierkunde gevolgd hebben.

Naast het toetsen van de ethische toelaatbaarheid van dierproeven heeft de kantonale DEC ook als taak om de (huisvesting)omstandigheden van de dieren en de wijze van uitvoering van dierproeven te controleren. Een aantal instellingen heeft (op vrijwillige basis) een *Tierschutzbeauftragte* in dienst. Deze kan de leiding van het instituut en de onderzoeksleider ondersteunen bij het correct implementeren van wettelijke voorschriften en kan tevens fungeren als contactpersoon voor de kantonale overheid en DEC.

Er bestaat in Zwitserland ook een landelijke adviescommissie (*Eidgenössische Kommission für Tierversuchen*). Deze commissie adviseert

de regering en kan fungeren als adviescommissie voor kantonale overheden en DEC's.

Noorwegen

De huidige regeling betreffende de bescherming van proefdieren dateert uit 1996 en is gebaseerd op de algemene welzijnswet voor dieren uit 1974. Het is in Noorwegen verboden om een dierproef uit te voeren zonder goedkeuring van de '*Utvalg forsøk med dyr or Forsøksdyrutvalget*', de Nationale Autoriteit voor Dierproeven (NAD) of van een door deze NAD geautoriseerde persoon. De leden van de NAD worden benoemd door het Ministerie van Landbouw. De samenstelling is niet wettelijk geregeld, maar er wordt gestreefd naar een samenstelling die de bij dierproeven betrokken partijen zo goed mogelijk weerspiegelt.

Onderzoek met dieren die daarbij geen of slechts gering ongerief ondervinden (zoals bijvoorbeeld bij bloedafname of bij het verzamelen van urine) wordt niet als dierproef aangemerkt. Deze proeven vallen dus niet onder de wettelijke regeling. Instellingen die voornemens zijn om dierproeven uit te voeren moeten hiervoor een vergunning aanvragen bij de NAD. Wanneer een vergunning verleend wordt, moet de instelling een persoon als de deskundige instituutsautoriteit (*ansvarshavende*) benoemen. Een voorstel, met het *curriculum vitae* van deze persoon, moet ter goedkeuring worden voorgelegd aan de NAD. Wanneer de NAD met de voordracht instemt, krijgt deze persoon het mandaat om namens de NAD onderzoeksvoorstellen te beoordelen en, wanneer aan de wettelijke voorschriften voldaan wordt, daaraan goedkeuring te verlenen.

Er bestaat in Noorwegen geen lokale of regionale commissie voor het toetsen van de ethische toelaatbaarheid van dierproeven. Het onderzoek dat door de *ansvarshavende* zelf wordt uitgevoerd wordt door de NAD beoordeeld. Deze beoordeelt ook voorgenomen veldproeven en dierproeven met ernstig ongerief of welke om andere redenen moeilijk te beoordelen zijn door de gemandateerde deskundige. Alle personen die betrokken zijn bij de uitvoering van dierproeven moeten een adequate opleiding gevolgd hebben. De opleidingseisen komen overeen met de richtlijnen zoals opgesteld door FELASA en de Raad van Europa. Een dierenarts met deskundigheid op het gebied van de huisvesting, verzorging en behandeling van proefdieren moet in dienst zijn van het vergunninghoudend instituut of via een contract aan het instituut verbonden zijn.

Zweden

Evenals in Duitsland, België en Zwitserland is de wettelijke regeling voor de bescherming van proefdieren opgenomen in een algemene dierenbeschermingswet. Deze wet dateert uit 1988 en ressorteert onder het Ministerie van Landbouw. In Zweden is er een belangrijke rol toebedeeld aan de Nationale Commissie voor Proefdieren (*Centrala Försökdjursnämnden*, CFN). Deze is belast met de implementatie van wettelijke voorschriften en het coördineren van activiteiten welke voortvloeien uit de wet en bijdragen aan een verantwoord gebruik van proefdieren.

De CFN bestaat uit 13 leden: zes van deze leden zijn afkomstig uit het wetenschappelijk onderzoek. De overige leden zijn dierenbeschermers, leken of personen afkomstig uit de industrie. De voorzitter en vice-voorzitter worden door de regering benoemd. De CFN heeft een coördinerende taak bij het instellen en functioneren van Ethische Commissies (EC), bij onderwijs en training (cursus proefdierkunde is verplicht voor personen die betrokken zijn bij de uitvoering van dierproeven) en bij het ontwikkelen en toepassen van alternatieven.

Voor de ethische toetsing van dierproeven zijn in Zweden zeven regionale ECs ingesteld. Elke commissie bestaat voor tenminste 1/3 uit onderzoekers. De overige leden zijn personen die betrokken zijn bij de bescherming van proefdieren (maximaal 1/3 van het totaal aantal leden) en leken. De voorzitter (meestal een rechter/jurist) en vice-voorzitter worden benoemd door de CFN. Elk onderzoek met proefdieren vereist de goedkeuring van de EC. Deze commissie heeft tot taak om het belang van het onderzoek en het lijden van de dieren tegen elkaar af te wegen en na te gaan of voldoende aandacht is besteed aan de mogelijkheden van vervanging, vermindering en verfijning. De toetsing mondt uit in een advies. Dit is niet bindend maar wordt in de praktijk nagenoeg altijd opgevolgd. Een positief advies geldt voor ten hoogste drie jaar.

In tegenstelling tot de situatie in Engeland en Duitsland wordt in Zweden het doden van dieren in het kader van onderzoek altijd als een dierproef beschouwd. Opmerkelijk is ook dat alle dieren (dus ook de ongewervelden) onder de wet vallen. Bij de instituten waar dierproeven worden uitgevoerd zijn veterinaire inspecteurs aangesteld. Deze hebben tot taak om adviezen en instructies te geven betreffende de verzorging en experimentele ingrepen en te assisteren bij de behandeling van de dieren. Zij hebben niet de bevoegdheid om een onderzoek te stoppen zolang dit wordt uitgevoerd volgens het protocol waarvoor de EC goedkeuring is verleend.

Verenigde Staten

De belangrijkste wettelijke richtlijn voor de bescherming van proefdieren (*Improved Standard for Laboratory Animals Act*) is in 1985 opgenomen in de uit 1966 daterende *Animal Welfare Act* (AWC). Deze wet valt onder het Ministerie van Landbouw. De meest gebruikte zoogdiersoorten (muis en rat) en vogels vallen niet onder deze wettelijke regeling.

In de wet is vastgelegd dat bij instituten waar (zoog)dieren (anders dan muis en rat) gebruikt worden voor onderzoek een *Institutional Animal Care en Use Committee* (IACUC) aanwezig moet zijn. Deze commissie die ingesteld moet worden door de leiding van het instituut, bestaat uit een voorzitter en tenminste twee andere leden, waarvan er één de *attending veterinarian* (AV) en de ander een niet bij het instituut werkzaam persoon is. De AV is een dierenarts met deskundigheid op het gebied van de proefdierkunde, die als full-time of part-time medewerker in dienst is van het betreffende instituut. De andere persoon wordt gezien als een vertegenwoordiger vanuit de samenleving. Het aantal leden mag overigens worden uitgebreid met zoveel personen als door de leiding van het instituut wenselijk geacht wordt.

De taak van de IACUC is ervoor zorg te dragen dat het instituut voldoet aan de wettelijke regelingen zoals deze zijn vastgelegd in de AWA, waaronder de richtlijnen voor de huisvesting en verzorging van de proefdieren. Er dient minimaal twee keer per jaar een inspectie van de faciliteiten plaats te vinden. Ook is het de taak van de IACUC om de protocollen van gepland onderzoek te beoordelen. Het is niet de taak van de IACUC om daarbij een afweging te maken van het belang van het onderzoek versus het ongerief van dieren. Wel dient nagegaan te worden of in het onderzoeksvoorstel in voldoende mate rekening gehouden is met de mogelijkheden voor vervanging, vermindering, verfijning en of de bij de uitvoering van het onderzoek betrokken personen voldoende deskundig zijn (de IACUC is verantwoordelijk voor het organiseren van cursussen/modules proefdierkunde voor onderzoekers, biotechnici en dierverzorgers. In de AWA worden de onderwerpen waaraan in dit onderwijs aandacht besteed moet worden genoemd, maar er wordt geen indicatie gegeven omtrent de omvang). Zonder goedkeuring van de IACUC mag het onderzoek niet uitgevoerd worden. Na goedkeuring moet het project tenminste één keer per jaar opnieuw beoordeeld worden.

Een belangrijk deel van het biomedisch onderzoek in de VS wordt gesubsidieerd door de *Public Health Service* (PHS) van het *National*

Institute of Health (NIH). NIH/PHS stelt als voorwaarde voor het subsidiëren van dierproeven dat dit beoordeeld en gecontroleerd wordt door een IACUC. Dit geldt óók voor onderzoek met muizen, ratten en/of vogels.

Canada

In Canada bestaat geen nationale wetgeving met betrekking tot de bescherming van proefdieren. Wel bestaat er een goed functionerend systeem van zelfregulatie. Momenteel wordt een aanpassing van de nationale wetgeving op het gebied van dierenbescherming voorbereid. Het is nog onzeker of, en zo ja op welke wijze, het onderzoek met dieren in deze wet wordt ondergebracht.

De meeste instituten waar dierproeven worden uitgevoerd hanteren hierbij de richtlijnen zoals deze zijn opgesteld door de *Canadian Council on Animal Care* (CCAC). Deze heeft richtlijnen opgesteld voor de toetsing van dierproeven, voor de inrichting van proefdiervoorzieningen en voor de opleiding van personen die betrokken zijn bij de uitvoering van dierproeven. Door de CCAC worden *site-visits* uitgevoerd voor het controleren van instituten waar dierproeven worden uitgevoerd.

De belangrijkste subsidiegevende organisaties eisen implementatie van de richtlijnen van de CCAC voor het toekennen van subsidie voor onderzoek waarbij proefdieren gebruikt worden (in Ontario is de implementatie van de CCAC richtlijnen door middel van een voor de provincie geldende wet verplicht gesteld). De richtlijnen van de CCAC vereisen het instellen van een (lokaal) *Animal Care Committee* (ACC). De samenstelling moet zodanig zijn dat naast onderzoekers ook een dierenarts en een persoon uit de betreffende instelling, maar die zelf niet bij de uitvoering van dierproeven betrokken is, lid zijn van de commissie. Bovendien moet een vertegenwoordiger uit de samenleving zitting hebben in de commissie.

De belangrijkste taak van de ACC is om voorgenomen dierproeven op (ethische) toelaatbaarheid te toetsen. Bij deze toetsing wordt nagegaan of voldoende aandacht geschonken is aan de mogelijkheden van vervanging, vermindering en verfijning en wordt het belang van het onderzoek afgewogen tegen het ongerief van de dieren. Zonder positief advies van de ACC komt het onderzoek niet voor subsidie-toekenning in aanmerking. Elk protocol wordt jaarlijks opnieuw beoordeeld. Na maximaal drie jaar moet een nieuw protocol worden ingediend. De instituten worden elke 3-5 jaar door de CCAC geïnspecteerd.

Nieuw Zeeland

De richtlijnen met betrekking tot het gebruik van dieren voor onderzoek zijn vastgelegd in de *Animal Welfare Act* (AWA) van 1999. Belangrijke uitgangspunten in de AWA zijn de eigen verantwoordelijkheid van het instituut voor het opstellen van een ethische code (*Code of Ethical Conduct*) en de onafhankelijkheid van de ethische commissie (*Animal Ethics Committee*, AEC) die de dierproeven beoordeelt.

In de code moet vastgelegd zijn op welke wijze binnen het instituut invulling gegeven wordt aan de aandacht voor de ethische aspecten van het proefdiergebruik, alsook welke persoon als *code-holder* (CH) verantwoordelijk is voor implementatie van de code binnen het instituut. De code moet via de *National Animal Ethics Advisory Committee* (NAEAC) ter goedkeuring worden voorgelegd aan de Minister van Land- en Bosbouw. De goedkeuring geldt voor maximaal 5 jaar. Alvorens verlenging plaatsvindt moet de (implementatie van de) code door een, door het Ministerie aan te wijzen, onafhankelijk deskundige worden geëvalueerd.

De wijze van beoordeling van projectvoorstellen door de AEC wordt in de code geregeld. Op basis van de AWA is een ethische toetsing verplicht. In deze commissie hebben zitting de CH (of een door de CH aangewezen senior staf lid), een persoon voorgedragen door een 'erkende' dierenbeschermingsorganisatie, een persoon voorgedragen door de plaatselijke overheid en een dierenarts, voorgedragen door de *New Zealand Veterinary Association*.

De CH kan daarnaast andere personen, zowel van binnen als van buiten het instituut, als lid van de commissie benoemen. De onafhankelijke werkwijze van de commissie wordt eveneens elke vijf jaar, tegelijk met de evaluatie van de code, beoordeeld. Bij de toetsing van dierproeven wordt de commissie geacht na te gaan of het ongerief voor de dieren opweegt tegen het belang van het onderzoek, of de bij het onderzoek betrokken personen voldoende opleiding en ervaring hebben (er zijn hiervoor in de wet geen minimumeisen vastgelegd) en of de overige condities waaronder het onderzoek plaatsvindt zodanig zijn dat het welzijn van de dieren zo goed mogelijk gewaarborgd is.

De commissie beoordeelt geen onderzoek waarbij mensapen gebruikt worden. Een dergelijk onderzoeksvoorstel moet voorgelegd worden aan de directeur-generaal van het ministerie. Deze kan, na consultatie van de landelijke adviescommissie (NAEAC), een besluit nemen. Dit besluit kan alleen dan positief zijn wanneer het onderzoek in het belang is van het

betreffende dier of van de soort waartoe het dier behoort. Hiermee is Nieuw Zeeland na Engeland het tweede land waar het gebruik van mensapen als model voor de mens bij wet verboden is.

Japan

De belangrijkste bepalingen met betrekking tot het gebruik van proefdieren zijn opgenomen in de algemene dierenbeschermingswet van 1973 en in de ministeriële richtlijn betreffende de normen voor de verzorging en behandeling van proefdieren van 1980. De wet uit 1973 heeft een tweeledig doel. Enerzijds beoogt deze wet om het dier te beschermen en dierenleed waar mogelijk te voorkomen en anderzijds beoogt de wet om de mens te vrijwaren van schade en ongemak welke veroorzaakt kan worden door dieren.

Een opvallend artikel in de wet is Art. 3. Hierin is vastgelegd dat elk jaar, de periode van 20 - 26 september de 'meest vriendelijk voor de dieren' week is. In deze periode moet de regering en de lokale overheid bijeenkomsten organiseren om op gepaste wijze uitdrukking te geven aan het respect en de liefde voor het dier.

Art. 11 van de wet heeft betrekking op het gebruik van proefdieren. In dit artikel is vastgelegd dat wanneer dieren gebruikt worden voor onderzoek maatregelen genomen moeten worden om pijn en ongerief tot een minimum te beperken, althans voor zover dit binnen de doelstelling van het onderzoek mogelijk is. Ook wordt in Art. 11 verwezen naar de ministeriële richtlijn betreffende de normen voor de verzorging en behandeling van proefdieren. In de ministeriële richtlijn van 1980 worden algemene voorschriften met betrekking tot de verzorging, behandeling, gezondheidsbewaking en transport van dieren (zoogdieren en vogels) geregeld.

In de wet, noch in de ministeriële richtlijn is een verwijzing naar de instelling van een DEC of ethische commissie opgenomen. Een (ethische) toetsing van voorgenomen proeven is niet verplicht. Ook worden in Japan geen specifieke eisen gesteld aan de opleiding van personen die verantwoordelijk zijn voor het onderzoek of anderszins betrokken zijn bij de uitvoering van dierproeven.

Conclusie

In de afgelopen decennia zijn de wettelijke regelingen ter bescherming van proefdieren in verschillende landen stringenter geworden. Dit geldt met name voor de richtlijnen voor de ethische toetsing van dierproeven

en voor de eisen die gesteld worden aan de deskundigheid van de bij het onderzoek betrokken personen. Met het in dit hoofdstuk beschreven overzicht, dat zeker niet pretendeert volledig te zijn, is getracht een beeld te schetsen van de ontwikkelingen welke op dit gebied in de wereld plaats vinden. In Tabel 1 zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen de in dit hoofdstuk beschreven landen weergegeven ten aanzien van de (ethische) toetsing van dierproeven en de opleidingseisen van de personen die bij de uitvoering van dierproeven betrokken zijn.

Vergelijken we de situatie van deze landen met die van Nederland dan blijkt dat de wettelijke regeling van ons land nog het meest overeenkomt met die in Engeland en Nieuw Zeeland (verplicht toetsing door een lokale commissie; afweging belang versus ongerief; eisen aan deskundigheid betrokkenen). Er zijn echter ook tussen deze landen nog aanzienlijke verschillen. Zo kent Engeland het *licence* systeem (*personal licence* en *project licence*). De ethische toetsing vindt weliswaar plaats op lokaal niveau, maar de inspectie (de 'authority' welke onderdeel is van het *Home Office*) stelt uiteindelijk vast of het belang opweegt tegen het ongerief. Ook zijn de deskundigheidseisen in Engeland minder stringent (maar wel meer toegesneden op de individuele *licence-holder*).

In Nieuw Zeeland wordt de werkwijze van de (lokale) ethische commissie geregeld via de *Code of Ethical Conduct*. De onafhankelijkheid van de leden van de commissie is beter gewaarborgd dan in Nederland omdat tenminste drie leden worden *voorgedragen* door instanties die niet bij het instituut betrokken zijn (zoals de lokale overheid, de dierenbeschermingsorganisatie en de *New Zealand Veterinary Association*). Daar staat tegenover dat de opleidingseisen zeer algemeen geformuleerd zijn (zie voetnoot bij Tabel 1).

Algemeen kan geconcludeerd worden dat ook in landen waar de (ethische) toetsing van dierproeven reeds geïmplementeerd is, nog grote onderlinge verschillen bestaan. Teneinde te voorkomen dat voor het uitvoeren van dierproeven wordt uitgeweken naar landen met minder regels, of met minder stringente regels, is het van belang dat de procedures voor de ethische toetsing, alsook de opleidingseisen, internationaal geharmoniseerd worden. Voor wat Europa betreft biedt de aanstaande herziening van de Directive 86/609 hiervoor een uitstekende mogelijkheid. Bij een verdere internationale harmonisatie kan wellicht ICLAS (*International Council for Laboratory Animal Science*) een belangrijke stimulerende rol vervullen.

Tabel 1. Overzicht wettelijke regelingen (ethische) toetsing en opleidingseisen

Land	Toetsing verplicht?	Ethische commissie		Afweging belang vs. ongerief	Opleidingseisen
		lokaal	regionaal		
Engeland	Ja	X		Ja	Ja
Duitsland	Ja		X	Ja	Ja
Frankrijk	Nee			-	Ja
België	Ja	X		Nee	Nee ¹
Zwitserland	Ja		X	Ja	Ja
Noorwegen	Nee			-	Ja
Zweden	Ja		X	Ja	Ja
Verenigde Staten	Ja	X		Nee	Ja
Canada ²	Nee	X		Ja	(Ja)
Nieuw Zeeland	Ja	X		Ja	Ja ³
Japan	Nee			-	Nee

- 1 In België is een *Koninklijk Besluit* met betrekking tot de specificering van de opleidingseisen in voorbereiding.
- 2 In Canada berust het systeem van toetsing en opleidingen op zelfregulering via de *Canadian Council of Animal Care* (CCAC).
- 3 In Nieuw Zeeland worden geen (wettelijke) eisen gesteld aan de vooropleiding. De ethische commissie (*Animal Ethics Committee*) heeft echter tot taak om de deskundigheid van alle bij het project betrokken medewerkers te beoordelen.

Het ethisch moment van de DEC

Ellen ter Gast, Hub Zwart

Inleiding

De DEC is door de overheid belast met de taak binnen het desbetreffende onderzoeksinstituut elke voorgenomen dierproef te toetsten op ethische toelaatbaarheid. Het gebruik van dierproeven ten behoeve van de bevordering van de humane gezondheidszorg is in onze samenleving in algemene zin erkend als moreel toelaatbaar, zij het onder de voorwaarde dat dit gebruik het welzijn van de dieren niet te zeer aantast. De afweging die de DEC dient te maken is of het ongerief van het dier opweegt tegen het maatschappelijke en / of wetenschappelijke belang van de voorgenomen dierproef. Dit is een lastige opgave want hoe bepaal je het maatschappelijk of wetenschappelijk belang van een dierproef? Hangt het oordeel over het maatschappelijk nut van een proef niet in hoge mate af van de persoon die het oordeel velt? Hoe moeten we beoordelen of de proef inderdaad een bijdrage zal leveren aan het beoogde nut? Kan een ethicus, een burger, of een patiënt hierover net zo goed (of beter?) oordelen als de betrokken wetenschapper?

Het beoordelen van de wetenschappelijke kwaliteit behoort in principe niet tot de taken van DEC. Deze taak ligt bij de research-raad van de onderzoeksinstelling, het subsidie-verstrekkenende fonds, het afdelingshoofd of de onderzoeker zelf. De DEC beschikt ook niet altijd over de expertise om over de wetenschappelijke kwaliteit te oordelen. Toch staat of valt het maatschappelijk nut van een proef met de wetenschappelijke kwaliteit ervan. Betekent dit dat DEC-leden in feite moeten vertrouwen op het woord van de onderzoeker? De onderzoeker geeft aan op het DEC formulier waarom hij of zij een bepaalde proef wil uitvoeren, wat de maatschappelijke relevantie is. Bij omschrijving gebruiken onderzoekers graag formuleringen in de trant van: *'Kanker is een snel om zich heen grijpend proces dat moeilijk in de hand te houden is. Het ontwikkelen van muismodellen ten behoeve van onderzoek naar deze vorm van kanker is daarom noodzakelijk teneinde meer inzicht te krijgen in enerzijds het ontstaan van kanker en anderzijds het progressief gedrag van tumoren'*.

Of de onderzoeker met het voorgenomen onderzoek ook daadwerkelijk het beoogde doel zal bereiken blijft voor de DEC een vraag. Een kwestie van vertrouwen? Hoe kan de DEC beoordelen of meer kennis over de regulatie van het Nf2F-gen, het EcdF-gen of het Cd44-gen tot meer inzicht zal voeren in een complexe ziekte als kanker?

Het is inherent aan het hoge niveau van specialisatie en technologische verfijning dat het beoogde *maatschappelijke* doel van de proef in de regel in veel algemenere en abstractere termen wordt geformuleerd dan de beoogde *wetenschappelijke* output van een experiment. Elk onderzoeksvoorstel kent een onderscheid tussen doel- en vraagstelling. Het doel is voor de leek begrijpbaar, maar zo generiek geformuleerd dat daar talloze experimenten onder kunnen vallen. De vraagstelling, de concrete beschrijving van het experiment is vaak zo specialistisch dat een buitenstaander, zelfs de wetenschappelijk geschoolde, niet in staat is om te beoordelen of en wat nu juist deze proef gaat bijdragen aan het beoogde doel. Hoe moet de DEC omgaan met deze spanning? Waarom is nu juist de DEC de aangewezen instantie om een ethische toets uit te voeren? Wat houdt die ethische toets precies in?

Wat is een experiment? Wat is een DEC?

De laboratoriumsituatie is een bijzondere situatie. De onderzoeker trekt zich in feite uit de gewone mensenwereld terug. In die gewone wereld zijn dieren huisdieren (die wij geacht worden goed te verzorgen en met wie wij zelfs een affectieve band ontwikkelen), of wilde dieren (waarvoor wij niet direct verantwoordelijk zijn). In de laboratoriumsituatie daarentegen is het dier een proefdier, een meetinstrument, een element in een netwerk van instrumenten. Enerzijds betekent onderzoek in de regel dat we het proefdier beschadigen. Anderzijds is proefdierwelzijn van belang omdat betrouwbare gegevens een zekere mate van normaliteit vooronderstellen.

In de gewone wereld vertellen onderzoekers in globale, gewone termen over hun onderzoek. In gesprekken met buitenstaanders en leken zullen ze de zin, de maatschappelijke relevantie van hun onderzoek benadrukken. In de laboratoriumsituatie daarentegen doet de discussie over de zin van het experiment strikt genomen niet langer ter zake. Beter gezegd, de zin bestaat nu in het verkrijgen van betrouwbare meetresultaten, betrouwbaar en interessant genoeg om vermeld te worden in een wetenschappelijk artikel, bij voorkeur in een toptijdschrift.

De DEC bevindt zich als het ware op de grens van twee werelden. Met één been staat de DEC in de onderzoekssituatie, in het lab. Tot op zekere hoogte spreekt en begrijpt de DEC de taal van het lab. Met het andere been staat de DEC in de samenleving en spreekt de DEC in gewone mensentaal over het experiment. Wat is de *zin* van het experiment, niet in termen van wetenschappelijke *output* of *citation index*, maar in termen van maatschappelijk belang? Kan worden verwacht dat het experiment, op korte of langere termijn, een bijdrage zal leveren aan het terugdringen van bijvoorbeeld lijden of ongerief ten gevolge van ziekte (bij mens of dier)?

Dit maakt het beoordelen van de relevantie van een experiment problematisch. De onderzoeksvraag is in de regel zeer specifiek, het maatschappelijke doel daarentegen veel algemener. Een onderzoeker vraagt bijvoorbeeld om toestemming voor een dierproef waarbij een humaan gen (bijvoorbeeld voor factor 8) in de muis wordt getransporteerd. De specifieke vraag die de onderzoeker zich stelt, is welke vector het meest geschikt is om dit gen, dat codeert voor factor 8, in het muizengenoem te krijgen. De meeste virale vectoren geven problemen vanwege de immunologische reacties en daarom is hij op zoek naar alternatieven. Het maatschappelijk doel van deze proef is veel breder geformuleerd, namelijk het ontwikkelen van nieuwe therapieën tegen hemofilie. Maar daarvoor 'moet' volgens de onderzoeker eerst een geschikt muizenmodel worden ontwikkeld. Het oplossen van een maatschappelijk vraagstuk (het vinden van een geschikte behandeling van hemofilie) is een cumulatief proces, een werk van langere adem en van meerdere actoren. De precieze bijdrage van *dit specifieke* experiment is niet op voorhand goed in te schatten. Immers wie kan voorspellen of dé oplossing voor hemofilie wordt gevonden met behulp van genterapie? De verwachting in onze samenleving is dat de optelsom van individuele inspanningen van onderzoekers een positief totaaleffect zal hebben. Voor elk experiment afzonderlijk is de maatschappelijke betekenis onzeker. Toch gaan we ervan uit dat het mogelijk is daarvan een inschatting te maken. De DEC dient te beoordelen of het verband dat door de onderzoeker wordt gelegd tussen het doel op korte termijn (het wetenschappelijke doel, het verkrijgen van betrouwbare meetresultaten) en het doel op langere termijn (de maatschappelijke relevantie) plausibel (dan wel retorisch) is.

De DEC stelt zich daarbij als het ware op het standpunt van de leek en nodigt de onderzoeker uit om in gewone mensentaal de zin van het

experiment uiteen te zetten. Anderzijds verwachten we dat de DEC over voldoende wetenschappelijke expertise beschikt om te beoordelen of design, opzet, methode, etc. met de gewekte verwachtingen in overeenstemming zijn. Het gaat dan niet om een beoordeling van de wetenschappelijke kwaliteit in strikte zin, maar wel om inschatting van de vraag of de gewekte verwachtingen plausibel zijn, of het verband dat de onderzoeker legt tussen wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie aannemelijk is. Om dit verband te kunnen beoordelen dient de DEC tot op zekere hoogte twee talen te spreken, enerzijds de taal van de wetenschapper (van het lab), anderzijds de gewone mensentaal (de taal waarin over de zin van het experiment van gedachten kan worden gewisseld).

Die dubbelheid wordt ook weerspiegeld in de samenstelling van de DEC. Enerzijds maken ervaren wetenschappers en proefdierdeskundigen deel uit van de DEC, anderzijds leden die geen directe betrokkenheid hebben bij dierproeven, maar bijvoorbeeld deskundig zijn op het gebied van alternatieven of over ethische expertise beschikken en in die hoedanigheid op de hoogte zijn van maatschappelijke discussies over proefdiergebruik. De DEC bevindt zich ook in dit opzicht op de grens van lab en buitenwereld.

Waar en door wie vindt de ethische toetsing plaats?

Waar het de input voor deze afweging betreft blijft de DEC echter in hoge mate afhankelijk van de informatie die de onderzoeker verstrekt, en van de inschatting die de onderzoeker zelf maakt van de te verwachten resultaten. De DEC vraagt de onderzoeker zijn of haar claims te onderbouwen, maar bezit de DEC wel de expertise om te beoordelen of de argumenten die de onderzoeker gebruikt overtuigend zijn? Daartoe dient de DEC het protocol ook wetenschappelijk te kunnen beoordelen. Want, om weer terug te keren naar ons voorbeeld van factor 8 muizen, wat weten de DEC leden nu van de stand van zaken op het gebied van vectoren die worden gebruikt voor gen therapie?

Eigenlijk vindt de ethische afweging plaats achter het bureau van de onderzoeker, zo lijkt het, wanneer hij of zij zich buigt over de vragen die hem of haar worden gesteld via het DEC formulier. Wanneer de vragen zorgvuldig en consistent zijn ingevuld, is de kans groot dat de DEC een positief oordeel zal vellen. Daar waar onduidelijkheden optreden speelt de aanvullende input van interne leden, die op de hoogte zijn van het onderzoek, vaak een doorslaggevende rol. Dat zou betekenen dat de DEC

eerder controleert of de afweging heeft plaatsgevonden, dan dat de DEC deze afweging zelf maakt. De vragen die de DEC in het aanvraagformulier stelt aan de onderzoekers zijn om die reden van groot belang. Ze bepalen de aard en kwaliteit van de informatie op basis waarvan de DEC haar oordeel vormt.

Daar komt bij dat de afweging tussen ongerief voor proefdieren en maatschappelijke relevantie in feite een momentopname is. De terugkoppeling ontbreekt. De in dit verband veel gebruikte weegschaalmetafoor, ontleend aan de statica, geeft aan dat het geen dynamisch of cyclisch proces betreft. Daartoe zou de DEC meer zicht moeten hebben op de mate waarin de gewekte verwachtingen inzake de relevantie van beoordeelde experimenten daadwerkelijk worden waargemaakt. Dit zou een moment van terugkoppeling vergen, van rapportage en rechtvaardiging achteraf. Wanneer (naast de bestaande rechtvaardiging vooraf) ook een rechtvaardiging achteraf zou worden ingebouwd, zou meer geleerd kunnen worden van eerdere ervaringen. De DEC zou zich dan niet enkel op de inschattingen van de onderzoeker, maar ook op de bereikte resultaten, op de eerder gerealiseerde bijdrage baseren. Hoewel over de wenselijkheid van terugkoppeling in DEC regelmatig wordt gesproken, komt daar in de praktijk vaak weinig van terecht. De DEC toetst vooraf en niet achteraf. Het zou een aanzienlijke organisatie vergen. Bovendien wordt vaak gesteld dat het volgen van experimenten na goedkeuring eerder de taak van de artikel 14-functionaris is dan van de DEC.

Conclusie

De ethische toetsing (in de zin van afweging tussen relevantie en ongerief) die in de DEC zou moeten plaatsvinden blijft problematisch. Het maatschappelijk doel is in algemene termen geformuleerd, terwijl de onderzoeksvraag in de regel zeer specialistisch van aard is. Dit maakt het moeilijk om te beoordelen in hoeverre de verwachting dat dit specifieke experiment een bijdrage zal leveren aan het algemene doel realistisch is. De DEC vraagt de onderzoeker zijn of haar eigen rechtvaardiging te expliciteren. Anders gezegd, de DEC beoordeelt vooral *of* er van een afweging sprake is. Slechts in uitzonderlijke gevallen zal de DEC het verband dat door de onderzoeker zelf wordt gelegd tussen wetenschappelijke vraag en maatschappelijke relevantie als ongeloofwaardig van de hand wijzen.

In de praktijk komt het er op neer dat niet de afweging tussen belang

en ongerief, maar de toetsing van de drie V's eigenlijk de belangrijkste taak van de DEC is. In tegenstelling tot de informatie die nodig is voor het beantwoorden van de vraag 'weegt het maatschappelijk nut van deze dierproef op tegen het ongerief van de dieren?' is informatie over verminderen, verfijnen en vervangen relatief gemakkelijk te geven. Subjectieve inschattingen of oordelen op basis van vertrouwen en intuïtie spelen hier een minder grote rol.

Wat is de oorzaak van het 'ethisch tekort' van de DEC? Het is te makkelijk om dit tekort te wijten aan het slecht functioneren van de DEC's of de oorzaak te zoeken in de bezetting van de commissies (bijvoorbeeld omdat de leden te zeer belanghebbend zouden zijn). De lastige taakstelling is het grootste knelpunt. Het is niet eenvoudig om ongerief af te wegen tegen het nut of belang van een proef. Het probleem hangt samen met de onverenigbaarheid (bij voorbaat) van de betrokken vocabulaires: gewone taal (voor belang en relevantie) versus wetenschappelijke of proefdierkundige vaktaal (voor wetenschappelijk doel en ongerief). In onze cultuur zijn wetenschappelijke kennis en vooruitgang in de wetenschap bovendien belangrijke waarden op zichzelf. Voor een niet-specialist is het niet goed te beoordelen wat de werkelijke waarde, nut of noodzaak is van een voorgenomen proef. Het afkeuren van een potentieel belangrijke dierproef is daarom een beslissing waar niet iedereen verantwoordelijkheid voor durft te dragen. Dit is niet een tijdelijk probleem dat 'opgelost' kan worden (bijvoorbeeld door betere regels te bedenken), maar een chronisch probleem dat samenhangt met de taakstelling van de DEC, met het fenomeen DEC *als zodanig*. De vraag is niet: hoe lossen we dit probleem op, maar veeleer: hoe gaan we ermee om? In ieder geval is transparantie van belang. Het zou de discussie over nut en noodzaak van ethische toetsing door ethische commissies ten goede komen wanneer de DEC zichzelf zou verplichten per dierproef haar ethische afweging te expliciteren en kenbaar te maken.

Utilisme en de integriteit van het dier

Henk Verhoog

Integriteit en de toetsing van transgene dieren

Voordat genetische manipulatie op de ethische agenda kwam te staan speelde het begrip integriteit in de dierethiek geen rol. Dat het begrip integriteit van het dier in Nederland vooral naar aanleiding van de discussie over genetische manipulatie van dieren naar voren is gekomen, is uitvoerig gedocumenteerd. Onder het begrip integriteit werden die ethische zaken geordend die niet onder de begrippen gezondheid en welzijn van het dier konden worden ondergebracht. Dat er, naast de toetsing in het kader van de *Wet op de Dierproeven* (WOD), een aparte toetsing van transgene dieren is ontstaan, hangt samen met de gedachte dat genetische manipulatie een 'aantasting van de integriteit van het dier' met zich meebrengt. Dit werd niet zonder slag of stoot aanvaard.¹ In het *Besluit Biotechnologie bij Dieren* (1996) werd het resultaat van de discussies over het begrip integriteit als volgt samengevat: 'Van belang is - naast de in het geding zijnde levensbeschouwelijke overwegingen² over met name de grenzen van het menselijk ingrijpen in de natuur - de mate waarin de betrokken dieren in het project schade ondervinden. *Schade* is in dit verband een ruim begrip. In dit kader wordt daaronder mede begrepen de aantasting van de integriteit of de eigenwaarde van het dier en de aantasting van de mogelijkheid van het dier om met soortspecifieke middelen normaal te kunnen functioneren'.

In de toetsing door de *Commissie Biotechnologie bij Dieren* (CBD) wordt bij de mate van aantasting van de 'integriteit of eigenheid van het dier' een onderscheid gemaakt tussen aantasting van het fenotype (uiterlijk, gedrag en zelfredzaamheid) en de aantasting van het genotype. In de praktijk blijkt het verschil met de toetsing van dierproeven in het kader van de WOD niet zo groot te zijn. De CBD stelt weliswaar de vraag of het onderzoek van substantieel belang is voor mensen, als noodzakelijke voorwaarde voor de verdere afweging, maar feitelijk wordt alle medisch onderzoek van substantieel belang geacht. Wat medisch-biologisch onderzoek betreft wordt uiteindelijk door zowel DEC als CBD een utilistische

toetsing uitgevoerd, waarin het nut (de voordelen en het belang van het onderzoek) wordt afgewogen tegen de ‘schade’ die het dier door de proef ondervindt. Het komt zelden voor dat die afweging echt in het voordeel van het dier uitvalt. De aantasting van de integriteit wordt als een vorm van schade gezien, als een *gevolg* van de genetisch modificerende handeling. In ethische terminologie betekent dit: integriteit wordt ‘consequentialistisch’ opgevat. Dit wordt nog eens onderstreept doordat van de ‘mate’ van aantasting wordt gesproken.

Vergeleken met de zojuist geciteerde passage uit het *Besluit Biotechnologie bij Dieren* valt op dat levensbeschouwelijke overwegingen in de feitelijke toetsing geen rol meer spelen.³ In de rapporten van de Commissie Schroten, die aan de formulering van het uiteindelijke toetsingskader vooraf gingen, speelden die levensbeschouwelijke overwegingen nog wel een rol. De vraag waarom die overwegingen zijn verdwenen verdient nadere aandacht, temeer daar hetzelfde verschijnsel ook is gesignaleerd in discussies over ethiek en gentechnologie met betrekking tot de mens en de productie van voedsel. Een mooi voorbeeld van het eerste wordt beschreven in een onderzoek van B. Katz Rothman over het ontstaan en functioneren van een commissie in de Verenigde Staten.⁴ Deze commissie was ingesteld om de bezorgdheid van theologen te onderzoeken die vonden dat biotechnologen ‘Voor God speelden’. Deze auteur beschrijft hoe de bezorgdheid van de theologen over de toelaatbaarheid van de ingreep als zodanig (door ethici een ‘deontologische’ vraag genoemd) stap voor stap werd vertaald in een consequentialistisch probleem, uiteindelijk leidend tot de vraag naar de beheersing van risico’s. Wetenschappers in de commissie speelden daarbij een belangrijke rol.

Dezelfde processen kan men signaleren in debatten over gentechnologie en voedsel. Daar wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen intrinsieke en extrinsieke ethische aspecten van gentechnologie.⁵ Bij de intrinsieke ethische aspecten gaat het om bezwaren waarin gezegd wordt dat gentechnologie onnatuurlijk is, de integriteit van het leven aantast, of neerkomt op voor God spelen. De ethische vragen hebben dan betrekking op de houding van de mens tegenover de natuur, op *de handeling zelf*, terwijl het bij extrinsieke aspecten om *de gevolgen* van de handeling gaat (analyses van de kosten en baten). Een goed voorbeeld van de vertaling van een intrinsieke stellingname in een stellingname in termen van de extrinsieke gevolgen is een artikel van Madsen et al.⁶ De auteurs verdedigen de stelling dat de ‘onnatuurlijkheid’ van de gentechnologie zo geïn-

terpreteerd kan worden dat het gezien wordt als een niet goed gedefinieerd risico, namelijk in termen van het familiariteitbeginsel. Het gaat daarbij om de mate van overeenkomst op moleculair niveau met bekende, niet genetisch gemodificeerde planten. Hoe minder overeenkomst hoe 'onnatuurlijker'. Deze interpretatie zou de zorgen bij het publiek over de onnatuurlijkheid van gentechologie kunnen wegnemen, en deze zorgen onder kunnen brengen in een op wetenschap gebaseerde risicoanalyse.

In deze bijdrage wil ik de stelling verdedigen dat de 'juridisering van ethiek', dat wil zeggen behandeling van ethische vragen in het kader van een wettelijke toetsing, een belangrijke rol speelt bij het verdwijnen van wat in het *Besluit Biotechnologie bij Dieren* levensbeschouwelijke vragen worden genoemd. In termen van ethiek betekent het dat deontologische ethiek en deugdenethiek buiten de deur worden gezet, of vertaald worden in termen van een consequentialistische ethiek. Opvallend daarbij is tevens (zie het hiervoor genoemde artikel van Madsen et al.), dat daarbij een beroep op wetenschap wordt gedaan om de gevolgen of risico's in te schatten. Om die reden spreek ik van een alliantie tussen utilistisch denken en wetenschap, in die zin dat beide elkaar nodig lijken te hebben. Een utilistisch toetsingskader is, zoals we gezien hebben in het geval van dierproeven, zelden gevaarlijk voor de voortgang van wetenschappelijk onderzoek en / of technologie, zeker als niet echt kritisch gekeken wordt naar het door onderzoekers of bedrijven geclaimde belang ervan. En de utilistisch getinte ethici kunnen hun vorm van ethiek legitimeren door te verwijzen naar het 'wetenschappelijk' (pragmatisch, seculier) karakter ervan, wat het goed doet in een wereld waarin de waarde van wetenschappelijk denken hoog wordt aangeslagen.

Juridisering van de ethiek

Eerst enkele woorden over de juridisering van de ethische discussie. Juridische toetsing gebeurt bij voorkeur op grond van reeds bestaande wetgeving. Dergelijke wetgeving zou je kunnen opvatten als gestolde ethiek, als het voorlopige politieke eindpunt van een ethische discussie. Bij een nieuw onderwerp als biotechnologie duurt het enige tijd voordat de ethische discussie is uitgekristalliseerd en er een zo grote mate van consensus ontstaat dat wetgeving mogelijk wordt. In een democratische samenleving is dat een onvermijdelijk proces.

Een belangrijk kenmerk van genoemd proces is dat er een soort ver-

nauwing optreedt. In de beginfase van de discussie is er een grote pluriformiteit aan standpunten, waaronder extreme visies. Pluriformiteit lijkt me een noodzakelijk kenmerk van het culturele leven, niet alleen in maatschappelijke debatten, maar ook in ethische theorievorming en dergelijke. Kwalijk is het als ethici in deze context hun specifieke benadering (bijvoorbeeld een utilistische) als enig waardevolle naar voren brengen. Een voorbeeld is Bernard Rollin die de ethische vragen ten aanzien van transgene dieren die verder reiken dan gezondheid en welzijn tot het terrein van de esthetiek rekent.⁷ Alleen als het welzijn van het dier geschaad wordt is er volgens Rollin sprake van een ethisch probleem. Deontologische en deugdenethiek worden eenvoudig opzij geschoven.

De vernauwing treedt vaak op als in het politieke leven een beslissing genomen moet worden die als basis dient van een bepaald beleid. Dat is noodzakelijk en begrijpelijk. Dat geldt voor de CBD, de *Commissie Genetische Modificatie* (COGEM), maar ook voor een DEC. Wat in de Wet of in een Toelichting op een wet is vastgelegd werkt normerend op de ethische toetsing. Het geeft een kader waarbinnen de toetsing moet plaatsvinden. In de meeste gevallen is het ook niet mogelijk om daar buiten te gaan, vanwege mogelijke juridische acties door partijen die zich door een besluit benadeeld voelen. Je zou kunnen zeggen dat juridisering leidt tot een formeel noodzakelijke blikvernauwing. Daarmee is echter nog niet verklaard waarom ook een *inhoudelijke* blikvernauwing optreedt, die meestal neerkomt op de keuze voor een utilistisch getint toetsingskader.

Theoretisch zou men zich namelijk heel goed kunnen voorstellen dat een toetsingsmodel wordt ontwikkeld dat inhoudelijk even pluriform is als de maatschappelijke discussie, alleen meer gestructureerd. Het voordeel daarvan zou zijn, dat de stappen die leiden tot een blikvernauwing expliciet worden gemaakt. Een ethische commissie zou dan moeten rechtvaardigen waarom met betrekking tot deontologische en deugdenethische visies een bepaalde keuze is gemaakt (bijvoorbeeld de keuze ze weg te laten). De levensbeschouwelijke elementen binnen dergelijke discussies zouden dan vanzelf aan de orde komen. De toetsing zou daardoor ook dichterbij de leefwereld van burgers kunnen komen. Met leefwereld bedoel ik de manier waarop burgers dieren, dierproeven, maar ook onderzoekers in laboratoria, percipiëren, beleven. Bij het totstandkomen van een inhoudelijke blikvernauwing speelt mee wat ik de secularisering van de ethiek zou willen noemen.

Secularisering van ethiek

Een goed voorbeeld om te illustreren wat ik hiermee bedoel is de invoering van het begrip ‘hersendood’ in de discussie over orgaantransplantatie. In een voorlichtingsbrochure van VWS wordt gezegd: ‘Hersendood is dood en daarmee definitief en onherroepelijk’. Verder wordt vermeld dat de Wet op de Orgaandonatie precies aangeeft hoe tot vaststelling van de dood moet worden overgegaan. Daarvoor zijn ‘wetenschappelijk verantwoorde criteria’ opgesteld. Burgers denken bij dood dat een mens niet meer leeft, dus dood als tegenstelling tot leven. Bij het begrip hersendood gaat het echter niet om deze tegenstelling, maar om de vraag of je nog wel een ‘mens’ bent als de hersenen niet meer functioneren. Je leeft niet meer ‘als persoon’, maar wel als biologisch leven. De overheid maakt hier dus in de voorlichting een keuze, zonder explicitering van de erachter liggende levensbeschouwing. Erger nog, het Ministerie ontkent dat er sprake is van een levensbeschouwelijke keuze. Het Ministerie heeft deze keus namelijk gerechtvaardigd met het beroep op de scheiding van kerk en staat. Anders gezegd: levensbeschouwingen horen tot het domein van de kerk en de staat moet boven de levensbeschouwingen staan, zeker in een pluriforme samenleving. Door een achterdeur wordt de (natuur-)wetenschap binnengehaald als ‘waardevrije’ (seculiere) bron van inspiratie voor het overheidsbeleid, en niet als een materialistische levensbeschouwing naast andere levensbeschouwingen.

Hetzelfde speelt in de alliantie tussen utilistisch denken en natuurwetenschap. Binnen de ethiek wordt namelijk een zelfde strategie gehanteerd met het onderscheid tussen de private en de publieke sfeer (sector) van de ethiek. Ethici als Rawls zijn van mening dat in de publieke moraal en besluitvorming alleen mag worden uitgegaan van ‘public reason’, en niet van levensbeschouwingen van individuen of groepen. Het zal niet verbazen dat ook bij Rawls wetenschappelijke methoden en resultaten van wetenschap een belangrijke rol spelen bij het totstandkomen van een publieke moraal. Interessant is dat in beide voorbeelden de burger in feite monddood wordt gemaakt, zoals ook Katz Rothman van de theologen zegt dat ze sprakeloos (‘speechless’) waren na de vertaling van hun intrinsieke bezorgdheid in termen van de beheersing van risico’s. Bedoeld wordt dat het discours verschuift naar een wetenschappelijk niveau waartoe de gewone burger veelal geen, of in ieder geval niet direct toegang heeft.

Verwetenschappelijking van het dier

Om te begrijpen waarom de burger in een bepaald opzicht monddood wordt gemaakt is het noodzakelijk dieper in te gaan op de methode van de natuurwetenschap.⁸ Het gaat dan met name om de vraag hoe in dier-experimenteel onderzoek dier en mens veranderen. Die verandering is mooi beschreven door Hub Zwart in een artikel over het toneelstuk 'De Wilde Eend' van Ibsen.⁹ Behalve enkele andere dieren houden vader en zoon Ekdal op een zolder met een kunstmatig bos een wilde eend. Zwart interpreteert het toneelstuk in het kader van het spanningsveld tussen de wilde eend, die iets mysterieus heeft, die door de gevangenschap zijn vrijheid heeft verloren, en de door de mens getemde eend, die als een proefdier in een experiment functioneert. Vader en zoon observeren het gedrag van de eend systematisch, onder onnatuurlijke en controleerbare omstandigheden, zoals natuurwetenschappers het doen. Zij onderzoeken het proces van domesticatie, waarbij ze zo goed mogelijk voor het welzijn van het dier zorgen. Maar bij het gevangen nemen van het dier en het gebruiken van het dier voor een experiment gaat het niet alleen om welzijn. Het dier zijn vrijheid ontnemen en het in onnatuurlijke omstandigheden plaatsen wordt door Zwart in ontologische termen beschreven als een aantasting van de integriteit van het dier ('ontologisch geweld').

De waarneming en beschrijving van de wereld van de vrije, mysterieuze en wilde eend wordt het romantische beeld genoemd, dat in het toneelstuk voortdurend botst tegen het wetenschappelijke beeld. In het wetenschappelijke experiment wordt de wereld van het dier en het dier zelf gereduceerd tot een beperkt aantal stimuli die in het experiment onder controle gehouden moeten worden. Zwart geeft aan dat niet alleen de wereld van het dier verandert, ook de wereld van de mens (de onderzoeker) verandert. De ons bekende leefwereld, met haar toevalligheden en onvoorspelbaarheden, wordt getransformeerd tot een laboratorium, waarin alles beheerst wordt. De onderzoeker zelf moet zijn gedrag veranderen en ook de wereld anders leren waarnemen.

De analyse van Zwart wordt ondersteund door werk van wetenschaps sociologen die hebben beschreven hoe het 'naturalistische dier' van onze dagelijkse ervaring in het biologisch experimenteel onderzoek wordt getransformeerd tot een 'analytisch dier', een technisch object van onderzoek.¹⁰ Het naturalistische dier wordt beschreven in antropomorfe termen: als subject, met gevoelens, intenties, enz. In de leefwereld van

de mens krijgt het als huisdier meestal een individuele naam. In een dierproef staat dit individuele niet op de voorgrond; de gegevens van een individueel dier eindigen uiteindelijk als puntje op een grafiek. De dieren worden anoniem. Alle kenmerken die karakteristiek zijn voor het naturalistische dier worden door de laboratoriumprocedures uitgebannen. Het resultaat, het analytische dier, krijgt hierdoor het karakter van een artefact. Er wordt door de natuurwetenschap een wetenschappelijke wereld gecreëerd die naast en tegenover die van de dagelijkse leefwereld komt te staan. Je zou kunnen zeggen dat het laboratoriumdier zijn identiteit als individu en als lid van een soort wordt ontnomen, om algemene wetmatigheden te ontdekken.¹¹ Het spreekt vanzelf dat daarmee ook de relatie tussen de onderzoeker en het dier verandert. Om het dier tot object van wetenschappelijk onderzoek te maken moet je emotioneel een afstand tussen jezelf en het dier scheppen.

Laboratorium- en veldbiologie

De wereld van het naturalistische dier van onze dagelijkse ervaring ligt dichterbij die van de veldbioloog dan die van de laboratoriumbioloog. Hoewel er allerlei overgangen tussen beide werelden bestaan en de veldbiologie recentelijk wat meer op de experimentele biologie is gaan lijken (dezelfde bioloog kan het ene moment veldbioloog zijn en een volgend moment in het laboratorium staan) wil ik het verschil tussen beide onderzoekspraktijken hier toch benadrukken. Bij de overgang van veldbiologie naar laboratoriumbiologie begint de relatie tussen waarnemen en denken te veranderen. De onderzoeker bedenkt een hypothese, die hij met een experiment gaat toetsen. Het proefdier is dan niet langer zelf object van interesse, maar wordt een middel (een diermodel) om theoretische of praktische vragen (zoals toxiciteitsbepaling) op te lossen. De waarneming is letterlijk secundair geworden, ze staat in dienst van de toetsing van een hypothese. Daarmee stuurt het denken de waarneming. De waarneming wordt ondergeschikt aan het denken. Het gaat er ook niet meer primair om of de resultaten met de werkelijkheid corresponderen, maar of de resultaten herhaalbaar (reproduceerbaar) zijn, om generaliseerbare processen. Het is niet verbazend dat wetenschapssociologen in verband hiermee zeggen dat feiten (maar ook transgene dieren) in het laboratorium 'gemaakt' of geconstrueerd worden. Trek je deze lijn van denken door dan wordt ook begrijpelijk waarom biotechnologen proberen op hun genetisch veranderde organismen een patent aan te vragen. Een

patent kun je alleen krijgen voor een menselijke uitvinding, een menselijke constructie, niet voor iets dat in de natuur voorkomt.

In de experimentele laboratoriumbiologie wordt de natuur op zodanige manier ontsloten dat de kennis, de ontdekte wetmatigheden, gebruikt kunnen worden om de natuur voor de mens technologisch bruikbaar te maken. De experimentele onderzoeksmethode is erop gericht om in het laboratorium een gesloten, deterministisch systeem tot stand te brengen, waarin de onderzoeker alle variabelen onder controle heeft. Daarmee wordt de natuur in een relatie van onderworpenheid aan de mens geplaatst. De instrumentele waarde van de natuur, namelijk haar bruikbaarheid voor menselijke doeleinden, wordt op de voorgrond geplaatst.

De veldbiologie daarentegen is eerder geneigd de natuur in haar eigenwaarde te respecteren. Ze wordt omwille van zichzelf onderzocht. Het is daarom niet toevallig dat in het *Biotechnologie Besluit* de aantasting van de integriteit en van de eigenwaarde van het dier in een adem worden genoemd. Eerder heb ik naast de aantasting van de integriteit nog een ander intrinsiek bezwaar tegen gentechnologie genoemd, namelijk dat het ‘onnatuurlijk’ zou zijn. Dat beide intrinsieke bezwaren met elkaar samenhangen, wordt nu duidelijker. Door een dier gevangen te nemen en te transformeren tot een diermodel voor experimenteel onderzoek tast je diens integriteit aan, los van de aantoonbare gevolgen voor het dier zelf. Of een dier daar wel of niet onder lijdt is pas in tweede instantie belangrijk. Toen een lid van de CBD in dit verband eens tegen me zei dat *ik* (Henk Verhoog) een probleem heb als de integriteit van het dier aangetast wordt, niet het dier zelf (want dat lijdt er niet onder) sloeg hij de spijker op zijn kop. Het heeft te maken met mijn houding tegenover het dier, en de houding tegenover het dier van degene die het dier transformeert tot experimenteel diermodel – een houding die ik als problematisch ervaar.

Voorgaande voorbeelden van ‘denaturalisatie’ van het dier laten ook zien wat een burger zou kunnen bedoelen als deze zegt dat gentechnologie ‘onnatuurlijk’ is. De natuur die een veldbioloog beschrijft sluit meer aan bij de natuur zoals mensen die in het dagelijks leven ervaren, dan de natuur van de laboratoriumbioloog. Dit is heel pregnant uitgedrukt door de bioloog Wolpert in zijn boek *The unnatural nature of science*.¹² Met ‘unnatural’ geeft hij aan dat het natuurbegrip van de natuurwetenschap radicaal verschillend is van de natuur zoals mensen die in het dagelijks

leven beleven ('common sense nature'). Dat radicaal verschillend zijn is een voorwaarde om natuurwetenschap genoemd te mogen worden. Om natuurwetenschap te bedrijven moet men zich losmaken van de wereld van onze dagelijkse ervaring. Natuurwetenschap wil namelijk de menigvuldigheid van de direct waarneembare verschijnselen verklaren met een beperkt aantal principes van heel fundamentele aard (bijvoorbeeld de atoomtheorie, of de structuur van DNA). De natuurwetten kunnen we niet afleiden uit onze dagelijkse ervaring (denk bijvoorbeeld aan het 'opgaan van de zon'). Bij Wolpert vinden we in algemene termen uitgedrukt wat eerder beschreven werd als de transformatie van de 'naturalistic animal' naar 'the analytic animal'. In het natuurwetenschappelijk onderzoeksproces wordt geabstraheerd van de rijkdom van de directe zintuiglijke waarneming van de natuur en, naar het schijnt, daarmee ook van concrete situaties waarin de mens zich een moreel oordeel vormt op grond van zijn of haar directe beleving.¹³

De alliantie tussen een consequentialistische, seculiere vorm van ethiek en het 'waardevrije' wetenschappelijk denken, dat nodig is om onderzoek te doen naar de gevolgen van menselijk handelen, is hiermee aannemelijk gemaakt. In een consequentialistisch of utilistisch kader speelt de houding tegenover het dier, dus ook de mens - dier relatie, geen rol van belang. Dit geldt ook voor de houding van de onderzoeker tegenover het dier, die in het utilistisch denken niet wordt geproblematiseerd. Als het alleen om de gevolgen voor het dier gaat, dan kan ik de beoordeling daarvan, en de afweging van schade en voordeel aan derden overlaten, bijvoorbeeld deskundigen in een ethische commissie. Daarmee is de burger, al dan niet met zijn of haar intrinsieke bezwaren tegen dierproeven of transgene dieren, buiten spel gezet.

Noten

- 1 Th. Visser, H. Verhoog (1999) *De aard van het beestje*. NWO: Ethiek & Beleid.
- 2 Met levensbeschouwelijke overwegingen wordt in het Besluit bedoeld: andere dan wetenschappelijke visies (bijvoorbeeld Christelijke) op soorten, op het leven, of op biotechnologie in het algemeen. In het woordenboek staat bij levensbeschouwing: 'Oordeel over doel en zin van het menselijk bestaan'. Bij levensbeschouwingen gaat het dus om zingeving, om visies op normen en waarden. Persoonlijk ben ik van mening dat biologische visies op (menselijk) leven, op de zin van de evolutie e.d., ook een levensbeschouwelijk karakter hebben.
- 3 Dit werd ook geconcludeerd in de evaluatie van het biotechnologiebeleid: L. Paula (2001) *Biotechnologie bij dieren ethisch getoetst? Een onderzoek naar het functioneren van het Besluit Biotechnologie bij Dieren*. Den Haag: Rathenau Instituut. Op blz. 13 zegt

de auteur: 'Overigens is het case-by-case format ook niet geschikt voor het stellen van de meer algemene ethische vragen met betrekking tot 'het goede leven' (In wat voor wereld willen we leven? Met welk soort mens-dier relatie, en hoe kan deze technologie daarbij helpen?). Deze algemeen ethische vragen met betrekking tot levensbeschouwing krijgen weinig aandacht van de Commissie, ondanks dat ze vaak centraal staan in de bedenkingen tegen hun adviezen'.

- 4 B. Katz Rothman (1998). *Genetic maps and human imaginations*. Norton, New York.
- 5 Zie mijn aan de Proceedings van de Ifgene Workshops in Dornach (9-11 may 2001) en Edinburgh (18-21 sept. 2002), Eds. D.Heaf & J. Wirz.
- 6 K. H. Madsen, P.B. Holm, J. Lassen & P. Sandøe: *Ranking of genetically modified plants according to familiarity*. Preprints EURSAFE Conference 2001, pp. 299-302.
- 7 B. Rollin (1990). *The Frankenstein syndrome*. Cambridge University Press, Cambridge..
- 8 H. Verhoog (2002/3) *Biotechnologie und die Integrität des Lebens*. Scheidewege 32: 119-141.
- 9 H. Zwart (2000) The birth of a research animal. Ibsen's *The Wild Duck* and the origin of a new animal science. *Environmental Values* 9: 91-108.
- 10 Michael Lynch (1988) Sacrifice and the transformation of the animal body into a scientific object. *Social Studies of Science* 18: 265-289
- 11 K.J. Shapiro (1989) The death of the animal. Ontological vulnerability. *Between the Species* 5: 183-194.
- 12 L. Wolpert (1993). *The unnatural nature of science*. Faber & Faber, London.
- 13 Zie bijvoorbeeld Stafleu F.R. , J. Grommers & J. Vorstenbosch (1996) Evolution and erosion of a moral concept. *Animal Welfare* 5 (1996): 225-234. Aan de hand van verschillende definities van het begrip dierenwelzijn laten de auteurs zien dat met de natuurwetenschappelijke 'operationalisering' van dit begrip zowel de subjectieve beleving van mensen en dieren, als de morele aspecten verdwijnen. Terwijl dat juist de aspecten zijn die in de publieke beleving zo'n belangrijke rol spelen.

Niet alleen ongerief

Waarom DEC's ook zouden moeten toetsen op aantasting van de integriteit van proefdieren

Rob de Vries

Inleiding

Het ethische toetsingskader dat op dit moment door de DEC's wordt gebruikt kent als belangrijkste elementen: het belang van de proef (onder te verdelten in het belang van het doel van de proef en de relevantie van de proef voor dat doel), het ongerief dat de dieren als gevolg van de proef ondergaan en de mogelijke alternatieven voor de proef (de drie V's van Vervanging, Vermindering en Verfijning). Het belang van dieren dat volgens dit toetsingskader bij dierproeven in het geding is, is geen ongerief te ondergaan.

Tenminste één opzicht waarin dit toetsingskader tekort schiet, is dat sommige morele bezwaren tegen dierproeven niet in de termen van het toetsingskader verwoord kunnen worden. Niet alle morele bezwaren tegen dierproeven hebben namelijk te maken met het ongerief dat de dieren door de proeven ondergaan; zo worden grote veranderingen in het uiterlijk of het gedrag van de proefdieren door velen als moreel problematisch ervaren, ongeacht of de dieren zelf iets merken van die veranderingen. Een begrip dat geschikt is om een groot deel van deze bezwaren te articuleren, is het begrip 'integriteit van het dier'. Hoewel de inhoud van dit begrip nog volop wordt bediscussieerd in de dierethiek en het dus niet mogelijk is een eenduidige omschrijving te geven, kan de kern ervan worden duidelijk gemaakt aan de hand van de oorsprong van het begrip.

Tot eind jaren tachtig was het gebruikelijk om morele bezwaren tegen bepaalde handelingen met dieren te formuleren in termen van schade aan gezondheid en welzijn. Zo is een belangrijk moreel bezwaar tegen de huisvesting van dieren in de bio-industrie dat daardoor de gezondheid en het welzijn van deze dieren worden aangetast. Maar uit de praktijk bleek dat deze twee begrippen ontoereikend waren om onze morele intuïties over ingrepen bij dieren onder te vangen. Voorbeelden van handelingen met dieren die velen als moreel problematisch ervaren, maar niet of niet alleen omdat door deze handelingen de gezondheid of het welzijn van de dieren wordt aangetast, zijn: het couperen van oren en staarten

van honden om aan rasstandaards te voldoen, het onthoornen van koeien om te voorkomen dat de dieren elkaar verwonden, het fokken van vleeskuikens die zozeer op groeisnelheid zijn geselecteerd dat ze letterlijk dood groeien, het toedienen van het groeihormoon BST aan koeien om de melkproductie te verhogen en het fokken van dikbilrunderen, waarbij de kalveren alleen nog maar door een keizersnede ter wereld kunnen komen. Om de bezwaren tegen deze handelingen een plaats te kunnen geven in de dierethiek werd door Bart Rutgers, Jan Grommers en Robert Heeger het principe van respect voor de integriteit van het dier geformuleerd.¹ Hun definitie van dit principe luidt:

- men behoort niet in te grijpen in de heelheid en gaafheid van een dier;
- men behoort het soortspecifieke evenwicht van een dier niet uit balans te brengen;
- men behoort een dier niet het vermogen te ontnemen zich zelfstandig te handhaven in een voor die soort geschikte omgeving.

Met behulp van dit principe kan bezwaar gemaakt worden tegen het couperen van oren en staarten van honden omdat daardoor hun heelheid en gaafheid wordt aangetast, tegen het fokken van bepaalde rassen vleeskuikens omdat hun soortspecifiek evenwicht uit balans wordt gebracht en tegen het fokken van dikbilrunderen omdat deze runderen het vermogen wordt ontnomen om zich (als populatie) zelfstandig te handhaven.

In deze bijdrage wil ik onderzoeken of er goede redenen zijn voor uitbreiding van het toetsingskader van de DEC's met het criterium 'aantasting van de integriteit van de proefdieren'.

Drie lijnen van argumentatie

Er zijn tenminste drie manieren waarop beargumenteerd kan worden dat DEC's bij de bepaling van de toelaatbaarheid van dierproeven ook zouden moeten kijken naar aantasting van de integriteit van de proefdieren. De eerste manier sluit nauw aan bij de zojuist gegeven beschrijving van de oorsprong van het begrip. Binnen het kader van dierproeven kunnen namelijk ingrepen bij dieren worden verricht die vergelijkbaar zijn met de handelingen die aanleiding waren voor het formuleren van het principe van respect voor de integriteit van het dier. Zo worden handelingen die de heelheid of gaafheid van een dier aantasten niet alleen uitgevoerd in de veeteelt (het onthoornen van koeien) of bij gezelschapsdieren (het

couperen van oren en staarten), maar ook bij dierproeven (bijvoorbeeld het amputeren van een poot van een rat voor het bestuderen van neuroanatomische aanpassingsmechanismen in de hersenen). Het lijkt inconsistent om dergelijke handelingen binnen de eerste twee contexten als aantasting van de integriteit, en daarmee als moreel problematisch, aan te merken en niet binnen de context van dierproeven.

Een belangrijk probleem van deze argumentatie is dat de morele reserve die velen hebben bij handelingen als het couperen van oren en staarten van honden of het fokken van dikbilrunderen en die de reden was voor het opstellen van het principe van respect voor de integriteit van het dier, slechts zeer ten dele wettelijk is erkend. Met andere woorden, de wetgever ziet veel van de aangegeven handelingen niet als aantastingen van de integriteit, of in ieder geval niet als moreel problematisch.

Dat ligt anders voor de tweede lijn van argumentatie die gebaseerd is op de Wet op de Dierproeven, in het bijzonder op artikel 1a.² In dit artikel erkent de wetgever de intrinsieke waarde van het dier als algemeen uitgangspunt van die wet. Vanuit de in de dierethiek veel verdedigde theorie van intrinsieke waarde – de theorie die zich baseert op het feit dat dieren wezens zijn met een eigen goed en eigen belangen – kan beargumenteerd worden dat niet alleen het welzijn van dieren moreel relevant is, maar ook hun integriteit. Ik werk deze lijn van argumentatie hier niet verder uit, maar zie bijvoorbeeld Heeger.³

De lijn van argumentatie die ik in deze bijdrage wel zal uitwerken, neemt een andere wet als uitgangspunt: de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren, in het bijzonder artikel 66.⁴ Het argument kan als volgt worden samengevat. Aantasting van de integriteit van dieren vormt op dit moment al een criterium bij de ethische toetsing van biotechnologische handelingen bij dieren; met andere woorden, deze aantasting wordt door de wetgever als moreel problematisch erkend (premissie 1). Ook klassieke dierexperimentele ingrepen kunnen de integriteit van de proefdieren aantasten (premissie 2). Want de effecten van biotechnologische handelingen die nu als aantasting van de integriteit worden aangemerkt, kunnen niet alleen door biotechnologische handelingen, maar ook door ‘klassieke’ dierexperimentele ingrepen worden veroorzaakt (subpremissie 2a). En er zijn geen verschillen tussen biotechnologische handelingen en klassieke dierexperimentele ingrepen die verklaren waarom deze effecten enkel bij het eerste type handeling als aantasting van de integriteit, en daarmee als moreel problematisch, zouden moeten worden beschouwd (subpre-

misse 2b). Aantasting van de integriteit zou derhalve ook bij de ethische toetsing van dierproeven een criterium moeten vormen (conclusie).

Ik zal in het overige deel van deze bijdrage laten zien dat de premissen plausibel zijn en dat daarmee de conclusie gerechtvaardigd is.

Argumentatie vanuit toetsing biotechnologische handelingen bij dieren

Sinds 1 april 1997 is het Besluit Biotechnologie bij Dieren (BBD) van kracht.⁵ Volgens dit besluit, dat een uitwerking vormt van de artikelen uit de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren die betrekking hebben op biotechnologie bij dieren (artikel 66 t/m 72), is het uitvoeren van biotechnologische handelingen bij dieren verboden, tenzij daarvoor een vergunning is verkregen van de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. De twee belangrijkste typen handelingen bij dieren die door het BBD tot biotechnologische handelingen worden gerekend, zijn het genetisch modificeren en het kloneren van dieren (waarbij verreweg de meeste tot nu toe ingediende aanvragen betrekking hadden op het eerste type).⁶ Bij het genetisch modificeren van dieren worden extra stukken DNA (genen) aan het erfelijk materiaal van dieren toegevoegd of aanwezige genen uitgeschakeld; dit gebeurt in een vroeg stadium (bij bevruchte eicellen of hele vroege embryo's) waardoor de aangebrachte verandering uiteindelijk is terug te vinden in alle cellen van het dier dat zich eruit ontwikkelt. Bij het kloneren van dieren wordt een exacte genetische kopie van een individu gemaakt, meestal door de kern uit één van de lichaamscellen van dat individu te plaatsen in een eicel waaruit de kern is verwijderd (kerntransplantatie).

Zoals gezegd zijn biotechnologische handelingen verboden tenzij de minister van LNV daarvoor een vergunning verleent. De minister beslist over het verlenen van een vergunning nadat hij de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) heeft gehoord. Een vergunning wordt enkel verleend als naar het oordeel van de minister: (a) de handelingen geen onaanvaardbare gevolgen hebben voor de gezondheid en het welzijn van de dieren en (b) tegen de handelingen geen (lees: geen doorslaggevende) ethische bezwaren bestaan. Deze voorwaarden voor het verlenen van een vergunning zijn terug te vinden in het toetsingskader dat de CBD hanteert. Dit toetsingskader kan worden gekarakteriseerd aan de hand van de volgende vijf vragen:

1. Is het belang (zowel wetenschappelijk als maatschappelijk) van de doelstelling van het onderzoek voldoende substantieel om het verbod op biotechnologische handelingen op te heffen?

2. Zijn er reële alternatieven voor het onderzoeksproject beschikbaar?
3. In welke mate brengt het onderzoek schade toe aan de gezondheid en het welzijn van de dieren?
4. In welke mate wordt de integriteit van de betrokken dieren aangetast?
5. Wegen de voordelen en belangen van het onderzoek op tegen de schade en aantasting die er voor de dieren mee gemoeid zijn?

Dat er tegen de voorgenomen biotechnologische handelingen geen doorslaggevende ethische bezwaren mogen bestaan (dat wil zeggen bezwaren die niet zijn uit te leggen in termen van schade aan de gezondheid en het welzijn van de dieren), wordt door de CBD dus vooral uitgelegd als dat de integriteit van de dieren niet in te sterke mate mag worden aangetast. Wat de CBD bedoelt met (aantasting van of inbreuk op) de integriteit van de betrokken dieren wordt met name duidelijk uit de adviezen die ze tot nu toe heeft uitgebracht. De formulering die steeds in deze adviezen terugkomt, is de volgende:⁷

‘In het ‘Nee, tenzij’ beleid ten aanzien van biotechnologie bij dieren zijn biotechnologische handelingen bij dieren niet alleen problematisch vanwege de mogelijke effecten op gezondheid en welzijn van de dieren, maar ook omdat door middel van het veranderen van genetisch materiaal ‘de eigenheid’ van het dier door de mens wordt veranderd. Door het genetisch modificeren van dieren, zoals hier wordt bedoeld, worden hun eigenschappen doelbewust en gericht gewijzigd ten nutte van de mens. Deze genetische modificaties worden omschreven als een aantasting van de genotypische integriteit van het dier. Om vervolgens de mate van aantasting van de integriteit te beoordelen let de Commissie vooral op de veranderingen in fenotypische kenmerken zoals het gedrag, het uiterlijk, de mate van zelfredzaamheid [...] en de (toegenomen) bevattelijkheid voor ziekte(n) van het dier.’

De CBD maakt dus onderscheid tussen (aantasting van) de genotypische en de fenotypische integriteit van dieren. De *genotypische* integriteit, of beter: de integriteit van het genotype/genoom, wordt per definitie door genetische modificatie van dieren aangetast. Een dergelijke aantasting kan, opnieuw per definitie, niet door klassieke dierexperimentele ingrepen worden teweeggebracht omdat op het moment dat een ingreep het genetisch materiaal van een dier op een niet-natuurlijke manier veran-

dert, deze ingreep als een biotechnologische handeling wordt beschouwd en dus niet langer als een klassieke dierexperimentele ingreep.

Of de *fenotypische* integriteit enkel door biotechnologische handelingen kan worden aangetast, is veel minder vanzelfsprekend. Om dat duidelijk te maken zal ik verschillende voorbeelden geven van wat de CBD als aantasting van de fenotypische integriteit beschouwt. Deze voorbeelden zijn afkomstig uit door deze commissie uitgebrachte adviezen.⁸ Een verandering in gedrag die door de CBD is aangemerkt als een aantasting van de integriteit is een verandering in het activiteitenpatroon van muizen, meer specifiek het verdwijnen van dag-nachtritmiek, als gevolg van het uitschakelen van genen die bij de biologische klok zijn betrokken. Een verandering in uiterlijk die volgens de CBD als aantasting van de integriteit kan worden beschouwd, is het ontstaan van tumoren aan de onderzijde van het lichaam bij muizen door het uitschakelen van genen die (mede)verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van borstkanker. Aantasting van de integriteit in de vorm van vermindering van de zelfredzaamheid trad op bij een model voor de ziekte van Refsum, een stapelingsziekte bij de mens, waarbij de muizen op een speciaal phytaanzuurarm dieet werden gezet om te voorkomen dat de verschijnselen van de ziekte (in te hoge mate) zouden optreden. Toegenomen bevattelijkheid voor ziekten, een vorm van vermindering van de zelfredzaamheid, treedt bijvoorbeeld op bij muizen waarbij bepaalde genen van het immuunsysteem zijn uitgeschakeld.

Deze effecten van biotechnologische handelingen die de CBD als aantasting van de fenotypische integriteit omschrijft, kunnen ook door klassieke dierexperimentele ingrepen worden veroorzaakt. Zo kunnen er vergelijkbare veranderingen in het uiterlijk van dieren optreden wanneer de tumoren aan de onderzijde van het lichaam niet ontstaan door het uitschakelen van tumoronderdrukkende genen, maar door het implanteren van snelgroeiende tumorcellen (een techniek die veel gebruikt werd in het klassieke kankeronderzoek). Een verandering van het activiteitenpatroon van muizen door ontregeling van hun biologische klok kan niet alleen worden teweeggebracht door het uitschakelen van bepaalde genen, maar ook door een bepaald hersengebied, namelijk de zogeheten supra-chiasmatische kern, uit te schakelen.

Gegeven dat de effecten die de CBD als aantasting van de fenotypische integriteit aanmerkt, ook door klassieke dierexperimentele ingrepen kunnen ontstaan, lijkt de conclusie onvermijdelijk dat ook 'normale' dierproeven getoetst zouden moeten worden op mogelijke aantasting van de integriteit

van de proefdieren. Alvorens deze conclusie te kunnen trekken moeten we echter uitsluiten dat de CBD effecten zoals veranderingen in uiterlijk, gedrag en zelfredzaamheid, enkel en alleen als aantasting van de fenotypische integriteit beschouwt omdat ze het gevolg zijn van een bepaald type handelingen, namelijk biotechnologische handelingen. Zou de CBD veranderingen in gedrag, uiterlijk en zelfredzaamheid slechts aanmerken als een aantasting van de fenotypische integriteit omdat deze veranderingen voortkomen uit ingrepen in het genoom van de dieren, dan kan op basis daarvan ontkend worden dat klassieke dierexperimentele handelingen, ook al kunnen ze dezelfde effecten hebben als biotechnologische handelingen, de fenotypische integriteit van de dieren kunnen aantasten.

Uit een rapport van de CBD over alternatieven voor biotechnologische handelingen bij dieren, blijkt echter dat de commissie de effecten op uiterlijk, gedrag en zelfredzaamheid niet (alleen) als aantasting van de fenotypische integriteit ziet omdat ze het gevolg zijn van dit type van handelingen.² De commissie stelt in het rapport dat, om te bepalen of een mogelijk alternatief voor biotechnologische handelingen bij dieren een reëel alternatief is, ook voor het alternatief moet worden bekeken of en in welke mate de gezondheid, het welzijn én de integriteit van de dieren wordt aangetast. Daarmee geeft de CBD aan dat voor haar aantasting van de fenotypische integriteit niet gebonden is aan biotechnologische handelingen.

Dat is niet zo verbazingwekkend omdat de invulling die de CBD aan (fenotypische) integriteit geeft, teruggaat op het principe van respect voor de integriteit van het dier dat ik in de inleiding beschreven heb. Dit principe werd niet, of in ieder geval niet op de eerste plaats, geformuleerd om biotechnologische handelingen bij dieren te problematiseren, maar eerder met het oog op klassieke ingrepen zoals het onthoornen van koeien of het fokken van dikbilrunderen. Het zou vreemd zijn als de CBD dit principe dusdanig anders zou hebben uitgelegd dat het toch alleen op biotechnologische handelingen van toepassing zou zijn.

Conclusie

In deze bijdrage heb ik laten zien (1) dat aantasting van de integriteit van dieren op dit moment al een criterium vormt bij de wettelijk geregelde ethische toetsing van biotechnologische handelingen bij dieren en (2) dat ook klassieke dierexperimentele ingrepen de (fenotypische) integriteit van de proefdieren kunnen aantasten omdat (a) de effecten van

biotechnologische handelingen die nu als aantasting van de (fenotypische) integriteit worden aangemerkt, niet alleen door biotechnologische handelingen, maar ook door klassieke dierexperimentele ingrepen kunnen worden veroorzaakt en (b) deze effecten niet als aantasting van de (fenotypische) integriteit worden aangemerkt enkel omdat ze het gevolg zijn van biotechnologische handelingen. De conclusie kan dan ook geen andere zijn dan dat in de eveneens wettelijk geregelde ethische toetsing van 'normale' dierproeven mogelijke aantasting van de integriteit van de proefdieren opgenomen zou moeten worden.

Uitbreiding van het toetsingskader van de DEC's met het criterium van aantasting van de integriteit van de proefdieren zou betekenen dat tenminste een aantal van de bezwaren tegen dierproeven die niet zijn te verwoorden in termen van het ongerief voor de dieren, een plaats zou kunnen krijgen in de ethische afweging. Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat sommige dierproeven die binnen het huidige toetsingskader toelaatbaar worden geacht, alsnog zouden moeten worden afgewezen omdat ze de integriteit van de proefdieren in te hoge mate aantasten of omdat het belang van die proeven niet opweegt tegen de combinatie van het ongerief dat de dieren ondergaan en de aantasting van hun integriteit.

Noten

- 1 Zie, onder andere, Bart Rutgers (1993) *Het wel en wee der dieren. Ethiek en diergeesteskundig handelen*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- 2 Staatsblad, 12 september 1996, 500; *Staatsblad* 21 november 1996, 565.
- 3 Robert Heeger (1997) 'Respect for Animal Integrity?' In: A. Nordgren (ed.) *Science, ethics, sustainability. The responsibility of science in attaining sustainable development*. Uppsala: Uppsala University.
- 4 *Staatsblad* 24 september 1992, 585.
- 5 *Staatsblad* 9 december 1996, 5.
- 6 Biotechnologische handelingen verschillen van biotechnische handelingen. Dit laatste type kan omschreven worden als de handelingen die standaard door biotechnici worden verricht, zoals het toedienen van stoffen aan proefdieren, het afnemen van bloed en het verrichten van kleine operatieve ingrepen. Biotechnologische handelingen kunnen worden beschouwd als één bijzondere categorie van biotechnische handelingen.
- 7 De adviezen die de CBD heeft uitgebracht na juli 2001, zijn terug te vinden op de website van het Ministerie van LNV: www.minlnv.nl/thema/biotech onder 'Wetgeving en vergunningen'.
- 8 De voorbeelden die ik aanhaal, zijn afkomstig uit adviezen die na te lezen zijn op de in de vorige noot genoemde website.
- 9 Voorlopige commissie ethische toetsing genetische modificatie van dieren (1993) *Discussienota 'Alternatieven': de beoordeling van mogelijke alternatieven in het kader van de ethische evaluatie van transgenese bij dieren*. Den Haag/Utrecht: LNV.

Zijn sommige dieren meer gelijk dan andere dieren?

Jac. Swart

Inleiding

Jaarlijks worden in Nederland meer dan 700.000 proefdieren gebruikt.¹ Tweederde deel van die dieren bestaat uit ratten of muizen. Er worden echter ook vele andere soorten zoals katten, honden, varkens, apen en diverse vogelsoorten gebruikt. In de tabel 1 (blz. 70) zien we een overzicht. Het zijn allemaal gewervelde dieren want de Wet op Dierproeven (WOD) erkent alleen experimenten met gewervelde dieren en enkele speciaal bij Algemene Maatregel van Bestuur aan te wijzen soorten, als een dierproef waarvoor een DEC-toestemming nodig is. Experimenten met ongewervelde dieren als insecten en wormen vereisen geen DEC-toestemming. Behalve de diersoort of diergroep is ook de herkomst van het dier van belang. Zo dienen proefdieren uit een fokinrichting afkomstig te zijn. Het is niet toegestaan dierproeven te doen met zwervhonden en zwervkatten. Verder zijn sinds kort proeven met mensapen verboden in Nederland.²

Kennelijk heeft de diersoort of de groep waartoe een dier behoort enige invloed op de vraag of een dierproef geoorloofd is. Deze differentiatie vinden we echter niet terug binnen de gewervelde dieren. Behalve mensapen hebben deze dieren een gelijke juridische status. De vraag die ik hier wil opwerpen is of de diersoort of diergroep waartoe een dier behoort niettemin een relevant gegeven zou moeten zijn bij de afweging van dierproeven. Zou een DEC of zouden onderzoekers een moreel onderscheid moeten maken tussen bijvoorbeeld katten, honden, apen, ratten of muizen?

Een eerste reden om verschil te maken tussen diersoorten is dat zij verschillend reageren op experimentele condities. Diersoorten verschillen in de mate waarin zij ongerief ervaren. Ongerief als gevolg van injectievolumes of tumorgroottes hangt bijvoorbeeld samen met de grootte van het proefdier. Behalve soortverschillen is ook de herkomst relevant in dit verband. Voor wilde dieren dienen wellicht andere criteria te worden gehanteerd omdat deze dieren onder andere omstandigheden leven en anders kunnen reageren op dierexperimentele handelingen.³ De kwets-

Diersoort	%
Muizen	46,62
Ratten	20,18
Kippen	17,83
Vissen	4,05
Andere vogels	1,88
Konijnen	1,39
Cavia's	1,30
Varkens	1,14
Amfibieën	0,98
Runderen	0,98
Hamsters	0,90
Schape	0,82
Kwartels	0,67
Andere knaagdieren	0,32
Paarden	0,28
Honden	0,21
Geiten	0,17
Andere vleeseters	0,08
Oude-wereld apen	0,07
Katten	0,05
Nieuwe-wereld apen	0,01
Andere zoogdieren	0,01
Fretten	0,02
Reptielen	0,03

Tabel 1. Percentages van de gebruikte dieren per diersoort in 2002. Het totaal aantal dieren was in dat jaar 724.025. Een percentage van 0,01 % houdt dus 72,4 dieren in ($\pm 50\%$ wegens afronding). In 2002 werden in tegenstelling tot 2001 geen mensapen gebruikt. In dat laatste jaar werd gebruik gemaakt van 9 mensapen. Bron: VWA, 2003.

baarheid en gevoeligheid van dieren kan dus aanleiding geven tot differentiatie. Men kan echter staande houden dat ook in dat geval dieren in morele zin gelijk worden behandeld omdat uitgegaan wordt van de mate van ongerief dat het dier ervaart.

De filosoof Peter Singer diskwalificeert het maken van een onderscheid tussen dieren onderling en tussen mensen en dieren louter op basis van de soort als 'specisisme'.⁴ Alleen het vermogen tot lijden is volgens hem relevant en het is zeer de vraag of mensen en andere zoogdieren daar onderling wezenlijk in verschillen. Toch speelt de diersoort - los van de kwetsbaarheid en gevoeligheid van het dier - in de praktijk van dierproefbeoordeling een belangrijke rol. Een reden is dat de ene diersoort meer geschikt is voor een bepaalde proef. Daarom wordt ook steeds meer gebruikt gemaakt van zogenaamde diermodellen. Dit zijn dieren die zijn aangepast aan het doel van een proef, bijvoorbeeld een rat met aanleg voor diabetes. Vaak zijn dan minder dieren nodig en kan men betere resultaten verkrijgen.

Maar ook om geheel andere redenen maakt men wel onderscheid tussen dieren. Zo worden experimenten met apen door wetenschappers veel problematischer geacht dan experimenten met ratten. De diersoort blijkt zelfs een belangrijkere parameter te zijn dan het ongerief dat de dieren wordt berokkend.⁵ Mijn ervaring in de Groningse DEC sluit hierbij aan. Discussies over proeven met apen, paarden, honden, en katten zijn vaak veel

feller en langduriger dan discussies over proeven met standaardproefdieren als ratten en muizen. Soms worden ratten en muizen ook als een alternatief voor katten en honden gezien.

Zijn DEC's en onderzoekers specisistisch als ze in de praktijk onderscheid maken tussen diersoorten in de afweging tussen het belang van de proef en het dier? Sommigen zullen dit beamen en stellen dat het maken van onderscheid tussen biologisch vergelijkbare dieren zonder dat daar experimenteel voordeel mee wordt verkregen, onredelijk is en gebaseerd moet zijn op emoties of andere irrationele gronden. Daar kan tegenin worden gebracht dat in een DEC mensen zitting hebben die afkomstig zijn uit verschillende maatschappelijke geledingen. Zij kunnen in redelijkheid kiezen de reëel bestaande externe, maatschappelijke weerstand te vertalen in een terughoudend gebruik van bepaalde diersoorten ondanks de niet-rationele aard van die weerstand. Zo stelt de Universiteit van Groningen dat proeven met apen met uiterste terughoudendheid dienen te worden gezien omdat dat onderzoek weerstand oproept vanwege de specifieke status van deze dieren in de samenleving.⁶ Maar, bestaat er naast deze externe reden ook een meer inhoudelijke rechtvaardiging voor het maken van onderscheid tussen dieren? Vorstenbosch en Voorthuizen betogen dat in de wetenschapsbeoefening methodologische normen als waarneembaarheid, meetbaarheid en toetsing dominant zijn, maar dat in het recht, de politiek en de moraal ook andere normen en vormen van redelijkheid gelden omdat daar wensen, waarden een centrale rol spelen.⁷ Zij stellen ook dat emoties cognitieve componenten bevatten die kunnen duiden op een inbreuk van onderliggende wellicht nog niet gearticuleerde normen en waarden. Een beroep op emoties bij de beoordeling van dierproeven is daarom niet per se irrationeel maar verdient aandacht. Het nodigt uit tot het zoeken, articuleren en analyseren van de dieperliggende motieven achter een op het eerste gezicht 'emotioneel' argument.

Vier ethische principes

Als we deze gedachtegang volgen zijn er redenen op zoek te gaan naar motieven voor het maken van onderscheid tussen diersoorten of groepen van dieren om die vervolgens te analyseren op hun houdbaarheid. Het is duidelijk dat louter de soort of de groep waartoe een dier behoort geen goed criterium is. We kunnen wel onderzoeken of er naast het vermogen tot lijden andere moreel relevante criteria aan een diersoort of diergroep verbonden zijn. In de dierethiek spelen vaak vier criteria bij de morele

beoordeling van dierproeven.⁸ Deze vier principes, deels ontleend aan de medische ethiek, zijn niet-schaden, weldoen, respect voor de integriteit en intrinsieke waarde van het dier en rechtvaardig handelen. De vraag is of zij aanleiding geven tot het maken van onderscheid tussen diersoorten.

Niet schaden

Het principe van niet schaden houdt in dat we handelingen dienen te vermijden die het dier schade toebrengen. Omdat dierproeven leiden tot schade aan de gezondheid en het welzijn van het dier is het een relevant principe dat haar uitdrukking in artikel 2 van de WOD vindt: dierproeven zijn verboden, tenzij er een vergunning is.⁹ De praktische uitwerking is het streven naar vervanging, verfijning en vermindering van dierexperimenten (de drie V's). Het niet schade-principe geldt uiteraard ook voor mensen. Het achterwege laten van dierproeven kan schade en lijden bij mensen veroorzaken. VandeVeer schetst dit dilemma in een reactie op Singers specisisme argument waarbij hij twee tegenargumenten hanteert.¹⁰ Het eerste argument is dat de grotere psychologische complexiteit van mensen in vergelijking met dieren tot een andere pijnbeleving leidt en hen bovendien een veel grotere tijdshorizon verstrekt zowel naar de toekomst als naar het verleden toe. Hierdoor zou het lijden van mensen door pijn intensiever zijn. Dieren lijden bijvoorbeeld niet of minder aan het vooruitzicht van een vroegtijdige dood en ervaren een pijnlijk verleden wellicht minder traumatisch dan mensen dat doen.

We kunnen dit argument ook toepassen op de onderlinge vergelijkbaarheid van dieren, aannemende dat deze psychologische complexiteit, samenhangend met bewustzijn, bij dieren in verschillende gradaties aanwezig is. Bij dieren met een erkend cognitief vermogen zoals apen en walvisachtigen is dit relevant. Mogelijk is dit criterium ook van toepassing op een onderscheid tussen enerzijds zoogdieren en vogels en anderzijds vissen, amfibieën en reptielen omdat zij een minder ontwikkelde cortex bezitten. Of de meeste zoogdieren en vogels hierin onderling significant verschillen is echter niet duidelijk. Het is bijvoorbeeld de vraag of de psychologische complexiteit van de hond of kat fundamenteel verschilt met die van de rat. Mocht echter blijken dat deze verschillen bestaan dan hebben we op basis van VandeVeers argument een reden om onderscheid te maken.

Het tweede argument van VandeVeer is dat mensen een veel langere verwachte levensduur dan dieren hebben. Dit leidt tot hogere *opportunity costs* bij het toebrengen van schade. Dit is een uit de economie afkom-

stig begrip dat stelt dat de keuze voor het gebruik van een kapitaalgoed alternatieve toepassingen blokkeert en dus tot inkomstenderving of kosten kan leiden. Als we landbouwgrond uit productie nemen voor de inrichting van een natuurgebied dan is de gemiste landbouwproductie een *opportunity cost*. Hoe langer de periode is dat het kapitaalgoed uit omloop is des te hoger zijn die kosten. VandeVeer gebruikt dit principe bij de vergelijking van het belang van mensen tegenover dat van dieren. De *opportunity costs* in termen van menselijk lijden of ongerief wanneer een therapie niet kan worden ontwikkeld zijn door de verschillen in verwachte levensduur veel groter dan die van dieren die de dierproef ondergaan.

Op analoge wijze kunnen we redeneren dat het belang van dieren onder meer bestaat uit het in leven blijven onder goede condities. Sommige dieren hebben daarin een groter belang dan andere dieren louter vanwege hun langere verwachte levensduur. Het gebruik van langer levende diersoorten zoals paarden, honden, katten is vanuit dit perspectief problematischer dan het gebruik van korter levende diersoorten. De '*opportunity costs*' zijn bij deze dieren groter. De vooronderstelling in deze redenering is wel dat de tijdservaring van verschillende diersoorten vergelijkbaar is.

Weldoen

Het principe van weldoen lijkt op een positieve formulering van het principe van geen schade toebrengen. Er is echter een belangrijk verschil. Bij het principe van geen schade doen bestaat een oorzakelijk verband tussen het handelen en de schade: men is schuldig en daarom verantwoordelijk. Het principe van weldoen is echter gericht op het nemen van verantwoordelijkheid voor het welbevinden van de ander ook als men niet de oorzaak van de schade is. Wie een dier aanrijdt en vervolgens gewond laat liggen is verantwoordelijk voor het lijden van het dier. Indien het dier door geheel andere oorzaken is gewond is geraakt dan is men niet in causale zin verantwoordelijk. Het principe van weldoen vereist echter dat men zich over het dier ontfermt omdat het dier lijdt. Bij weldoen gaat het dus niet om de eigen oorzakelijke schuld, zoals bij het principe van niet schaden, maar om het *nemen* van verantwoordelijkheid voor het welbevinden van de ander.

Modulerende condities

Het principe van weldoen is niet absoluut. Er kunnen modulerende omstandigheden gelden waardoor we afzien van onze plicht tot weldoen.

Niemand verwacht dat we ons leven wagen door een brandend huis te betreden om de hond van de burens te redden. Volgens de 'proportionaliteitseis' dienen de positieve gevolgen in verhouding te staan tot de negatieve gevolgen.¹¹ Zijn er ook modulerende condities m.b.t. de plicht van weldoen die leiden tot een onderscheid tussen diersoorten of diergroepen bij dierexperimenten? Anders gezegd, is het welbevinden van sommige dieren belangrijker dan dat van andere dieren waardoor zij ontzien zouden moeten worden?

Voor een antwoord op deze vraag wil ik eerst een voorbeeld uit ons dagelijks leven geven. Meestal spannen we ons meer in voor onze naasten (familieleden, vrienden, burens) dan voor mensen die zich fysiek of anderszins op grote afstand bevinden. Dit is niet alleen een persoonlijke moraal, zij wordt deels gesanctioneerd en ondersteund met juridische middelen zoals blijkt uit de wettelijk vastgelegde zorgplicht voor de eigen kinderen. De milieufilosoof Wenz gebruikt het begrip *closeness*, de relationele nabijheid, om aan te geven dat in de menselijke samenleving de onderlinge zorgplicht geworteld is in wederzijdse interacties zoals beloftes, vriendschappen, gedeelde idealen.¹² Hoe dichter iemand in dit opzicht bij ons staat des te meer voelen we ons verplicht zich in te spannen voor het welbevinden van de ander. Deze zorgplicht hangt niet af van biologische kenmerken zoals bloedverwantschap maar van de aard en de intensiteit van de onderlinge relaties.

Wenz past deze redenering ook toe op de relaties tussen mensen en dieren en concludeert dat we een grotere zorgplicht hebben voor dieren die deel uitmaken van de menselijke gemeenschap dan dieren die ver weg van ons in de wildernis leven. Er zijn kennelijk verschillende afhankelijkheidsrelaties tussen mensen en dieren met gevolgen voor de morele status van dieren. In het rijtje: gezelschapsdieren, vee, verwilderde dieren, wilde dieren neemt de relationele nabijheid over het algemeen af en daarmee ook de plicht tot zorg en weldoen. De relationele nabijheid verklaart de weerstand van veel mensen tegen proeven gezelschapsdieren als katten en honden. Ook bij andere diergroepen dan gezelschapsdieren kan een modulerende conditie bestaan. Zo reikt de waarde van vee vermoedelijk verder dan hun productiewaarde, zij verwijst ook naar een domesticatiegeschiedenis waarin deze dieren hun huidige vorm kregen en waarin de menselijke beschaving tot ontwikkeling kwam.¹³ Indien de status tussen diergroepen verschilt dan leidt het criterium van weldoen tot verschillen in de ethische aanvaardbaarheid van dierproeven. Ook De

Cock Buning wijst er op dat de ethische aanvaardbaarheid van proefdieren mede afhangt van de maatschappelijke status van dieren.¹⁴ Status en *closeness* zijn in tegenstelling tot het vermogen tot lijden, psychologische complexiteit of verwachte levensduur, die we eerder bespraken, geen biologische grond maar zijn sociologisch van aard en daarom onderhevig aan de sociale dynamiek.

Respect voor de integriteit en intrinsieke waarde van het dier

De medische ethiek kent het principe van autonomie dat stelt dat een mens een autonoom subject is. Een patiënt heeft zelfbeschikkingsrecht en moet zelf kunnen beslissen over medische ingrepen. Dit vereist een cognitief en rationeel vermogen dat bij dieren ontbreekt. Een met respect voor autonomie verwant criterium is echter respect voor de integriteit van het dier. Rutgers definieert integriteit als 'de heelheid en gaafheid van het dier en de evenwichtigheid van het soortspecifieke wezen waarmee het dier zich autonoom kan handhaven in het leefmilieu'.¹⁵ Hij voegt eraan toe dat de autonome handhaving betrekking heeft op 'een voor de soort geëigende omgeving' en dat heelheid en gaafheid verwijzen naar de 'ongeschonden toestand van het dier, samenhangend met zijn diersoortspecifieke kenmerken'. Een met integriteit verbonden begrip is de intrinsieke of inherente waarde van een dier dat inhoudt dat een dier een te respecteren waarde heeft welke onafhankelijk is van de instrumentele waarde voor de mens.¹⁶ De intrinsieke waarde kan gegrond zijn in het feit dat er sprake is van iets dat omwille van zichzelf nastrevenswaardig is of zorg verdient, zoals geluk of het vermijden van pijn. Feitelijk zijn dit de grondmotieven voor de eerder behandelde principes van weldoen en niet-schaden. Een andere reden voor de erkenning van de intrinsieke waarde van een dier is dat het een eigen betekenisvolle plaats heeft in een voorgegeven ordening. Dit motief is verwant met de geschetste maatschappelijke status, al is ze hier religieus of spiritueel van aard.

Integriteit en intrinsieke waarde lijken verder geen additionele motieven te leveren voor het maken van onderscheid tussen dieren. Toch is dit niet helemaal juist. Een uitzondering moet wellicht gemaakt worden voor wilde dieren. Elders heb ik betoogd dat wildheid betrekking heeft op de afwezigheid van een afhankelijkheidsrelatie tussen mens en dier, maar dat het tegelijkertijd de afhankelijkheid van het dier van zijn natuurlijke omgeving benadrukt.¹⁷ Respect voor wildheid, gebaseerd op een erkenning van integriteit en intrinsieke waarde van het wilde dier, leidt

volgens deze redenering tot terughoudendheid bij interventie in het bestaan of de natuurlijke omgeving van wilde dieren, zoals die o.a. bij veldbiologisch onderzoek plaatsvindt.

Rechtvaardig handelen

Het vierde principe in de bio-ethiek is het principe van rechtvaardigheid dat stelt dat gelijken gelijk en ongelijken ongelijk moeten worden behandeld, evenredig met de mate van (on)gelijkheid. Dit principe is impliciet voortdurend aan de orde geweest omdat we in het voorafgaande op zoek zijn geweest naar ongelijkheden als grondslag voor het maken van verschil. Daarbij zijn we echter steeds uitgegaan van individuele dieren. Er zijn echter ook rechtvaardigheidsoverwegingen die gebruik maken van het collectieve niveau. Zo wordt in de menselijke samenleving positieve discriminatie van het individu gelegitimeerd door te wijzen naar de maatschappelijke achterstand van de groep waartoe hij of zij behoort. Een hierop lijkende redenering geldt voor dieren die afkomstig zijn uit bedreigde populaties of ecosystemen. De biodiversiteitscrisis en bedreigde ecosystemen kunnen bijvoorbeeld een reden zijn bepaalde diersoorten niet te gebruiken en andere juist wel. Dieren die gefokt worden voor dierproeven verdienen daarom de voorkeur boven dieren die uit de natuur afkomstig zijn. De huidige regelgeving erkent dit principe want volgens de Nederlandse wetgeving en EU regelgeving is het niet toegestaan bedreigde diersoorten te gebruiken voor dierproeven zonder speciale toestemming of specifieke redenen.

Discussie en conclusies

Uit het bovenstaande komt naar voren dat de principes van niet-schaden, weldoen en respect voor wildheid relevant zijn bij de vraag of er onderscheid gemaakt kan worden tussen diersoorten of groepen. Daarnaast kan ook de herkomst van het dier relevant zijn. Afgezien van natuurbeschermingsredenen komen een viertal argumenten naar voren:

1. een grotere psychologische complexiteit waardoor het lijden intensiever kan zijn bij een vergelijkbare mate van ongerief;
2. een lange levensduur leidend tot een groter belang dat geschaad kan worden;
3. een emotionele, sociologische of historische relatie tussen mens en dier kan bij bepaalde diergroepen het principe weldoen sterker van toepassing laten zijn; en

4. wildheid als een zelfstandige grond om terughoudend te zijn in de interventie in het leven en bestaan van wilde dieren.

Deze argumenten stellen niet het lidmaatschap van een groep voorop maar benadrukken dat dieren die tot een bepaalde groep behoren specifieke, moreel relevante hoedanigheden bezitten. Vermoedelijk liggen deze argumenten en hun onderliggende oriëntaties ten grondslag aan de weerstand bij sommige onderzoekers, DEC'-leden en leken tegen het gebruik van bepaalde diersoorten bij dierproeven. De argumenten zijn te herleiden of te verbinden met ethische principes die in brede kring zijn geaccepteerd. Het ondersteunt de opvatting dat het maken van onderscheid tussen dieren niet louter als emotioneel of irrationeel moet worden beschouwd maar samenhangt met paradigmatische grondmotieven.

Erkenning hiervan leidt tot een grotere terughoudendheid in het gebruik van bepaalde dieren zoals apen, honden, katten, paarden of wilde dieren.

Noten

- 1 Keuringsdienst van waren (2003) *Zo doende 2002*. WVA, Den Haag.
- 2 *ibid.*
- 3 Swart, J.A.A.(2001) Het wilde dier als proefdier. *Filosofie & Praktijk*, 22(2): 40 - 55.
- 4 Singer, P. (1977) *Pro Mens, Pro Dier*. Anthos, Baarn.
- 5 Stafleu F.R., B.D. Baarda, F.R. Heeger & A.C. Beynen (1994). The interrelationship of the type of animal species and degree of animal discomfort in relation to the ethical acceptability of a projected animal experiment. In: F.R. Stafleu, *The ethical acceptability of animal experiments as judged by researchers*. Proefschrift. Utrecht: Universiteit van Utecht.
- 6 <http://www.rug.nl/med/faculteit/bestuur/dierenexperiment/dec/diersoort>
- 7 Vorstenbosch, J. & L. van Voorthuizen (1992) *Ethiek, politiek en genetische modificatie van dieren*. NOTA, Den Haag:
- 8 Stafleu, F.R. (1994) *The ethical acceptability of animal experiments as judged by researchers*. Proefschrift, Universiteit van Utecht, Utrecht, p. 15.
- 9 Boon, D. (1999) *Teksten en toelichting Wetgeving dierenwelzijn* (editie 1999-2000). Koninklijke Vermande, Lelystad.
- 10 VandeVeer, D. (1979) Interspecific Justice, *Inquiry*, 1979, 22, 55-79.
- 11 Willigenburg T. van, A. van den Beld, F.R. Heeger & M.F. Verweij (1993) *Ethiek in praktijk*. Van Gorcum, Assen.
- 12 Wenz, P.S. (1988) *Environmental Justice*. Albany: State University of New York Press. New York
- 13 Clutton-Brock, J. (1981). Domesticated Animals, from early times. London: Heinemann & British Musuem (Natural History)..
- 14 Cock Buning Tj. de (2000) *De status van het dier*. Inaugurele rede, Universiteit van Utrecht, Utrecht.
- 15 Rutgers, L.J.E. (1993) *Het wel en wee der dieren*. Ethiek en diergeneeskundig handelen. Proefschrift, Universiteit van Utrecht, Utrecht, p. 101
- 16 Brom, F.W.A.(1997) *Onherstelbaar verbeterd. Biotechnologie bij dieren als een moreel probleem*. Assen: Van Gorcum, Assen / Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht, Utrecht.
- 17 Swart, J.A.A. (2002) *Zorg om wild. Een zorgethische benadering in de omgang met wilde dieren*.

Morele grenzen van DEC's

Mieke Boon

SECs

Stel u leeft in een ander tijdperk en wordt door het Ministerie van Handel en Economie gevraagd om lid te worden van een ethische commissie, de SEC. De taak van deze commissie is te beoordelen of het gebruik van slaven voor bepaalde sociale en economische doeleinden ethisch toelaatbaar is. U dient af te wegen of het voordeel voor de gemeenschap waar u lid van bent groter is dan het leed dat door vrijheidsberoving aan de barbaarse mens wordt toegebracht. Daarbij krijgt u tevens de opdracht om in uw afweging rekening te houden met de 'intrinsieke waarde' van de slaaf. Maatschappelijk is er grote weerstand tegen het gebruik van slaven, maar tegelijkertijd is bijna ieder weldenkend lid van de gemeenschap ervan overtuigd dat afschaffing van slavernij 'onhaalbaar' is. Afschaffing zou velen grote nadelen berokkenen: bedrijven gaan failliet, veel mensen worden tot de armoedestand veroordeeld, en het welvaartspeil van de gemeenschap wordt aangetast. Bovendien blijkt het mogelijk om ondanks de morele bezwaren die tegen slavenhandel worden ingebracht, een rechtvaardiging te geven. Zo schrijft Gallandat, arts te Middelburg in de *Noodige onderrichtingen voor de slaafhandelaaren* dat slavenhandel geoorloofd is omdat er bijzonder voordeel mee is te behalen:

'Alleenlyk zal ik hier aanmerken dat er vele bedryven plaats hebben welke ongeoorloofd zouden schynen, indien er geen byzonder voordeel in te vinden was. Getuige zij hier de slavenhandel, dien men alleen door het voordeel, 't welke dezelve aan de kooplieden toebrengt, van onwettigheid kan vrijspreken.'¹

Moreel of immoreel, een kwestie van tijd

In de jaren dat ik voorzitter van de DEC aan de VU ben geweest heb ik voortdurend onbehagen gevoeld over de vraag of de ethische afwegingen wel 'deugen'. Immers, het aantal keren dat DEC's tot een negatief advies komen is zeer zeldzaam. Legt het dier het niet meestal af tegen een of ander 'bijzonder voordeel'? Doen wij het in moreel opzicht wel

zoveel beter dan dokter Gallandat en de Hollandse kooplieden in de 17^e eeuw? Heeft de cynicus gelijk als zij beweert dat DEC's het toppunt zijn van hypocrisie, een schaamlap, een Faustiaanse methode om het geweten van het publiek te misleiden en zo praktijken voort te zetten die moreel volstrekt niet deugen?

Anderzijds valt niet te ontkennen dat met de wet op de dierproeven en het installeren van DEC's morele vooruitgang is geboekt. Net als in al die andere historische gevallen waar de samenleving in moreel opzicht weer een stapje verder kwam. Zo werd met de grondwet van 1848 waarbij alle burgers voor de wet gelijk werden gesteld de morele status van de Nederlandse samenleving vergroot. Zo ook in 1863 met de afschaffing van slavernij en in 1870 met de afschaffing van de doodstraf. Evenals met de instelling van kiesrecht voor vrouwen in 1919, met de wet gelijke behandeling mannen en vrouwen in 1976, en met de algemene wet op gelijke behandeling in 1994. Ook voor de dieren is in afgezwakte vorm iets vergelijkbaars te zien. Al in 1881 werd mishandeling van dieren strafbaar gesteld in het Wetboek van Strafrecht. Pikant detail is dat hiervoor als reden werd gegeven dat 'het aanschouwen van een daad van dierenmishandeling kwetsend kan zijn voor de zedelijke gevoelens van mensen'. Ook met de invoering van de wet op de dierproeven in 1977 werd in dat opzicht een belangrijke mijlpaal gezet. Morele inzichten en overtuigingen die zich uitbreiden en uiteindelijk worden bekroond met een wet komen niet vanzelf tot stand, maar dankzij de inspanningen van individuen en groeperingen met een rijk moreel voorstellingsvermogen en een behoorlijke dosis moed.

Deze ontwikkeling in moreel opzicht kan worden gezien als een proces waarbij steeds meer schepselen worden toegelaten tot de morele gemeenschap. In dit proces lijken 'morele kwaliteiten' van mensen een cruciale rol te spelen, namelijk het zich kunnen verplaatsen in het lijden van 'anderen' die nog niet zijn toegelaten tot de morele gemeenschap (slaven, arbeiders, vrouwen en dieren), en het vermogen tot gevoelens van rechtvaardigheid. Desondanks blijft het onbehagen. Camouflagemechanismen om onaangename ethische dilemma's onzichtbaar te maken zijn ook van alle tijden. En het instellen van een ethische commissie zou daartoe een krachtig middel kunnen zijn. Tijd om het onbehagen aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Een systematische aanpak

De kernvraag van mijn essay is of DEC's doen wat de wetgever – 'in de geest van' de wet op de dierproeven – en 'het publiek' van hen verwachten. Filosofische analyse van noties en concepten die in een bepaalde praktijk gangbaar zijn kan soms licht werpen op dieper liggende oorzaken van onbehagen over die praktijk. Hiermee kan worden nagegaan in hoeverre er goede redenen voor die gevoelens zijn. Ik wil hier eerst de praktijk van DEC's, in het bijzonder de wijze waarop ethische beoordeling van een dierproef tot stand komt, beschrijven. Vervolgens zal ik die gang van zaken nader analyseren. Regelmatig wordt in het ethiek-onderwijs gebruik gemaakt van een zogenaamd stappenplan om lastige ethische kwesties te analyseren.²

Hoewel een DEC meestal niet strikt volgens dit model te werk gaat kunnen de verschillende elementen wel in de beraadslagingen worden herkend. Het model bestaat uit de volgende stappen die ik hierna zal toelichten en uitwerken voor de ethische toetsing van een dierproef.

De casus

De beschrijving van een voorgestelde dierproef door de onderzoeker ingediend, is in dit geval de casus waarover de morele beraadslagingen zullen gaan.³ De onderzoeker zet in zijn aanvraag de achtergrond van het onderzoek uiteen, geeft het maatschappelijk en/of wetenschappelijk belang van de proef aan en formuleert een probleemstelling en een plan van aanpak. Tevens vraagt hij toestemming om voor dit onderzoek een bepaald aantal dieren te mogen gebruiken.

Het probleem

Het probleem kan hier eerst alleen nog in heel algemene termen worden gesteld, namelijk de vraag of deze dierproef ethisch toelaatbaar is. Verdere analyse van de casus leidt soms tot een meer specifieke ethische probleemstelling.

De feiten

Om tot een oordeel te komen speelt kennis van een aantal feiten een belangrijke rol. Met name beoordeling van allerlei voorspellingen omtrent de resultaten en opbrengst van een onderzoek is over het algemeen bijzonder lastig. In de discussies van een DEC speelt dit onderdeel vaak wel

een expliciete rol. Vragen zoals 'Is het ongerief echt zo gering als de onderzoeker hier beweert?', 'Hoeveel dierproeven moeten nog worden uitgevoerd om het doel te bereiken dat de onderzoeker voor ogen heeft?', 'Bestaat er niet een betere methode met minder last voor de proefdieren om dit probleem te onderzoeken?', 'Is het maatschappelijke probleem echt zo groot als de onderzoeker het hier voorstelt?'. Het is duidelijk dat antwoorden op deze vragen van belang zijn om een goede afweging te kunnen maken. Maar het is ook duidelijk dat in veel gevallen slechts gis-singen mogelijk zijn.

De belanghebbenden

Leden van de DEC houden in hun oordeel – vaak impliciet – rekening met verschillende belanghebbenden of 'stakeholders'. Dat zijn naast de aangevraagde proefdieren verschillende groepen of personen, die worden gekarakteriseerd door de specifieke belangen die ze hebben:

- Proefdieren. Hun belang wordt door verschillende partijen verschillend beoordeeld. In een minimalistische interpretatie is het belang van de dieren niet te lijden. In een rijkere interpretatie is het belang van de dieren een leven te leiden dat past bij hun specifieke instinc-ten en behoeften.
- Onderzoekers. Een van hun belangen is het behoud van onder-zoekswerk maar niet minder belangrijk zijn randvoorwaarden die nodig zijn om te kunnen excelleren. Hiervoor is nodig dat de onder-zoeker de mogelijkheid krijgt gebruik te maken van reeds opgebouwde expertise en deze verder uit te bouwen. Afwijzen van een onder-zoeksaanvraag betekent dat de onderzoeker hierin wordt gefrustreerd.
- De Universiteit. Het belang van de universiteit is het doen van hoog-waardig, vernieuwend en maatschappelijk relevant onderzoek om zodoende haar voortbestaan te legitimeren. Afwijzing van onder-zoeksaanvragen zou dit kunnen belemmeren.
- Degenen die belang hebben bij de resultaten van het onderzoek. Dit kunnen patiënten zijn die hopen op een middel voor hun kwaal, con-sumenten die veilig voedsel of andere producten willen, of een far-maceutisch bedrijf waarvan het economische succes deels afhangt van de werkzaamheid van een te testen stof.
- De sociaal-economische gemeenschap. Het ontwikkelen van medicijn-en, medische technieken en toxiciteitstesten speelt een belangrijke rol in de groei van welvaart en welzijn. Daarin lijken dierproeven nood-

zakelijk te zijn. Een dierproef verbieden zou de groei van welzijn en welvaart kunnen belemmeren.

- De culturele samenleving die streeft naar kennis om de kennis. Vanwege dit streven dient naast 'toegepast' ook 'fundamenteel' wetenschappelijk onderzoek te worden uitgevoerd. Onderzoek waarvan het directe nut niet kan worden vastgesteld. Verbieden van een dierproef remt de ontwikkeling van kennis.
- Dierbeschermers en andere burgers voor wie het bestaan van een praktijk waarin dierproeven worden uitgevoerd kwetsend kan zijn voor de zedelijke gevoelens.

Handelingsalternatieven

De DEC heeft drie mogelijkheden voor haar uiteindelijke oordeel: (1) Het geven van een positief advies. Dit betekent dat de proef ethisch toelaatbaar wordt geacht. (2) Voorstellen doen voor aanpassing van de proef waardoor het ongerief voor de dieren wordt beperkt. Indien de onderzoeker aan de gestelde voorwaarden kan voldoen wordt de proef ethisch toelaatbaar geacht. (3) Het geven van een negatief advies. De proef wordt dan als ethisch ontoelaatbaar beschouwd.

Ethische analyse

De vraag is nu hoe zo'n ethisch oordeel in de DEC tot stand komt. Welke normen en waarden spelen een rol en hoe worden die toegepast? Hier zal ik eerst beschrijven hoe dit feitelijk toegaat. Belangrijke richtlijnen voor de ethische toetsing worden gegeven door de wet op de dierproeven (WOD). Deze bevat een aantal bepalingen van dierproeven die zondermeer verboden zijn zoals proeven met mensapen en het testen van cosmeticaproducten, en dierproeven die verboden zijn maar waarvoor zeer beperkte uitzonderingsregels van toepassing zijn. Voorbeelden daarvan zijn toxiciteitproeven door middel van de LD50 of LC50 methode, en dierproeven die leiden tot zeer ernstig ongerief die alleen zijn toegestaan wanneer het gaat om essentiële behoeften van mens of dier. Problematisch in de ethische beoordeling door de DEC is wat hier precies essentiële behoeften zijn. Dit probleem werk ik hier niet verder uit.

Daarnaast geldt voor alle dierproeven het 'Nee, tenzij' principe. Dat wil zeggen dat experimentele handelingen met dieren in beginsel niet zijn toegestaan tenzij daarmee een substantieel belang voor de mensheid is gediend, en er geen alternatieven voorhanden zijn. De wet for-

muleert het als volgt: Het is verboden een dierproef te verrichten voor een doel:

- a. dat, naar de algemeen kenbare, onder deskundigen heersende opvatting, ook kan worden bereikt anders dan door middel van een dierproef, of door middel van een dierproef waarbij minder dieren kunnen worden gebruikt of minder ongerief wordt berokkend dan bij de in het geding zijnde proef het geval is;
- b. waarvan het belang niet opweegt tegen het ongerief dat aan het proefdier wordt berokkend.

De eerste regel heeft een praktische uitwerking in de toepassing van de drie V's: Vervanging van de proef door een alternatief, Verfijning door toepassing van technieken die minder lijden veroorzaken, en Vermindering van het aantal dieren. Bij iedere aanvraag zoeken leden van de DEC naar mogelijkheden in de lijn van de drie V's. In de praktijk betekent dit eerder de beoordeling van de technische en logistieke uitvoerbaarheid van voorgestelde aanpassingen dan dat er sprake is van een ethische afweging. De motivatie voor die aanpassingen is uiteraard wel een ethische, namelijk de vermindering van de hoeveelheid lijden van het dier.

De tweede regel is in ethisch opzicht het meest complex. Stel dat wat betreft de drie V's, het maximale is gedaan. Er zijn geen alternatieven beschikbaar: het aantal dieren is niet verder te verkleinen omdat de proef dan statistisch onbetrouwbaar wordt en het lijden van de dieren kan niet verder worden verminderd omdat de wetenschappelijke kwaliteit van de experimenten dan wordt aangetast. Hoe weeg je dan de belangen van proefdieren en mensen? Uit de opsomming van de belanghebbenden hierboven mag duidelijk worden dat er veel mensen zijn die belang hebben bij de uitvoering van de dierproef.

Conclusie

In de laatste fase moet worden nagegaan of het belang dat de proef voor mensen oplevert groter is dan het ongerief voor de dieren. Dit criterium kan worden vertaald naar de eis dat het handelingsalternatief met de hoogste positieve of laagste negatieve uitkomst wordt gekozen. De som van de belangen die worden bevredigd geeft een positieve uitkomst, terwijl de negatieve uitkomst van veroorzaakt lijden daarvan moet worden afgetrokken. Deze afweging kan uiteraard niet kwantitatief worden gemaakt. Op basis van de vorige stap waar de lusten en lasten in kaart

zijn gebracht volgt een min of meer intuïtief proces van afweging en conclusie. Zeker wanneer duidelijk moeite wordt gedaan om het lijden van het dier zoveel mogelijk te beperken, zullen in die afweging het belang dat verschillende betrokken partijen hebben bij het uitvoeren van de dierproef al snel groter gewicht in de ethische weegschaal leggen dan de negatieve gevolgen voor de proefdieren. Het proefdier legt het daarom meestal af tegen al die andere meedingende belangen. Met als gevolg dat een negatief advies door DEC's zeldzaam is.

Deze praktijk is niet onredelijk, niet immoreel, en in overeenstemming met de geest van de wet. Toch blijft het onbehagen. De analyse moet dus dieper gaan.

Een model voor morele afwegingen

Zonder op de finesses van de achterliggende filosofische theorieën in te gaan wil ik een model geven van morele afwegingen in een DEC zoals die in een geïdealiseerde situatie plaatsvindt. Ik tracht daarmee meer inzicht te geven in wat van DEC's wel en niet verwacht mag worden.

In een zogeheten *utilistische* beoordeling wordt op basis van een afweging tussen conflicterende belangen een ethisch aanvaardbare oplossing geconstrueerd, waarbij wordt gestreefd naar maximalisatie van de totale hoeveelheid geluk. Het handelingsalternatief dat het grootste geluk veroorzaakt, is in ethisch opzicht het beste. In de utilistische ethiek wordt dus op basis van de *gevolgen* van een handeling beoordeeld of deze al dan niet ethisch is. De regel in de wet die zegt dat het belang voor mensen moet opwegen tegen het veroorzaakte ongerief bij dieren, is een voorbeeld van een utilistische regel. Deze wetsregel vormt de achtergrond voor de utilistische beoordelingen door de DEC.

Wanneer men echter uitsluitend utilistisch oordeelt kan dit in bepaalde gevallen tot conclusies leiden die tegen onze morele intuïties ingaan. Stel U bent chirurg en hebt drie doodzieke patiënten. De eerste heeft een aangeboren hartkwaal, de tweede een nierziekte als gevolg van medicijnvergiftiging, en de derde een longaandoening als gevolg van een ernstig bedrijfsongeval. In alle drie de gevallen zijn deze ziektes levensbedreigend. Op een dag wordt een kerngezonde man van middelbare leeftijd binnengebracht die bij het zaterdagse voetbal zijn been gebroken heeft. Omdat orgaantransplantaties inmiddels zeer succesvol kunnen worden uitgevoerd voelt de chirurg zich nu voor een groot moreel dilemma geplaatst. Moet hij deze voetballer helpen of moet hij deze ene man opof-

feren om de drie andere patiënten het leven te redden – het laatste is immers in overeenstemming met een utilistische ethiek? Dit ethisch dilemma zal in onze samenleving niet optreden, net zomin als het inzetten van slaven niet meer tot een ethisch dilemma leidt, hoeveel bijzonder voordeel er in utilistisch opzicht ook mee te behalen zou zijn. Kennelijk beschikken we over een aantal algemeen geaccepteerde *ethische basisbeginselen* die de utilistische afweging reguleren. Want geluk en belang na te streven door mensen op te offeren of leed te berokkenen is ethisch ongeoorloofd.

In de huidige praktijk van DEC's zijn twee ethische basisbeginselen te herkennen. (1) Het principe 'de intrinsieke waarde van mensen te waarborgen' waardoor de ene mens niet onvrijwillig ten behoeve van een ander kan worden opgeofferd. (2) Het principe 'er naar te streven geen leed te berokkenen' of dit tenminste te compenseren. In geval van een dilemma tussen deze twee principes staat het eerste principe gewoonlijk het hoogst in de hiërarchie. De wijze waarop deze ethische basisbeginselen zich ontwikkelen is een ingewikkeld sociaal proces waarvan ik in het begin van deze bijdrage een aantal hoogtepunten heb vermeld.

Wanneer we nu de huidige werkwijze van een DEC beschouwen, dan worden in de beoordeling van een aanvraag de lusten en lasten van de verschillende betrokkenen geïventariseerd, en worden de belangen gewogen overeenkomstig het utilistische principe dat door de wet is gesteld. Deze afweging vindt echter plaats binnen de context van de twee genoemde ethische basisprincipes. Deze vormen het ethisch perspectief van waaruit een situatie door een DEC wordt beoordeeld.⁴ De twee principes reguleren met andere woorden, wat wel en niet toelaatbaar is in het utilistische streven naar maximalisering van voordeel dat met dierproeven kan worden behaald. Immers, het principe om ernaar te streven geen leed te veroorzaken ligt ten grondslag aan de minimalisering van het ongerief voor de dieren door toepassing van de drie V's. De hiervoor benodigde maatregelen worden door de DEC geëist, ook als hierdoor het totale voordeel vermindert. De intrinsieke waarde van mensen dient te worden gewaarborgd wanneer door een DEC wordt afgewogen of de proef in plaats van met dieren met mensen kan worden uitgevoerd. Mensen kunnen optreden als proefpersonen, maar mogen niet worden opgeofferd en niet tot instrument worden gereduceerd.

Hoewel filosofisch wel een en ander op mijn analyse is af te dingen, wordt door deze schets een oorzaak van onbehagen duidelijk. In de wet

op de dierproeven staat immers dat erkenning van de intrinsieke waarde van dieren het uitgangspunt vormt voor deze wet. Naar analogie met de intrinsieke waarde van mensen suggereert dit dat dieren bepaalde basisrechten hebben zoals zelfbeschikking en het recht niet louter als instrument van mensen te worden behandeld. Bovendien suggereert de verwijzing naar *intrinsieke* waarde dat er sprake is van een ethisch basisbeginsel dat ongeacht de belangen nooit geweld mag worden aangedaan. Dus wanneer de intrinsieke waarde van dieren werkelijk wordt erkend – dat wil zeggen dat dieren niet tot instrument mogen worden gereduceerd – dan moet dit principe worden toegevoegd aan de ethische basisbeginselen die de utilistische beoordeling reguleert. In deze alternatieve benadering is een utilistische afweging, waarin het leed van proefdieren wordt afgewogen tegen het belang voor mensen, niet meer toelaatbaar.⁵ En zoals SECs niet meer nodig zijn vanwege de algemene erkenning van de intrinsieke waarde van mensen, zouden dan ook DEC's geen bestaanrecht meer hebben.

Onbehaaglijke conclusies

In mijn betoog worden twee redenen voor onbehagen zichtbaar:

1. Het is duidelijk dat in de utilistische afweging nogal veel menselijke belangen meespelen – niet alleen die van de zwakke en de zieke – waardoor het proefdier vaak aan het kortste eind trekt.
2. De praktijk van DEC's is dat ze opereren vanuit een ethisch perspectief dat incoherent is met een ethisch perspectief waarin de intrinsieke waarde van dieren wordt beschermd.

Het onbehagen zou erop kunnen wijzen dat we ons in een overgangsperiode bevinden waarin de intrinsieke waarde van bepaalde diersoorten deel uit gaat maken van ethische basisbeginselen die ongeacht de belangen nooit geweld mogen worden aangedaan. Immers, een groot deel van de Nederlandse bevolking lijkt dierproeven problematisch te vinden, wat wijst op acceptatie van dit basisbeginsel. Tegelijkertijd vindt tachtig tot negentig procent van de mensen nog steeds dat dierproeven mogen – mits zorgvuldig uitgevoerd – als ze resulteren in de ontwikkeling van een medicijn tegen een ernstige ziekte.

Ik wil hier verdedigen dat deze discussie door DEC's niet kan worden beslecht. De vraag of dierproeven in principe mogen, hoort niet thuis in DEC's maar in het maatschappelijke en politieke debat. Zolang dierproe-

ven maatschappelijk geaccepteerd zijn, dienen DEC's hun afweging te maken op basis van utilistische overwegingen binnen de kaders van de intrinsieke waarde van mensen en het streven geen leed te berokken. Dit met de eerder genoemde consequentie dat het afwijzen van een dierproef uiterst zeldzaam is doordat veel meer mensen dan alleen patiënten belang hebben bij de uitvoering. Afwijzen van een dierproef door een DEC op basis van de alternatieve benadering zou ondemocratisch zijn. Pas als maatschappelijk een meerderheid is bereikt kan een algemeen verbod op dierproeven in de wet worden opgenomen. Of en hoe dit zal gebeuren is natuurlijk de vraag, want de geschiedenis laat zien dat de eerder genoemde ethische verworvenheden meestal met veel strijd gepaard zijn gegaan.

Het optreden van DEC's leidt tot verbeterd welzijn van proefdieren, maar zal niet leiden tot significante vermindering van proefdiergebruik, zeker niet nu het gebruik van transgene dieren tal van nieuwe mogelijkheden biedt. Dit betekent dat 'politiek en publiek' het gebruik van proefdieren niet alleen aan DEC's kunnen overlaten. Politici en burgers hebben de verantwoordelijkheid om een standpunt te ontwikkelen ten aanzien van de vraag of het gebruik van proefdieren ethisch toelaatbaar is. Burgers zullen zich moeten afvragen of zij in een samenleving willen leven waar dieren als instrumenten worden gebruikt. De overheid kan beleid ontwikkelen waarin maatschappelijke normen worden weerspiegeld, zodat het proefdiergebruik vermindert en ten slotte wellicht kan worden afgeschaft. Daar doen zich verschillende mogelijkheden voor. Te denken valt aan verboden op specifieke toepassingen van dierproeven, zoals al is geaccepteerd voor cosmetica. Deze zijn bijvoorbeeld uit te breiden naar voedingsadditieven die immers eveneens vaak 'slechts' genotsmiddelen zijn. Ook het leveren van grotere financiële inspanningen ten behoeve van de ontwikkeling van alternatieven vormt een belangrijk middel. Naar analogie met het hedendaagse milieubeleid, kan de overheid bovendien taak- of doelstellingen opleggen, bijvoorbeeld vermindering van proefdiergebruik in 2020 met 50%.

Een DEC behartigt de belangen van proefdieren op een sterk utilistische manier en behoort dat in de huidige situatie ook zo te doen. Wil men echter de intrinsieke waarde van dieren werkelijk recht doen dan zal op het niveau van de algemeen geaccepteerde ethische basisbeginselen het nodige moeten veranderen. Alleen zo zal de morele gemeenschap kunnen worden uitgebreid met bepaalde andere diersoorten.

Noten

- 1 In: *De Groene Amsterdammer* van 24 juni 1998, ' Wit vel, zwarte ziel', door Gerard van Westerloo.
- 2 Ethiekdocenten van de Universiteiten Delft, Eindhoven en Twente hebben onlangs een subsidie ontvangen om een computerprogramma -AGORA genoemd - te ontwikkelen dat gebruikt kan worden in het casus-geleid ethiekonderwijs. Een dergelijk stappenplan vormt de basisstructuur van dit programma.
- 3 Vanwege mijn ervaringen met de VU-DEC gebruik ik dierproeven die aan een universiteit worden uitgevoerd als voorbeeld.
- 4 Een ethische kader waar ik hier niet op inga maar dat wel essentieel is voor het functioneren van een DEC, zijn de ethische deugden. Dit zijn de kwaliteiten van de leden van een commissie die nodig zijn om tot een deugdelijke afweging te kunnen komen. Immers, zoals duidelijk is uit de voorbeelden gaat het in een ethische afweging niet om een calculus, maar om een tamelijk gecompliceerde beoordeling van een situatie.
- 5 Men zou kunnen verdedigen dat het nemen van voorzorgsmaatregelen ten behoeve van leedreductie voor de dieren er blijk van geeft dat de intrinsieke waarde van het dier wordt gerespecteerd. Ik zou dan tegenwerpen dat deze voorzorgsmaatregelen er uitsluitend blijk van geven dat het vermogen tot lijden van het dier wordt erkend, niet de intrinsieke waarde.

Publieke functie van de DEC; perspectief van een buitenstaander

Janne Kuil

Inleiding

Gedurende de afgelopen eeuwen is het gebruik van proefdieren voor wetenschappelijk onderzoek (vooral in de biomedische sector) sterk toegenomen. In de vorige eeuw steeg het aantal dieren in Nederland van enkele duizenden tot ruim 1.5 miljoen in 1977, het jaar dat de Wet op de dierproeven (WOD) in werking trad. Op dat moment had de samenleving nog weinig belangstelling voor dierproeven. De experimenten vonden plaats achter de gesloten deuren van laboratoria. Pas in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw kwam het onderwerp breder in de belangstelling te staan. Het publiek werd geconfronteerd met verontroostende berichten en beelden in de media, vooral als gevolg van acties van het Dierenbevrijdingsfront en van de (steeds actiever wordende) antivivisectieorganisaties. Dierproeven en proefdieren waren al langer onderwerp van discussie in de Tweede Kamer, maar kwamen nu definitief op de politieke agenda te staan en vormden de inzet van soms heftige discussies tussen diverse *stakeholders*, zoals onderzoekers, dierenbeschermers en ambtenaren van ministeries die met dierproeven te maken hadden. Zij kozen echter toch voor de weg van de dialoog.

Gedurende de ruim vijftwintig jaar dat de WOD bestaat is deze dialoog belangrijk gebleven, maar zij heeft in de loop der jaren wel een andere inhoud gekregen. De WOD is meegegroeid met de discussie, hetgeen onder meer zijn weerslag vond in de wettelijke verankering van de Dierexperimentencommissies (DEC's) in de WOD in 1996. Op dit moment spitst de discussie rond DEC's zich toe op openheid en openbaarheid van informatie waarmee de dialoog ook in de toekomst een zinvolle invulling kan worden gegeven. Het moment is gekomen om de ethische discussie over dierproeven in bredere maatschappelijke kring te gaan voeren.

De opkomst van proefdierbeleid

Dierproeven staan al sinds 1880 in de belangstelling van de wetgever. Ondanks herhaaldelijk aandringen vanuit de Tweede Kamer om proeven

op dieren aan banden te leggen en te reguleren, werd daar pas vanaf 1969 serieus werk van gemaakt. Een interdepartementale commissie – de Commissie Klatte – bracht in dat jaar twee rapporten uit als voorontwerp van wetgeving. Men voorzag dat door het voortschrijden van de wetenschap en de daarmee gepaard gaande behoefte aan onderzoek, het aantal proeven op dieren zou toenemen. Deze dieren zouden zoveel mogelijk bescherming moeten krijgen en zo goed mogelijk verzorgd en gehuisvest moeten worden. Dierproeven zonder vergunning zouden verboden moeten zijn en tot slot werd het wenselijk geacht een commissie van deskundigen in te stellen.

In 1981 verscheen de nota *Rijksoverheid en Dierenbescherming* van het toenmalige Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.¹ Daarin werd gesteld dat wetgeving ter bescherming van proefdieren door velen wenselijk werd geacht: ‘grote dierenbeschermingsorganisaties en kleinere verenigingen, alsook actiegroepen en particulieren wendden zich in toenemende mate tot de rijksoverheid met het verzoek om de wetgeving op het terrein van de dierenbescherming te verbeteren of uit te breiden’. Het vertrekpunt van wetgeving met betrekking tot dieren (dus niet alleen proefdieren) zou moeten zijn ‘de erkenning van de Intrinsieke Waarde van het individuele dier’. De Wet op de dierproeven was al sinds 1977 in werking, maar dit uitgangspunt wordt pas dankzij de wijziging van 1996 expliciet in de Wet opgenomen.

Een kernpunt van het overheidsbeleid was de vraag welke handelingen bij dieren al dan niet mogen worden verricht. Al in 1981 voorzag men dat discussies hierover niet binnen afzienbare tijd zouden verstommen. Het was dan ook mede de taak van de overheid om het gebruik van dieren voor onderzoeksdoeleinden naar de samenleving toe te verantwoorden. Het Ministerie plaatste het dierenbeschermingsbeleid duidelijk in een maatschappelijk kader: ‘Derhalve wordt het wenselijk geacht een zodanig dierenbeschermingsbeleid te formuleren en te voeren, dat overheid en *samenleving* worden gedwongen in hun gedragingen met betrekking tot dieren voortdurend een ethische afweging te doen plaatsvinden tussen de belangen van de mens en die van het dier’ (p.14, cursivering door J. Kuil).

Verder werd ten aanzien van de toenmalige maatschappelijke organisaties het volgende opgemerkt: ‘Aangezien noch overheid noch particulier initiatief elk afzonderlijk in staat zijn een effectief dierenbeschermingsbeleid te voeren is het onderhouden van wederzijdse betrekkingen geboden. [...] De overheid dient dan ook niet alleen te streven naar het

scheppen van voorwaarden die het particuliere initiatief in staat stellen goed te functioneren, maar ook naar voorwaarden die de doelmatigheid van het functioneren van het particuliere initiatief bevorderen. Vormen van overleg ten behoeve van samenwerking en wederzijdse afstemming van activiteiten dienen dan ook te worden nagestreefd'.

De bovengenoemde Nota bespreekt in grote lijnen het gehele gebied van de dierenbescherming. Opmerkingen over verantwoording naar en betrokkenheid vanuit de samenleving gelden echter zeker ook voor dierproeven, al wordt dat niet met zoveel woorden gezegd. De in de WOD vereiste deskundigheid van onderzoekers, verzorgers, biotechnici en proefdierdeskundigen (artikel 9, 12 en 14 functionarissen) en de uiteindelijk in 1996 verankerde toetsingen van de dierproeven door Dierexperimentencommissies (DEC's) moeten ervoor zorgen dat het welzijn van de proefdieren optimaal gewaarborgd wordt. De verplichte ethische toetsing door DEC's doet daarmee in principe recht aan de eerder door de overheid geformuleerde wens om het proefdiergebruik naar de samenleving toe te rechtvaardigen.

Oordeelsvorming over nut en noodzaak

Niet alleen de overheid en de dierenbeschermingsorganisatie, ook veel onderzoekers en vergunninghouders zijn ervan overtuigd dat de samenleving meer betrokken zou moeten worden bij de dierproefproblematiek. Het is goed om te constateren dat de laatste jaren ook patiëntenverenigingen steeds meer participeren in deze discussies. Immers, dierproeven worden veelal uitgevoerd ten behoeve van de gezondheid en het welzijn van de mens al gaat het ook om zaken als het welzijn van dieren, de veiligheid van voedsel en een schoon milieu. Dit betekent dat wij allen als burger – als consument, (toekomstige) patiënt, of belangenbehartiger van patiënten – medeverantwoordelijk zijn voor wat er met proefdieren gebeurt. De vraag is dan hoe die medeverantwoordelijkheid tot uitdrukking moet en kan worden gebracht. Daarbij zijn onder meer de volgende vragen aan de orde:

- Waar liggen grenzen van ons streven om de eigen gezondheid te behouden of te verbeteren?
- Hoeveel risico willen we accepteren waar het gaat om veiligheid van ons voedsel en andere producten die we dagelijks gebruiken?
- Wat dragen dierproeven bij aan de doelen die worden gesteld? Dienen dierproeven het maatschappelijk belang dat zij beogen? Zijn die doelen haalbaar?

- Is het geoorloofd, of hypocriet, om medicijnen te gebruiken wanneer men tegen dierproeven is?
- Hoever reikt de verantwoordelijkheid van burgers als men niet beschikt over de noodzakelijke informatie om de situatie te beoordelen en als burgers geen reële mogelijkheden hebben om invloed uit te oefenen?

In Nederland wordt het verrichten van dierproeven beschouwd als een noodzakelijk kwaad. Althans zo werd het door de regering tijdens de behandeling van de wijziging van de WOD in 1996 gezien. Iedereen zal het principe onderschrijven dat het welzijn van (proef)dieren beschermd en bevorderd dient te worden. Uit een onderzoek van Intomart GfK (2004)² blijkt echter dat dierproeven voor een meerderheid van de bevolking niet vanzelfsprekend zijn, ook niet als het gaat om de (eigen) gezondheid of om het vaststellen van de veiligheid van voeding en andere producten. Voor het testen van cosmetica op dieren bestaat vrijwel helemaal geen steun meer. De opinie in de samenleving over diverse toepassingen van biomedisch dierexperimenteel onderzoek wordt beïnvloed door allerlei ontwikkelingen en door berichtgeving in de media, en is sterk aan verandering onderhevig. Toch lijkt er overeenstemming te bestaan over een aantal voorwaarden waaraan dierproeven zouden moeten voldoen:

- Het lijden of ongerief voor dieren moet zo gering mogelijk zijn;
- de dieren moeten goed verzorgd worden;
- de dieren moeten zodanig gehuisvest worden, dat het natuurlijke gedrag voldoende tot zijn recht komt.

Daarnaast zal erop moeten worden toegezien dat er niet meer dieren worden gebruikt dan noodzakelijk en zal men intensief en serieus moeten omzien naar alternatieve onderzoeksmethoden - zonder proefdieren. Deze voorwaarden volgen uit de zogenaamde drie V's: Vermindering, Verfijning en Vervanging.

Ondanks het feit dat bovengenoemde uitgangspunten vrij algemeen gedeeld worden, zullen specifieke belangen van de bij dierproeven betrokken stakeholders zeer verschillend zijn en met elkaar in botsing kunnen komen. Besluitvorming over nut en noodzaak van dierproeven kan om die reden niet het alleenrecht zijn van onderzoekers of van de farmaceutische industrie. Indien bedrijven en onderzoeksinstellingen zich willen profileren als verantwoorde ondernemers dan zullen grenzen gesteld moeten worden en zullen zij het paradigma van de 'wetenschappelijk vrijheid' moeten loslaten. Dierproeven zijn een probleem voor en een zorg

van alle betrokkenen. Op macroniveau kan een oordeel tot uiting gebracht worden via democratische verkiezingen. Op meso- en microniveau zullen de (in)directe stakeholders moeten discussiëren over substantiële belangen en over de voorwaarden voor en grenzen aan het gebruik van dieren. Dit zou bij voorkeur via een vrije gedachtewisseling moeten verlopen, in de vorm van een dialoog.

Voorwaarden voor een dialoog

Volgens ‘Van Dale’ is een dialoog: ‘Een samenspraak, een tweespraak, een gesprek, een overleg tussen (twee) partijen, groeperingen e.d., met als synoniemen beraadslaging, bespreking, discussie, gedachtewisseling.’ Het is: communiceren met elkaar op een niet vrijblijvende manier. In een dialoog erkent men de ander als iemand met een eigen mening, standpunt en visie die kunnen en mogen afwijken van de eigen opinie. Dit vereist wederzijds respect en een zekere mate van vertrouwen in elkaar. Dit wil dus niet zeggen dat betrokkenen alleen met elkaar in dialoog kunnen gaan als ze het met elkaar eens zijn en evenmin dienen ze noodzakelijk naar consensus te streven. Communiceren in dialoog zal moeten gebeuren op grond van kennis van zaken, ieder vanuit zijn eigen deskundigheid en zijn eigen belang. Voorwaarde voor een dergelijke discussie over dierproeven is echter dat alle partijen beschikken over voldoende en noodzakelijke informatie met betrekking tot:

- relevante aspecten van dierexperimenten
- niet-technische vraagstukken, zoals het doel van de onderzoeken, de claims, de haalbaarheid, de alternatieven, de gevolgen
- wettelijke vereisten

Deze informatie zal zodanig verwoord moeten zijn dat een geïnteresseerde ‘leek’ de materie begrijpt en op grond daarvan zinvolle vragen kan stellen. Uiteraard dienen de documenten voorafgaande aan de discussie tot ieders beschikking te staan, zodat men op basis daarvan goed voorbereid aan het gesprek kan deelnemen. Tot slot zal in de discussie ruimte moeten zijn voor zowel algemeen gedeelde als persoonlijke waarden, normen, dilemma’s en emoties.

Tot zover de theorie. Nu de dagelijkse praktijk. Relevante en begrijpelijke informatie over dierproeven is mijns inziens niet in voldoende mate voorhanden. Informatie is moeilijk te verkrijgen en bovendien vaak in wetenschappelijk jargon gesteld. Dit zal moeten verbeteren als men als onderzoeker de dialoog wil (blijven) aangaan met de samenleving en

met de oprecht geïnteresseerde burger. Op dit moment beschikken alleen onderzoekers, DEC-leden, proefdierdeskundigen en inspecteurs van het Ministerie van VWS over feitelijke gegevens. Zij worden ook wel de ‘*inner circle*’ genoemd. De overige belanghebbenden – de dierenbeschermende organisaties, de patiëntenverenigingen, maar vooral de geïnteresseerde burger – ontbreekt het aan begrijpelijke documentatie.

Dat er sprake is van gebrek aan informatie wordt door leden van de *inner circle* zelf regelmatig betwist. Geïnteresseerden zouden terecht kunnen in wetenschappelijke bibliotheken of op het Internet. Onderzoeksinstellingen zouden openstaan voor rondleidingen en bereid zijn vragen te beantwoorden. Tot op zekere hoogte is dit inderdaad het geval, maar het is niet voldoende. Voor veel burgers zijn de mogelijkheden om de informatie te vergaren, beperkt. Bovendien zijn lang niet alle onderzoeksinstellingen bereid hun deuren te openen en tijd en energie te steken in communicatie met de bevolking. Slechts weinigen zullen bereid zijn toe te geven dat ze het moeilijk vinden om te communiceren met burgers over hetgeen zij doen, bijvoorbeeld omdat ze dit niet geleerd hebben of omdat ze er geen tijd voor hebben. Juist dan is een dialoog een goed middel om contacten te leggen en een hand uit te steken naar de samenleving.

De rol van maatschappelijke organisaties

Begin jaren tachtig betwijfelden velen of het geldende juridische kader voldoende was om problemen en dilemma’s die zich in de praktijk voordeden het hoofd te bieden. Bovendien was het niet alleen aan onderzoekers en overheid om deze vraagstukken aan te pakken. In 1980 werd in Nederland een in internationaal opzicht unieke benadering gekozen door de oprichting van een platform met de ‘*Dialoog*’. Hierin discussieerden vertegenwoordigers van de overheid, de wetenschappelijke wereld en dierenbeschermingsorganisaties met elkaar over werkbare en effectieve oplossingen. Op basis van wederzijds respect voor elkaars visies en standpunten werd consensus nagestreefd.

Het bredere publiek echter had en heeft in dit proces geen directe stem. Burgers kunnen wel op indirecte wijze hun mening laten ‘vertegenwoordigen’ door gekozen volksvertegenwoordigers maar kiezers brengen hun stem veelal niet op grond van een enkel thema uit. Bovendien worden in de verkiezingsprogramma’s van de meeste politieke partijen dierproeven niet of nauwelijks als onderwerp genoemd.

Het zouden juist de maatschappelijk organisaties kunnen zijn die tot

op zekere hoogte een vertaalslag kunnen maken naar de (geïnteresseerde) burger via hun eigen kanalen ondanks hun eigen belangen. Zij beschikken over professionele medewerkers die zich gedegen in de materie verdiepen en er vrijwel dagelijks mee bezig zijn. Dit betekent dat zij de kennis van zaken hebben die nodig is om als gesprekspartner op te treden met de onderzoekswereld. Zij beschikken evenwel niet over gedetailleerde gegevens, zoals getalsmatige informatie over het aantal onderzoeken en het lot van de betrokken dieren. Wat er in de laboratoria van dag tot dag gebeurt, blijft ook voor hen onzichtbaar. Hooguit achteraf kan men bepaalde informatie vinden in bijvoorbeeld *Zo doende*, een jaarlijkse publicatie van het Ministerie van VWS, of in wetenschappelijke tijdschriften. Deze informatie is echter vaak beperkt en roept doorgaans meer vragen op dan zij beantwoordt. Het is daarom noodzakelijk dat informatie openbaar is en onderzoekers bereid zijn die informatie beschikbaar te stellen. Zij zullen in heldere en begrijpelijke taal de aard en het doel van hun werk moeten overbrengen. Uiteraard zullen daarbij grenzen in acht moeten worden genomen die voortvloeien uit privacy- en instellingsbelangen.

Beeldvorming

Hoe die openheid en openbaarheid in de praktijk ingevuld en geregeld kan worden, moet een onderwerp van discussie zijn van alle stakeholders. De media kunnen hierin hun eigen specifieke rol spelen. Voorlichtingsmateriaal zal op dusdanige wijze naar de samenleving verwoord moeten worden, dat het niet alleen begrijpelijk en interessant is, maar ook zal beklijven en aansporen tot discussie.

Het tegendeel gebeurt nu veelal. In de media (en ook door onderzoekers) wordt belangengroepen regelmatig verweten dat zij onjuist, eenzijdig en kortzichtig oordelen over dierproeven. Soms worden de agressieve acties van enkele personen en/of groepen toegeschreven aan organisaties die juist wel een dialoog met de onderzoekers voorstaan, afkerig zijn van geweld en uitsluitend binnen de grenzen van de wet opereren.

Het zou de media sieren als zij onderscheid zouden maken tussen enerzijds het beleid van organisaties, en op basis daarvan de werkwijze van de professionele medewerkers, en anderzijds individuele personen die op eigen titel opereren. En mocht een (vrijwillige) medewerker toch het boekje van een organisatie te buiten gaan dan zou eerst hoor en wederhoor moeten plaatsvinden. Dit geldt des te meer als organisaties van hun kant volledige openheid van zaken geven over hun visie, standpunten, beleid

en bovenal werkwijze. Dit is een eis van het Centraal Bureau Fondsenwerving, waarvan de Dierenbescherming het keurmerk draagt. Wij dienen bij al onze activiteiten – voorlichting, acties, campagnes en fondsenwerving – een goed inzicht te geven in de doelstellingen en de realisatie daarvan. Dit moet goed toegankelijk zijn voor het publiek en dat is het ook.

Voor de pers echter ‘verkopen’ spanning en sensatie vaak beter. De emoties die ten grondslag liggen aan de acties zijn evenwel goed te begrijpen. Emoties spelen immers een onmiskenbare rol in de dierproefproblematiek, zeker bij een groot deel van de bevolking. Dilemma’s worden pas erkend als men emotioneel geraakt is en er een ‘onderbuikgevoel’ ontstaat. Het zou overigens geen recht doen aan de onderzoeker om te menen dat dergelijke emoties alleen zijn voorbehouden aan dieren- of milieubeschermers of aan de ‘onwetenden’ of ‘naïeve’ burgers. Onderzoekers geven volop blijk van emoties als zij gedreven over hun eigen onderzoeksonderwerp spreken, bij voorkeur echter alleen voor een gezelschap van collega’s.

Conclusie

Indien het waar is dat burgers ‘kortzichtig’, ‘inconsequent’ of ‘haastig’ oordelen over dierproeven dan zou dit wel eens kunnen voortkomen uit gebrek aan informatie en (mede als gevolg daarvan) aan vertrouwen. Dierproeven in het algemeen en het lot van proefdieren in het bijzonder, het vermeende nut en de noodzaak ervan, het ontbreken van alternatieve methoden zonder dieren of op zijn minst voldoende financiële middelen hiervoor, zijn allemaal deelaspecten van een problematiek die nog grotendeels verborgen blijft binnen het min of meer gesloten domein van de *inner circle*. De bezorgdheid over dierproeven en proefdieren van zowel de onderzoekers als van de diverse belangenorganisaties en de geïnteresseerde burgers, zou aanleiding moeten zijn voor meer openheid en openbaarheid van onderzoek. Vervolgens is door middel van een dialoog voortgang mogelijk en kan met gezamenlijke inspanningen gewerkt worden aan oplossingen in de toekomst.

Noten

- 1 Wallis de Vries G.C. (1981) *Rijksoverheid en dierenbescherming*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- 2 Intomart GfK (2004) *Publieke opinie over dierproeven in Nederland*. Intomart GfK, Hilversum.

Mist rond het proefdierengebruik

Frank Wassenberg

De Wet op de dierproeven (WOD), die sinds 1977 bestaat en die in 1996 ingrijpend werd gewijzigd, is bedoeld om het proefdier in Nederland enige bescherming te bieden. Helaas is dat vooral een papieren bescherming. Want hoewel de WOD bepaalt dat dierproeven, vóórdat ze worden uitgevoerd, getoetst moeten worden op ethische gronden, vindt die ethische toets in de praktijk niet of nauwelijks plaats. De WOD laat zich niet expliciet uit over de precieze criteria van het toetsingskader, noch geeft zij antwoord op de vraag of de adviezen van dierexperimentencommissies (DEC's) openbaar moeten zijn of niet. Proefdiervrij betoogt dat de DEC-adviezen inderdaad openbaar zouden moeten worden gemaakt.¹ Daarmee zou de zware mist die nu rond het proefdiergebruik hangt, kunnen oplossen en zou meer transparantie ontstaan rond een maatschappelijk zeer relevant dilemma: de afweging tussen het belang van onderzoek enerzijds en het gebruik van proefdieren anderzijds.

Het proefdiergebruik in Nederland is nu in nevelen gehuld. Wat gebeurt er precies binnen de muren van proefdierencentra en onderzoeksinstituten? Behalve de onderzoekers en andere direct betrokkenen bij de dierproef is er niemand die het weet. Toch lijkt het alsof het proefdierengebruik keurig in kaart is gebracht. Elk najaar brengt de *Keuringsdienst van Waren* een publicatie uit met daarin globale gegevens over het proefdiergebruik van Nederlandse overheidsinstellingen. Ook cijfers over het totale proefdiergebruik zijn daar te vinden. Deze duidelijkheid is echter schijn. Want veel meer dan algemene gegevens bevat de publicatie niet. Wie iets wil weten over het proefdiergebruik van een bepaald bedrijf, wie wil weten welke experimenten een bepaalde universiteit heeft uitgevoerd, of wie zich wil verdiepen in de maatschappelijke relevantie van een bepaalde dierproef, tast volledig in het duister.

Welke proefdieren werden gebruikt in welk onderzoek en hoeveel dieren waren dat? Met welk 'ongerief'? Of, met andere woorden: hoeveel angst, pijn en stress ondergingen de dieren? Is er wel goed naar alternatieven voor het proefdiergebruik gekeken? Welke alternatieven zijn er overwogen? En de allerbelangrijkste vraag (de vraag waarvoor de DEC's

in het leven zijn geroepen): is het onderzoek wel belangrijk genoeg om daar dieren voor op te offeren? Weegt het belang van het onderzoek, van de maatschappij, van de patiënt inderdaad op tegen het leed dat de proefdieren wordt aangedaan? Het zijn voor de maatschappij allemaal vragen zonder antwoord. De antwoorden zouden te vinden moeten zijn in de onderzoeksaanvraag en het bijbehorende DEC-advies. Maar die adviezen worden geheim gehouden. Naar de mening van Proefdiervrij is dat onterecht en in deze bijdrage pleit ik ervoor om de DEC-adviezen openbaar te maken. Eén van de voordelen die openbaarheid biedt, is dat zo het functioneren van DEC's beter gevolgd kan worden.

Onvoldoende ethische toetsing door DEC's

Proefdiervrij vindt dat er, ondanks alle wet- en regelgeving, weinig reden is om tevreden te zijn met de manier waarop de *Wet op de Dierproeven* in de praktijk wordt gebracht. DEC's spelen in die wet een centrale en niet te overschatten rol. Maar het functioneren van DEC's baart ons grote zorgen. Want hoewel er weinig informatie uit de gesloten wereld van de DEC's naar buiten lekt, stemt hetgeen wèl bekend wordt niet hoopvol. Zo blijkt uit verschillende studies en publicaties dat DEC's zich niet of nauwelijks bezig houden met de ethische toetsing van de dierproef. Maar voor dat doel zijn DEC's wèl in het leven geroepen! De memorie van Toelichting bij de Wijziging van de Wet op de Dierproeven laat geen misverstand bestaan over de opdracht aan de DEC's, wanneer zij de op te richten DEC's omschrijft als: 'commissies die tot taak hebben de ethische toelaatbaarheid van specifieke dierproeven te toetsen aan zekere afwegingsnormen en uitvoeringscriteria. (...) Het gaat derhalve om een advies aan de vergunninghouder, waarbij de ethische toelaatbaarheid van een bepaalde dierproef wordt getoetst.'²

Aan deze belangrijke ethische toetsing komen DEC's echter niet of nauwelijks toe. In het programmaboekje van het voorjaarssymposium uit 2001 van de Nederlandse Vereniging voor Proefdierkunde schrijft Mieke Boon (zelf DEC-lid): 'In de praktijk blijkt [...] dat DEC's zich meestal beperken tot het toetsen van de 3 V's, de Vervanging, Verfijning en Vermindering van dierproeven'.³ In het zelfde programmaboekje beschrijft B. Bovenkerk van het Centrum voor Bio-ethiek en gezondheidsrecht van de Universiteit Utrecht het probleem als volgt: 'In de praktijk blijkt de ethische toetsing die DEC's uitvoeren echter voornamelijk gericht te zijn op het zoeken naar alternatieven (in de vorm van de 3 V's) en in veel

mindere mate op het maken van een belangenafweging, terwijl dit laatste toch de primaire taak van de DEC's is. Veel leden van DEC's hebben moeite met het uitvoeren van ethische beoordeling en zelfs met het überhaupt lokaliseren van ethische problemen'.⁴ Dit beeld, van DEC's die de ethische toetsing van dierproeven verwaarlozen, wordt bevestigd in recente jaargangen van *Zo doende* waar gemeld wordt dat DEC's onvoldoende toekomen aan de ethische toetsing van dierproeven.⁵

Natuurlijk houdt de DEC zich terecht bezig met het toetsen van de 3 V's; natuurlijk is het van belang dat er, vóórdat de proef wordt uitgevoerd, gekeken wordt of de proef niet anders kan worden uitgevoerd, met minder dieren. Maar het toetsen van de 3 V's mag geen vervanging zijn voor de *ethische* toets, waarin gekeken moet worden of het doel van de proef wel opweegt tegen het dierenleed. Met dit doel zijn DEC's immers opgericht, maar juist deze ethische afweging wordt niet of nauwelijks gemaakt.

Het probleem is al lang bekend. In 1994, op een moment dus dat DEC's nog niet eens een in de Wet vastgelegde status hadden, noteerde onderzoeker Frans Stafleu in zijn proefschrift dat de inschatting of het doel van een proef belangrijk genoeg is om dierproeven te rechtvaardigen door veel DEC's omzeild wordt.⁶ Het probleem dat DEC's zich niet of onvoldoende kwijten van hun hoofdtaak is na al die jaren nog lang niet opgelost. Door de geheimhouding van DEC-stukken is het probleem echter onmogelijk precies in kaart te brengen. Aan een oplossing kan niet gewerkt worden, zonder dat het probleem eerst in volle omvang duidelijk wordt. Pas na openbaarmaking van de DEC-adviezen kunnen politiek en publiek inzicht krijgen in de omvang van de problematiek en dan pas kan er gewerkt worden aan verbeteringen.

Is een DEC-advies een besluit?

De vraag of DEC-adviezen besluiten zijn en of ze openbaar gemaakt moeten worden blijkt niet eenvoudig te beantwoorden. In de *Wet op de Dierproeven* (1977, aangepast in 1996) stelt artikel 10a dat er, vóórdat een dierproef plaats mag vinden, eerst een positief advies moet zijn gegeven door een door de minister erkende DEC. Naar de mening van Proefdiervrij gaat het bij een DEC-advies feitelijk om één van de twee onderdelen van een vergunning tot het doen van een dierproef. Het eerste deel van die vergunning wordt door de minister van VWS verleend en staat de vergunninghouder toe om überhaupt dierproeven te mogen verrichten. Het tweede vergun-

ningdeel bestaat uit het DEC-advies, waarin heel specifiek geregeld wordt welke dierproef plaats mag vinden. Zonder positief DEC-advies mag de proef niet plaatsvinden. Het advies is dus bindend. Bij een negatief advies kan de onderzoeker echter in beroep gaan bij de Centrale Commissie voor de Dierproeven. Het advies van de DEC is dus niet onherroepelijk, want een beroepsmogelijkheid staat open. Dat bevestigt dat het DEC-advies feitelijk een besluit is. De commissie (DEC) die dit besluit/advies genomen heeft moet volgens Proefdiervrij dan beschouwd worden als een bestuursorgaan volgens de Wet openbaarheid van bestuur (WOB). En dat betekent volgens Proefdiervrij weer dat de besluiten van de DEC's openbaar moeten zijn.

Gerechtigde procedures voor openbaarheid

Moeten de adviezen van DEC's openbaar gemaakt worden? Die vraag stelde Proefdiervrij in 1999 aan de bestuursrechter. De vereniging deed een beroep op de WOB, in een poging om inzage te verkrijgen in de DEC-adviezen van het BPRC. Zowel het BPRC als de DEC van het BPRC weigerden inzage en dus kwam de zaak voor de rechter. Die oordeelde dat een DEC inderdaad beschouwd moest worden als een bestuursorgaan en dat de DEC-adviezen daarmee te beschouwen zijn als besluiten, die openbaar moeten zijn.

Het BPRC tekende beroep aan tegen deze uitspraak en de zaak kwam bij de Raad van State. Deze oordeelde in oktober 2000 dat de DEC van een *privaatrechtelijke* instelling (zoals het BPRC) eveneens beschouwd moet worden als een *privaatrechtelijk* orgaan en dus niet WOB-plichtig is. De DEC van het BPRC hoefde de DEC-adviezen dus niet openbaar te maken. Maar als deze redenering wordt doorgetrokken naar andere DEC's, betekent dat dan, dat de DEC van een *publiekrechtelijke* instelling, zoals de meeste universiteiten, eveneens een *publiekrechtelijk* karakter heeft? Het antwoord op de vraag is heel interessant, want het zou betekenen dat er een verschil zou zijn tussen de adviezen van DEC's van publiekrechtelijke en privaatrechtelijke instellingen, maar op die vraag is nog steeds geen antwoord gegeven. Zelfs na uitspraken van de bestuursrechter en de Raad van de State bestaat er nog steeds geen eenduidig en definitief antwoord op de vraag of en wanneer DEC-adviezen openbaar zijn, omdat de uitspraken alleen golden voor de DEC van het privaatrechtelijke BPRC.

Geen enthousiasme voor openbaarheid

Onderzoekers en DEC-leden staan bepaald niet te springen om open-

baarheid rond dierproeven. Is dat koudwatervrees of is de angst terecht? Argumenten tegen openbaarmaking die vaak worden aangevoerd zijn a) door openbaarmaking worden onderzoeksgeheimen of bedrijfsgeheimen openbaar, b) het betekent nog meer papierwerk.

Het eerste argument kan gemakkelijk ontkracht worden. De WOB kent namelijk een artikel dat bepaalt wanneer gevoelige informatie mag worden weggelaten. Daarnaast: ook bij bijvoorbeeld milieuvergunningen voor bedrijven zijn de procedures openbaar. In twijfelgevallen kan de rechter altijd bepalen welke gegevens geheim mogen worden gehouden. Ook met het tweede argument is Proefdiervrij het niet eens. Zoals betoogd is de wijziging van de WOD al jaren geleden van kracht geworden en is er onvoldoende terecht gekomen van de ethische toetsing waar de wet om vraagt. Zonder controle op de naleving is wetgeving zinloos. En zonder dat de DEC-adviezen openbaar worden, is (maatschappelijke) controle onmogelijk. Een begin van een oplossing dient zich pas aan nadat het probleem in volle omvang bekend wordt.

De laatste tijd wordt er wel een derde argument aangevoerd, dat openbaarmaking gewelddadige activisten in de kaart speelt, doordat onderzoekers met naam worden genoemd. Dat is een gelegenheidsargument, want al vóór deze tijd weigerden DEC's om hun stukken openbaar te maken. Bovendien zijn de namen van de onderzoekers die bij een onderzoek betrokken zijn, te achterhalen via wetenschappelijke publicaties, die wél openbaar zijn. De acties van de radicale activisten zijn verwerpelijk en zijn zaak voor politie en justitie, maar kunnen geen reden zijn om informatie geheim te houden.

Openbaarheid of openheid?

Staat Proefdiervrij alleen in haar strijd om openbaarheid rond dierproeven? Of vindt zij medestanders in de kring van DEC-leden en onderzoekers? Daar lijkt het soms op. Een enkel individueel DEC-lid streeft inderdaad naar openbaarheid, maar een overgrote meerderheid wil niet verder gaan dan 'openheid'. Maar helaas, met openheid alleen is de discussie niet gediend. Openheid is een vaag en vrijblijvend begrip waar de discussie niet of nauwelijks verder mee komt.

Om te zien wat het verschil is tussen openheid en openbaarheid nemen we Van Dale's Woordenboek der Nederlandse Taal ter hand ('de dikke Van Dale'), die we openslaan bij de lemma's 'openheid' en 'openbaarheid'. *Openheid* is volgens dit woordenboek 'openhartigheid'. Daarmee

kun je alle kanten op. Openheid is daarmee geen begrip dat de door Proefdiervrij zo vurig gewenste duidelijkheid oplevert. Bovendien, en dat is zeker zo belangrijk, is openheid geen wettelijk begrip. Nergens in een wet staat wat openheid is of aan welke criteria openheid moet voldoen. Openheid is volstrekt afhankelijk van de welwillendheid van individuele onderzoekers. Iedereen kan en zal op een andere wijze invulling geven aan het begrip openheid. Hoe ver gaat openheid? Dat een instelling zegt dierproeven te doen? Of dat de instelling precies aangeeft welke proefdieren worden gebruikt voor welk onderzoek en welk ongerief met het onderzoek gepaard gaat? In de praktijk zal openheid wel tot een goed gevoel bij de betrokken onderzoekers leiden, maar niet tot de door Proefdiervrij gewenste maatschappelijke controle op dierproeven.

Openbaarheid is daarentegen een duidelijk begrip, dat bovendien een juridische betekenis heeft (WOB). Volgens de dikke Van Dale betekent *openbaarheid* 'het openbaar-zijn of het algemeen-bekend-zijn, het toegankelijk zijn voor het publiek.' Daar kan dus geen misverstand over bestaan. Met het woordenboek in de hand verdwijnt alle onduidelijkheid over openheid of openbaarheid als sneeuw voor de zon. En wordt tevens duidelijk waarom voor Proefdiervrij openheid van geen betekenis is in deze discussie. Waar het werkelijk om draait is: openbaarheid.

Noten

- 1 De Vereniging Proefdiervrij is in 1890 opgericht als de Nederlandse Bond tot Bestrijding van de Vivisectie (NBBV). In 1994 verandert de NBBV haar naam in Proefdiervrij. In 2000 fuseert zij met de Anti-Vivisectie Stichting en breidt haar activiteiten uit naar onder meer biotechnologie bij dieren. Proefdiervrij is een organisatie die door middel van overleg en opvallende, publieksvriendelijke en geweldloze acties de discussie over proefdieren en dierproeven gaande houdt. De doelstelling van de Vereniging is afschaffing van dierproeven. Zij heeft inmiddels ongeveer 40.000 leden.
- 2 *Wijziging van de Wet op de dieproeven, Memorie van Toelichting* (Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 22485, nr. 3, p.3, 5).
- 3 M. Boon (2001). Ethische toetsing, hoe doen DEC's dat? In: *Het experiment getoetst. Het belang van dier, wetenschap, maatschappij en economie*'. Programmaboekje bij het NVP-voorjaars symposium over de ethische toetsing van DEC's. Nederlandse Vereniging voor Dierproeven, Amsterdam, pp. 4-5. <http://www.proefdierkunde.nl/symp/pdf/NVP20010403ab.pdf>.
- 4 B. Bovenkerk (2001). Ethische toetsing van dierproeven. In zie noot 3, pp. 10-11. <http://www.proefdierkunde.nl/symp/pdf/NVP20010403ab.pdf>.
- 5 Keuringsdienst van Waren (2002. 2001) *Zodoende*. Den Haag.
- 6 F. Stafleu, (1994) *The ethical acceptability of animal experiments as judged by researchers* (Proefschrift). Rijksuniversiteit Utrecht.

Wat schieten dieren met openbaarheid op?

Over de betekenis van openbaarheid en openheid rond DEC's

Jan Vorstenbosch

Inleiding

De discussie over de vraag of *Dierexperimentencommissies* (DEC's) openbaarheid moeten betrachten, is belangrijk en ingewikkeld. Belangrijk omdat het antwoord op deze vraag de essentie raakt van wat DEC's voor institutie zijn, wat hun rol en betekenis in maatschappelijk en ethisch opzicht is of zal worden. Ingewikkeld omdat openbaarheid (van dossiers, beslissingen, motivaties, zittingen?) allerlei invullingen kan krijgen en elk van die invullingen haken en ogen heeft. In deze bijdrage aan dit boek van de *Nederlandse Vereniging voor Dierexperimentencommissies*, een boek dat op zichzelf al een zeker positief antwoord inhoudt op de vraag naar openbaarheid van DEC's, onderzoek ik het argument dat dieren niks met openbaarheid opschieten. Ik probeer te laten zien hoe de analyse van dit argument licht werpt op drie kwesties die rond DEC's spelen. De eerste kwestie betreft de vraag waar openbaarheid van DEC's goed voor is. De tweede kwestie betreft de vraag of ons rechtssysteem niet een veel betere garantie biedt voor morele normontwikkeling rond dierexperimenten. De derde kwestie ten slotte betreft de vraag welke vorm zij moet aannemen, gezien aspecten van vertrouwelijkheid, bedrijfsgeheimen en privacy. Ik laat een groot aantal praktische, juridische en politieke kanten buiten beschouwing in de verwachting dat die bij andere auteurs wel aan bod zullen komen.¹

Laat ik in verband met dit voorbehoud meteen duidelijk maken hoe ik het begrip 'openbaar' hier verder zal gebruiken, namelijk niet in formeel-juridische zin, maar op een enigszins losse manier die in elk geval impliceert dat *in algemene zin* feiten, ontwikkelingen, argumenten en motivaties voor beslissingen van DEC's belanden in documenten die voor iedere burger toegankelijk zijn. Dit praktische idee van openbaarheid is een niet onbelangrijk aspect van een *houding* van openheid van alle betrokkenen, in het bijzonder echter leden van DEC's, om de taak waarvoor zij staan, namelijk te komen tot normen en afwegingen inzake dierproeven, in dialoog met de samenleving als geheel uit te voeren.

Is openbaarheid in het belang van dieren?

Zouden proefdieren iets met openbaarheid in deze algemene zin opschieten? Zou het hun welzijn ten goede komen? Soms wordt gesteld dat dit niet het geval is. Men kan zich daarbij de volgende argumentatie voorstellen. Dierexperimenten vormen een schakel in een complex, en voor buitenstaanders en leken vaak ontoegankelijk, proces van wetenschappelijk onderzoek, technologische innovatie en/of economisch gemotiveerde productontwikkeling. De bescheiden mate waarin de herziene *Wet op de Dierproeven* relatief onafhankelijke partijen een kijkje in de keuken biedt door hun aanwezigheid in een DEC verplicht te stellen, zorgt ervoor dat dit proces, tot dan toe alleen beheerd door de direct betrokkenen, wordt opgebroken en aan een toets wordt onderworpen. In een klimaat van wederzijds vertrouwen kan een informatie- en gedachten-uitwisseling tussen (vooral) onderzoekers en DEC-leden worden gecultiveerd. Leden van DEC's hebben een ter zake kundige expertise, of bouwen die in de loop van hun activiteiten op. Als zij hun rol als bewakers van het dierenwelzijn en het dierenbelang naar eer en geweten vervullen, werkt dat corrigerend en preventief in het belang van dieren. Onderzoekers kunnen het zich immers niet meer permitteren om slordige en in wetenschappelijke of proefdierkundige zin ondermaatse protocollen te schrijven en dieren te gebruiken voor wat hen op dat moment invalt. Onderzoekers leren van de dialoog dat zij op andere wijze naar hun handelen kunnen en moeten kijken. Zij worden gemotiveerd tot het zoeken naar mogelijkheden om hun proefopstelling diervriendelijker te maken, of te vervangen door alternatieven zonder dieren.

Essentieel in dit betoog is de veronderstelling dat vertrouwen en vertrouwelijkheid voorwaarde zijn om toegang te krijgen tot de feiten en redenen om een onderzoek te doen. Die feiten en redenen vormen de bouwstenen voor een evenwichtig moreel oordeel over een voorgenomen dierproef, 'moreel' hier opgevat als een afweging van wat er op basis van morele principes voor of tegen het onderzoek pleit. De betrokken onderzoekers zijn misschien niet de enige maar wel de meest voor de hand liggende en ter zake kundige bron van informatie over feiten en redenen in dit verband. De feiten en redenen waar we het dan over hebben, zijn geen voldoende maar wel een noodzakelijke voorwaarde voor een adequaat oordeel over het dierexperiment. Wat de DEC met de in haar verzamelde expertise geacht wordt toe te voegen aan de redenen die vanuit het gezichtspunt van de onderzoeker of de vergunninghouder voldoen-

de zijn om het experiment te doen, is een toetsing of dit dierexperiment voldoet aan criteria van wetenschappelijke kwaliteit en noodzakelijkheid, proefdierkundige kwaliteit, optimalisering van dierenwelzijn en tenslotte ethiek.

Deze argumentatie is weliswaar een geïdealiseerde voorstelling van wat in de huidige situatie DEC's zouden moeten doen, maar zij snijdt wel een belangrijk punt aan: de rol van vertrouwen en openheid in de communicatie met de direct belanghebbenden en ter zake kundigen. Die communicatie is weer voorwaarde voor de toegang tot de ethiek van de zaak. Ik ga even voorbij aan alle moeilijkheden waarmee dit proces in de praktijk behept is en concentreer me op de volgende vraag. Wat zou er gebeuren wanneer het kwetsbare proces van dialoog en toetsing zou worden doorbroken, doordat de DEC en betrokken onderzoekers rekening moeten houden met strikte, juridisch afdwingbare, openbaarheid van woord en geschrift volgens de mechanismen en normen die wij kennen uit de politieke en bestuurlijke sfeer?

Eerder genoemde tegenstanders van openbaarheid schilderen een scenario waarbij de ontluikende bereidheid van onderzoekers om zich te verantwoorden plaats zou maken voor een veel defensievere houding. De kring van onderzoekers en andere belanghebbenden zou zich 'als een oester' sluiten, als zij wordt blootgesteld aan de kille omgeving van de openbaarheid en de onvoorspelbare en vaak vijandige omgeving van de publiciteit. Nog afgezien van het polariseren van de tegenstellingen waar toe deze omgevingen uitnodigen, is het voor onderzoekers, zo volgen we nog even de argumentatie, erg lastig om de *ins* en *outs* van een dierexperiment te vangen in een paar toegankelijke zinnen. De onzekerheden en afhankelijkheden die eigen zijn aan de experimentele praktijk, maken de onderzoekers extra kwetsbaar. Anderzijds: het biedt onderzoekers, althans de communicatief slimme onder hen, ook strategische kansen. Zij kunnen gezien de complexiteit en het specialistische karakter van wetenschappelijk onderzoek² het spel mee gaan spelen en met behulp van goed klinkende, maatschappelijk correcte opvattingen een rookgordijn op gaan trekken voor wat hun onderzoek werkelijk waard is. Ook daarmee zouden de dieren echter uiteindelijk niks opschieten.³

De rechter als alternatief voor DEC's

Wat deze overwegingen op de eerste plaats laten zien, is dat de argumentatie die vooral de jurist Boon heeft gevoerd tégen de DEC's als 'ach-

terkamertjespraktijken' en vóór het binnen de juridische sfeer trekken van de beoordeling van dierexperimenten, weinig rekening houdt met deze aspecten van informatieverschaffing, inzicht in verbanden en beoordeling van effecten. Immers, de rechter zal er evenzeer of, gezien het dreigende karakter van zijn negatieve oordeel, *sterker* mee te maken krijgen. Juridiseren zou dus nauwelijks helpen om de zaken 'opener' te maken en voor het publiek toegankelijker. Wat dat betreft bieden de rechtszaken die gevoerd zijn over misbruik van voorkennis e.d. uit een al evenzeer complexe praktijk als de effectenhandel, aardige parallellen. Openheid en openbaarheid lijken in het recht net zo vaak op gespannen voet als op goede voet met elkaar te staan.

De *common sense* opvatting dat het rechtswezen een praktijk is waarin al eeuwenlang ervaring is opgedaan met normvinding en normontwikkeling, gaat voorbij aan het feit dat de kwesties rond dierexperimenten van een fundamenteel andere aard zijn. Zij kenmerken zich door een hoge complexiteit die het gevolg is van de verwevenheid met wetenschap en technologie. Het gevolg hiervan is dat de rechter veel meer gedwongen zal zijn om zich te verlaten op de deskundigheid en de informatie van de betrokkenen, en zich in geval van onduidelijkheid of onzekerheid niet geroepen zal voelen om 'zware', controversiële, inhoudelijke morele oordelen voor zijn rekening te nemen die de belangen van onderzoekers en vergunninghouders en mogelijk de belangen van patiënten schaden. Een oordeel zal inhoudelijk nauwelijks gebaseerd kunnen zijn op de algemeen aanvaarde elementaire normen en gevoelens van wat juist en rechtvaardig is die de rechter in bijvoorbeeld het strafrecht kan hanteren. Naast het feit dat de aantallen dierexperimenten het praktisch een onmogelijke zaak maken om ze aan de rechter voor te leggen, maakt dit punt dat het pleidooi van Boon om de normen voor dierexperimenten via de 'koninklijke', juridische, openbare weg te toetsen, op ernstige problemen stuit. Dit betekent overigens niet, zo zal nog blijken, dat het motief van zijn standpunt dat de normvinding over dierexperimenten opener en transparanter moet, onjuist is. Integendeel. Mijn bezwaar is dat de weg, juridisering van het morele oordeel over dierexperimenten, daarvoor niet de meest geschikte weg is.

Utilisme en het belang van dieren

Belangrijker is echter het volgende. De vraag van waaruit ik vertrok ('Schieten dieren iets op met openbaarheid?') komt voort uit een ziens-

wijze op het probleem van openbaarheid die we functioneel-utilistisch zouden kunnen noemen. Utilisme begrijp ik dan als de morele opvatting die het welbevinden van mens en dier, en *enkel* het welbevinden, als grondslag voor het handelen beschouwt en die stelt dat we naar een afgewogen optimalisering of maximalisering van dat welbevinden van alle betrokken ‘voelende’ wezens moeten streven. Met een beroep op deze rechtvaardiging kan de argumentatie voor de ‘stille diplomatie’ binnen DEC’s aan voor de hand liggende aspecten van eigenbelang, misleiding, strategie etc. die natuurlijk óók altijd een rol spelen, worden onttrokken. Het centrale punt echter is, en hier ligt mijn bezwaar tegen de argumentatie, dat in dit perspectief niet alleen ‘openbaarheid’ maar in feite *alle* aspecten, houdingen, voorstellen, overwegingen een ‘instrumenteel’ karakter krijgen en geen principieel. Alle issues in een morele discussie over dierproeven moeten volgens dit uitgangspunt worden beoordeeld op de vraag of zij een bijdrage leveren aan het moreel beoogde resultaat: de ideale, onpartijdige, beoordeling van wat maximaliserend of optimaliserend is voor het welzijn van mens en dier. In de ethiek is de afgelopen decennia een intensieve discussie gevoerd over dit utilistische standpunt, waarin allerlei andere morele dimensies (rechten, deugden, rechtvaardigheid, integriteit), naar voren zijn geschoven als *zelfstandige* en *intrinsiek* morele dimensies. Ik zal deze discussie hier niet proberen samen te vatten, maar er zijn *drie punten* uit naar voren gekomen die van belang zijn voor de discussie over het onderwerp openbaarheid, en die ook nogal wat utilisten in zoverre hebben kunnen overtuigen dat ze hun theorie zo hebben bijgesteld dat men met enige redenen kan afvragen wat hen nog onderscheidt van hun tegenstanders.

Mensen en dieren

Een *eerste punt* dat ik meeneem uit het zojuist geschetste utilisme-debat betreft de centrale plaats van de ‘ervaring’ van pijn en plezier in de waarden-theorie van het utilisme dat ik net beschreef. Natuurlijk is deze waarde in het geval van dierexperimenten zeer belangrijk, maar het is niet de enige waarde die telt. Ook het leven zelf van dieren lijkt een morele factor die er toe doet en die maakt dat we niet zonder meer voorbij kunnen gaan aan het doden van duizenden dieren, ook al worden ze pijnloos gedood. De overweging dat, als we mensen met dieren vergelijken, hun belangen en betekenis niet op een en dezelfde schaal van ervaring als ‘homogene’ waarde kunnen worden uitgezet en vergeleken is in deze

context evenzeer van belang, maar deze kwestie kan ik hier niet verder uitwerken. Waar het mij om gaat, is dat openbaarheid niet alleen maar een ‘middel’ is dat wel of niet in het voordeel werkt van dieren, maar dat het vooral een *voorwaarde* is voor een brede discussie over welke waarden er toe doen, hoe belangen moeten worden gewogen, en wat hier de criteria zijn. Deze discussie kan niet voorbehouden blijven aan een kleine groep van ingewijden, op grond van de vooronderstelling dat het wel duidelijk is wat de morele doelstelling rond dierexperimenten moet zijn, namelijk beperking van het leed van dieren dan wel maximalisering of optimalisering van het welbevinden van respectievelijk mens en dier. In dat geval zou kunnen worden gezocht naar de beste procedure om deze doelstelling te realiseren. Zoals eerder betoogd valt er dan wat voor te zeggen om geen enkele vorm van openbaarheid na te streven. De discussie over het morele kader waarbinnen dierexperimenten plaatsvinden is echter een *zaak van de samenleving als geheel*, als we er tenminste van uitgaan dat het uitgangspunt is dat dieren ‘moral patients’ zijn en hun situatie en betekenis zodanig is dat ze bescherming behoeven door de maatschappij en hun lot niet wordt overgelaten aan degenen die ze in bezit of beheer hebben.

Beslissingen, procedures en criteria

Het *tweede punt* sluit hier direct bij aan en betreft de relatie tussen criteria, beslissingen en procedures. In sommige maatschappelijke situaties is er weinig onduidelijkheid over het morele kader en de criteria waaraan situaties moeten worden getoetst. In die gevallen kunnen we terugvallen op functionele, instrumentele procedures die er, onder zekere waarborgen, voor zorgen dat de normen worden gehandhaafd. Dat geldt voor de meeste vormen van wetshandhaving. We laten het aan de politie over om de wet te handhaven. Soms lijkt in de discussie over DEC’s dit het model te zijn. DEC’s worden dan gezien als een soort substituut of verlengstuk ter plekke voor de Inspectie, een instelling die er op toe moet zien dat de wet niet wordt overtreden. Dit is in zoverre ook niet geheel onwaar dat bijvoorbeeld in de wet duidelijk de regel staat geformuleerd dat een dierexperiment niet mag plaatsvinden als er alternatieven zijn, en een van de taken van de DEC’s, gezien het vereiste van een alternatievendeskundige, is precies ervoor te zorgen dat deze regel wordt gehandhaafd. Maar dit betekent niet dat de DEC’s politie-agent zijn. Ze hebben geen opsporende of sanctionerende taak. Ze zijn een adviesorgaan. Boven-

dien, mijns inziens, een adviesorgaan dat niet zozeer kan terugvallen op een geïjkt kader van criteria, maar dat zelf, in nauwe aansluiting bij ontwikkelingen in de praktijk, bezig is om zo'n kader vorm te geven. Het welzijn van dieren vormt daarbij een belangrijk criterium, maar niet het enige. Uiteindelijk is het gehele complex van factoren dat de basis vormt voor een oordeel of een dierexperiment moreel acceptabel is, relevant. De beslissingsprocedure die DEC's volgen - kwesties zoals samenstelling, selectie van leden, openbaarheid, motivatieplicht etc. - vormen niet enkel maar een functionele uitwerking van reeds bestaande criteria. Ze bepalen de context en het klimaat voor het ontwikkelen van criteria en normen. Dergelijke factoren bepalen wat er wel en niet aan de orde zal komen. De criteria gaan dus niet vooraf aan de beslissing en de procedures. De vorm die de procedures aannemen, en de aard en motivatiedruk op de beslissingen bepalen mede de criteria, in het licht waarvan de morele opvattingen over de praktijk van dierexperimenteel onderzoek zich ontwikkelen. Het is een constant proces van 'jurisprudentie' in ethische zin. Om te voorkomen dat DEC's achteruit gaan leunen en zich zonder veel kritische zin of externe controle tevreden stellen met een oppervlakkige toetsing, is de druk die openbaarheid (nogmaals in een nader te bepalen vorm) oplegt, belangrijk. Zij zorgt er bovendien voor dat de aansluiting van de ideeënontwikkeling en normontwikkeling binnen DEC's bij de opvattingen in de samenleving als geheel in de aandacht blijft.

Normen

Een *derde punt* waarop het utilisme bakzeil heeft moeten halen is dat zij in principe op zichzelf staande handelingssituaties tot voorwerp van ethische beoordeling en normering maakt. Behalve de coördinatieproblemen die het oplevert wanneer telkens voor afzonderlijke situaties normen moeten worden ontwikkeld, levert deze benadering ook informatieverwerkingsproblemen en andere praktische problemen op. De praktijk van het werk in DEC's leert eveneens dat het doorspreken tot in detail van afzonderlijke dierexperimenten een ondoenlijke zaak is. Het alternatief is dat er veel meer in termen van normen, typen experimenten, protocollen en *codes of practices* wordt gedacht, zodat er langzamerhand een ijkingskader ontstaat voor wat betamelijke dierexperimenten zijn. In dit proces zouden DEC's een belangrijke schakel kunnen vormen. Openbaarheid is daarvoor niet alleen een voorwaarde, maar geeft ook de vorm aan die openbaarheid kan en moet aannemen om zinvol én uitvoerbaar

te zijn. Als we immers afstand nemen van de gedachte dat het in de toekomstige ontwikkeling van het ethisch maatschappelijke denken over dierexperimenten moet gaan om de details van afzonderlijke dierexperimenten, dan worden daarmee meteen een aantal nijpende problemen van vertrouwelijkheid, bedrijfsgeheimhouding en privacy opgelost. Het gaat er dan immers niet om de details van een dierexperiment, maar om de weergave in grote lijnen van wat een experiment inhoudt, waarom het gedaan wordt en wat er in het algemeen bekend is over de meerwaarde van dit *type* experimenten. Deze zaken kunnen door een DEC worden beschreven in een motivatierapport dat het advies vergezelt, en dat als basis kan dienen voor het expliciteren van normen waar de DEC zich op baseert. Zo'n motivatie lijkt me een heel handzame, niet te veel eisende vorm van openbaarheid, en ze kan inzet worden van een bredere discussie op hoofdlijnen van hoe met een bepaald type dierexperimenten moet worden omgegaan. Deze vorm van openbaarheid hoeft niet per se aan individuele DEC's te worden opgelegd, alhoewel ook dit mij op termijn een gezonde ontwikkeling lijkt. Zij kan ook landelijk door de NVDEC worden georganiseerd. Doel ervan is vooral dat over een breed front van moreel belangrijke kwesties gedeelde normen en praktijken ontstaan die algemeen bekend zijn, die zich dus niet tot de beslotenheid van DEC-overleg en tot kringen van insiders beperken. En dit alles zonder dat de essentie van de zaak verloren gaat in detailkwesties en ontoegankelijke, wetenschappelijke uiteenzettingen.

Conclusie

Ik realiseer me dat er om dit perspectief van een levendige, inhoudsrijke, en praktisch relevante morele en maatschappelijke discussie over dierexperimenten gestalte te geven, nog veel zal moeten gebeuren. Openheid en eerlijkheid in de discussie en het vertrouwen van alle participanten in elkaar zullen onontbeerlijke ingrediënten zijn van dit proces. Zoals betoogd beschikken vaak alleen insiders over de kennis en expertise om op basis van samenhangend inzicht te kunnen oordelen over de relevantie en reikwijdte van dierexperimenten. Zij kunnen deze voorsprong en macht blijven gebruiken om de deur te sluiten voor een open discussie over wat vanuit een breder maatschappelijk en moreel perspectief wenselijk en toelaatbaar is. Dat er bij veel onderzoekers en vergunninghouders een gebrek aan bereidheid is om het oordeel over de morele toelaatbaarheid van dierexperimenten te democratiseren, is misschien begrijpelijk, zeker

ook gezien de onwetendheid en emotionaliteit van de kant van tegenstanders waar men mee te maken krijgt. Maar uiteindelijk is deze geslotenheid niet alleen moeilijk te rechtvaardigen maar ook contraproductief. Aan de andere kant zullen tegenstanders van dierexperimenten zich vaker bereid moeten tonen om zich te verdiepen in de rol die dierexperimenten spelen en in de opbrengsten ervan. Dit kan echter alleen wanneer er informatie, argumentatie en motivatie beschikbaar is over wat zich in DEC's afspeelt, niet op detailniveau, maar op het niveau van algemene feiten en normhantering. Zonder inhoud blijft openheid en dialoog immers leeg. In deze bijdrage heb ik geprobeerd te laten zien wat de fundamentele grondslag voor de dialoog en de discussie is en geprobeerd een weg te wijzen die, doordat zij zich op normvinding richt en niet op het veroordelen van individuen of van afzonderlijke dierexperimenten, misschien minder bedreigend is voor betrokkenen.

Noten

- 1 Ik ga dus niet in op de juridische vraag hoe de wetgever de adviesfunctie en rol van DEC's heeft bedoeld. Sommigen menen de vraag naar openbaarheid te kunnen afdoen met de reactie dat de DEC adviseert aan de vergunninghouder en alleen met hem of haar iets te maken heeft, niet met de maatschappij of het publiek of wat dan ook. Dit lijkt me een iets te gemakkelijke redenering als het gaat om de politieke en ethische rol van DEC's.
- 2 Voor productontwikkeling en andere doelen van dierexperimenteel onderzoek, gelden soortgelijke argumenten, maar ik beperk me hier tot onderzoek.
- 3 Uit de praktijk zijn tal van voorbeelden bekend waarin het experimentele en/of fundamentele karakter van onderzoek, met name in de wetenschap, het 'spelen' met mogelijke maatschappelijke relevante toepassingen of ontdekkingen als rechtvaardiging tegenover de maatschappij mogelijk maakt.

De papieren muis

Huub Schellekens

We hebben een maatschappij waarin vragen gesteld worden rond het gebruik van dieren in het wetenschappelijk onderzoek. Organisaties zoals de Dierenbescherming en Proefdiervrij vertegenwoordigen de dieren in het debat. Het logische uitgangspunt van die maatschappelijke instellingen is dat geen enkel wetenschappelijk belang opweegt tegen het belang van dat dier, ook niet als dieren gebruikt worden in onderzoek dat zou kunnen leiden tot het voorkomen of behandelen van belangrijke ziekten. Aan de andere kant van het debat staan diegenen die vinden dat het menselijk belang vaak wel van grotere waarde is dan het belang van het dier. Voor hen is het onderzoek aan dieren in het medisch-biologisch onderzoek onontbeerlijk en zou zonder het gebruik van dieren de ontwikkeling van veilige medicijnen op zijn minst ernstig worden vertraagd. Om aan beide posities in de maatschappij recht te doen heeft de overheid wetgeving uitgevaardigd die het doen van dierproeven aan strenge regels bindt. Proefdieronderzoek mag niet zonder vergunning. En de vergunning is aan voorwaarden verbonden zoals het toetsen van het onderzoek door een dierexperimentencommissie (DEC) en intern toezicht op het volgens de regels uitvoeren van de experimenten. Het uitgangspunt voor toelating van dierexperimenten is het 'nee, tenzij' principe en het uitgangspunt bij uitvoering van dierexperimenten is de wetenschappelijke kwaliteit en het welzijn van individuele dieren. Dieren mogen niet gebruikt worden als er alternatieven zijn om de wetenschappelijke vraagstelling op te lossen. Het welzijn moet zo min mogelijk worden aangetast. Als van aantasting sprake is dan moet die opwegen tegen het doel van het onderzoek. Interne controle via een proefdierdeskundige, die elke instelling moet hebben, dient te waarborgen dat alles volgens de regels verloopt. Geen wettelijke regeling zonder toezicht en handhaving. In ons land is die handhaving opgedragen aan de Voedsel en Waren Autoriteit (VWA).

Zoals bij elke regeling is ook een zekere vorm van bureaucratie niet te vermijden. Om een DEC-oordeel mogelijk te maken moet het doel van het experiment, de wetenschappelijke context etc. worden beschreven.

De adviezen moeten op papier en de deskundigheid van betrokkenen moet duidelijk zijn. Maar steeds weer blijkt dat de bureaucratie de neiging heeft een doel op zichzelf te worden. De norm is niet meer of het welzijn van de dieren wordt aangetast, maar of de procedures gevolgd zijn en de papierwinkel op orde is. Papier heeft het dier vervangen, de regels gaan voor de muis. Hoe zo iets loopt wil ik illustreren aan het tot stand komen van artikel 66 in de Gezondheid en Welzijnswet voor Dieren, die biotechnologische handelingen aan dieren vergunningsplichtig maakt waarbij de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) de rol heeft van adviseur van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV).

De geschiedenis van de CBD

De historie van de CBD begint bij een andere commissie, de Commissie Genetische Modificatie (COGEM), die de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) adviseert over de veiligheid voor mens en milieu bij het maken van en handelingen met genetisch gedomificeerde organismen. Dat kunnen micro-organismen zijn, maar ook zoogdiercellen, planten en dieren. In 1989 werd bij die commissie door de firma Pharming een project ingediend, waarbij het de bedoeling was om het gen voor het eiwit lactoferrine bij een muis in te brengen zodat dat eiwit zou worden uitgescheiden in de melk van de muis. Het project met deze muizen was een vingeroefening om uiteindelijk hetzelfde te bereiken in de koe. Voor de COGEM was het project op zich geen probleem omdat het risico bij dit project niet anders was bij andere genetisch gemodificeerde muizen. Maar de COGEM heeft behalve het adviseren over de veiligheid van genetische modificatie ook een signalerende taak. De commissie wordt geacht om de betrokken ministers te melden als er nieuwe projecten worden gestart met mogelijk bijzondere maatschappelijk-ethische aspecten. De mogelijkheid dat de Nederlandse koeien als geneesmiddelproducenten zouden worden ingeschakeld werd onderwerp van een signaleringsbrief die ook aan de minister van LNV werd gestuurd.

Voor de minister was dat aanleiding om naar goed vaderlands gebruik een commissie in te stellen onder voorzitterschap van de ethicus Egbert Schroten. Die eerste commissie Schroten heeft zich vooral beziggehouden met de algemeen ethische aspecten van het genetisch modificeren van dieren. Die commissie is verantwoordelijk geweest voor de formulering van het 'nee-tenzij beleid', ofwel biotechnologische handelingen met dieren zijn

verboden, tenzij er zwaarwegende motieven zijn om dat verbod op te heffen. Het probleem was dat de minister van LNV weinig te verbieden had. In het geval Pharming kon de minister uiteindelijk enkel toestemming geven aan de medewerking van de onderzoeksinstituten die onder zijn jurisdictie vielen zoals de proefboerderij in Lelystad waar de genetisch gemodificeerde runderen werden ondergebracht. De tweede commissie Schroten kreeg als opdracht zich te buigen over Stier Herman, het eerste genetisch gemodificeerde rund ter wereld, die zijn vrouwelijke nakomelingen het transferrine gen moest schenken. Na rijp beraad adviseerde de meerderheid van de commissie dat stier Herman zich mocht ophouden in de instituten waar de minister van LNV het voor het zeggen had.

Artikel 66

Maar de Tweede Kamer zou de bevoegdheden van de minister gaan verruimen. Stier Herman was inmiddels de icoon geworden van de maatschappelijke groeperingen die moeite hadden en nog steeds hebben met genetische modificatie. Vooral de Dierenbescherming maakte in paginagrote advertenties en suggestieve posters duidelijk niets te moeten hebben van genetische modificatie. Zelfs de muis met het mensenoor op de rug werd in de strijd gegooid al had die weinig met genetische modificatie te maken. De actie had succes. Bij de behandeling van de gezondheids- en welzijnswet voor dieren werd door een motie van Willy Swildens van de PvdA artikel 66 toegevoegd die het *nee-tenzij principe* van toepassing verklaarde op alle biotechnologische handelingen bij dieren. Door dat artikel moest aan de minister van LNV voor elke biotechnologische handeling bij welk dier dan ook toestemming worden gevraagd. Ook voor de import van genetisch gemodificeerde dieren zou die toestemming moeten worden gevraagd.

Tegen de uitdrukkelijke wens van de Dierenbescherming in, besloot de minister van LNV echter het vergunningstelsel voor importeren van genetische gemodificeerde dieren niet in werking te stellen. De minister was bang dat de EU een importbeperking als een ongewenste handelsbeperking zou zien. Maar ook de beperkte invoering van artikel 66 stuitte op zeer groot verzet van de minister omdat ze een regeling tot stand zag komen waarin voor elke genetisch te modificeren muis een procedure van 6 maanden moest worden gevolgd voordat men aan het werk kon. Dat zou de internationale positie van de Nederlandse wetenschapper op dit gebied ernstig aantasten.

De invoering van artikel 66 werd uiteindelijk toch mogelijk op basis van een informeel akkoord tussen de KNAW en de Dierenbescherming, waarbij de dierenbescherming zich kon vinden in een toetsing van grotere eenheden i.p.v. specifieke projecten. Die mochten worden geclusterd in zogeheten *toetsbare eenheden*, als doel, soort proefdier, technieken in ethisch opzicht vergelijkbaar waren. In ruil zou de wetenschap zich vrijwillig onderwerpen aan een invoerbepijking en alleen dieren importeren binnen de goedgekeurde toetsbare eenheden.

De toetsing werd opgedragen aan de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD), een voortzetting van de commissie Schrotten. Een probleem vormde nog de toegevoegde waarde van de CBD ten opzichte van de DEC. De DEC beperkt zijn toetsing tot gezondheid en welzijn van gewervelde dieren op het niveau van individuele studies met dieren. De CBD houdt zich meestal bezig met het niveau van wetenschappelijke programma's van instellingen. Bovendien moet de CBD toetsen of er behalve gezondheid en welzijn nog andere ethische aspecten aan de hand zijn. Bovendien gaat de CBD over alle dieren, fruitvliegjes en *C. elegans* inclusief. Aan de DEC's werd de functie van bewaker van de LNV vergunningen toebedeeld. Bij de ethische beoordeling van het experiment moet de DEC bekijken of het past binnen door het ministerie van LNV toegestane toetsbare eenheden.

Ook het ministerie van LNV heeft zijn eigen handhavers: de Algemene Inspectiedienst of AID. Die AID houdt zich onder meer bezig met de controle op de visserijquota. Om begrijpelijke redenen heeft LNV echter aan de Keuringsdienst van Waren gevraagd de handhaving van artikel 66 op zich te nemen. Kortom voor de uitvoering van artikel 66 was een kader gecreëerd waarin alle partijen zich konden vinden met als uitgangspunt het welzijn van het dier en als signaal aan de maatschappij dat biotechnologische handelingen aan dieren niet op lichtvaardige gronden zouden worden uitgevoerd.

Bij een formele invoering van artikel 66 werd een overgangsregeling van kracht om het lopend onderzoek niet te belemmeren. Instellingen konden via een verkorte procedure vergunning krijgen om bestaande projecten voort te zetten voor een periode van twee jaar. Van de onderzoekers werd wel verwacht dat ze hun werk tot op het niveau van het gen definieerden. Logisch, want dat moet kunnen bij onderzoek waarmee men op dat moment bezig is.

Na de overgangsperiode werd de lange openbare hoorprocedure van kracht. Hierbij worden hoorzittingen georganiseerd waarbij maatschap-

pelijke organisaties en andere belanghebbenden hun vragen en bedenkingen kwijt kunnen aan het Ministerie. Bij de hoorzittingen zijn de betrokken onderzoekers en vertegenwoordigers van de CBD aanwezig. In de hoorzittingen die ik heb meegemaakt, werden veel vragen gesteld aan wetenschappers. Zij konden veelal helderheid verschaffen over de achtergronden van het onderzoek. Principiële bezwaren werden op die hoorzittingen niet opgelost en vonden hun weg via bedenkingen naar het ministerie naar de CBD.

Daar leidden de bedenkingen tot aanpassing van de tekst van het advies. Ze hebben nooit geleid tot een ander oordeel van de commissie. Aanvankelijk konden in de vergunningsaanvragen groepen van genen worden geclusterd, zoals tumorsuppressie-genen. Dat paste binnen de afspraak van het toetsen van grotere eenheden. Inmiddels moeten de genen per stuk worden benoemd onder invloed van de maatschappelijke organisaties die meer inzicht wilden en vanwege de handhaafbaarheid van de regeling. Extra genen mits ze in dezelfde klasse vallen, kunnen via een kleine wijziging relatief simpel worden toegevoegd. Dit leidt echter wel tot een extra administratieve belasting van de onderzoekers.

Ritualisering

Inmiddels is ook een aantal vergunningen aan de beroepsrechter voorgelegd. Die juridische toetsing heeft ook invloed op de formuleringen van de commissie. Immers binnen het recht gelden principes als rechtsgelijkheid, consistentie etc. en wordt sterk gelet op het op juiste manier volgen van procedures. Voeg daar nog eens bij de wettelijke termijnen waaraan de CBD moet voldoen en de juridisering van het proces van vergunningsoverleving is rond. De adviezen van de commissie en daarmee de vergunningen van de LNV hebben een voorspelbare inhoud gekregen. De bedenkingen hebben een bijna ritueel karakter gekregen alsmede de reactie van de commissie daarop. De conclusie is wellicht dat alles wat er over genetische modificatie te bedenken valt, is gezegd en opgeschreven. En het heeft, ook nogal voorspelbaar, de verschillen van inzicht tussen de wetenschap en de dierenbescherming niet kunnen oplossen.

Dat wil niet zeggen dat het vergunningstelsel van LNV geen zin heeft. Het kan preventief werken, omdat wetenschappers weten dat voor bepaalde toepassingen het 'nee-tenzij' principe niet zal worden opgeheven. Dat de commissie nog nauwelijks negatief heeft geadviseerd, wordt wel eens uitgelegd als bewijs dat de CBD slechts de wetenschap dient, maar dit

kan ook duiden op haar drempelfunctie voor ethisch problematisch onderzoek. Het bestaan van de commissie geeft bovendien een focus rond de publieke onrust over het probleem van genetische modificatie. Het verschaft de maatschappij de zekerheid dat er naar dit soort zaken wordt gekeken en dat niet alles zo maar kan. Tevens hebben maatschappelijke groeperingen een adres om hun zorgen te uiten. Het is verwonderlijk dat er in dit land wel een *de facto* moratorium is geweest op veldproeven en marktintroductie van genetisch gemodificeerde gewassen, maar dat het genetisch modificeren van dieren gewoon doorgang vond, zij het onder zeer strikte voorwaarden. Het werken met genetisch gemodificeerde dieren roept immers in ons land meer reacties op dan het genetisch veranderen van planten. Met de zorgen over dieren kan men overal terecht. Met dezelfde zorgen over gewassen niet.

Waar blijft bij dit alles het dierenwelzijn waar het allemaal om begonnen was? Ook bij handhaving blijkt het vooral te gaan om de papierwinkel. Papier en procedures hebben de plaats ingenomen van de muizen. Formulieren, welzijnsdagboeken en inspectierapporten zullen de muizen worst zijn. Die zijn vooral gediend met verantwoorde onderzoekers en diervverzorgers die hun dieren met de grootst mogelijke zorg omringen. Maar die krijgen daarvoor steeds minder tijd, omdat het aantal administratieve handelingen steeds toeneemt. Hoe groter de papierwinkel, des te lager de motivatie van de onderzoekers hiervoor. Het gevolg is een vicieuze cirkel: hoe meer regels, des te groter is het aantal overtredingen. Hoe meer overtredingen, des te sterker het beeld dat de wetenschappers maar wat aanrommelen. Dat leidt weer tot strakkere regels en tot nog meer overtredingen. De tot nu toe geconstateerde overtredingen betreffen meestal tekortkomingen in de administratieve procedures. Wantoestanden, waaronder dieren lijden, zijn zelden of nooit aangetroffen in instellingen. Het zit dus over het algemeen wel snor met het welzijn van de proefdieren in ons land. Maar hoe zit het welzijn van diegenen in ons land die zich met proefdieronderzoek bezig houden?

Nieuwste gedachten over de wijziging van de wet op de dierproeven

Dirk Boon

Wie de considerans leest van de Wet op de Dierproeven kan maar tot één conclusie komen: er is maar één doelstelling namelijk de bescherming van het proefdier.¹ De vraag is of die doelstelling wordt gehaald. Om daar een antwoord op te geven heb ik in het verleden een evaluatie en een aantal studiebijeenkomsten georganiseerd.² In deze bijdrage wil ik ingaan op de vraag of de Wet op de dierproeven gewijzigd zou moeten worden en of er afzonderlijk overheidsbeleid zou moeten worden geformuleerd.

Totstandkoming van de WOD

In het algemeen kan worden opgemerkt dat de Wet op de dierproeven een moeizame voorgeschiedenis heeft gehad. Reeds in 1870 is bij de samenstelling van een Nieuw Wetboek van Strafrecht overwogen om een afzonderlijke wettelijke regeling voor de bescherming van proefdieren tot stand te brengen.^{3,4} Men was toen bezig om voor het eerst wettelijke bepalingen tegen dierenmishandeling in ons rechtssysteem te introduceren, maar men zag in dat de wettelijke bescherming van proefdieren van een andere orde was dan de bescherming van productiedieren, gezelschapsdieren en dieren in de natuur. Er is toen geen afzonderlijke regelgeving voor de bescherming van proefdieren gemaakt. De algemene dierenbeschermingsbepalingen dienden ook het veld van de dierproeven te bestrijken. Nadat het nieuwe Wetboek van strafrecht in 1886 in werking is getreden hebben diverse bewindslieden en staatscommissies zich het hoofd gebroken over de wenselijkheid van afzonderlijke regelgeving voor de bescherming van proefdieren. Toch heeft het tot 1969 geduurd voordat een ontwerp voor een dergelijke wet gereed was en bij de Tweede Kamer werd ingediend. Daarna heeft het nog 8 jaar geduurd voordat de vlag kon worden uitgestoken: pas in 1977 was de Wet op de dierproeven gereed. Wie dacht dat toen de uitvoering van de Wet direct op

gang kwam werd teleurgesteld, want het heeft nog tot 1985 geduurd voordat de wet effectief in werking trad.

Wie deze geschiedenis in vogelvlucht overziet komt niet gauw op de gedachte dat hier iets moois en nuttigs tot stand was gebracht. Toch is dat een vergissing gebleken, want direct al aan het eind van de jaren '70 waren er enthousiaste onderzoekers die de WOD tot een succes wilden maken. En dat is min of meer gelukt. Het aantal dierproeven is gedaald van 1.6 miljoen in 1978 tot circa 700.000 de laatste jaren.⁵

Ik meen te mogen stellen dat de totstandkoming van de WOD langdurig is opgehouden door krachten uit de sector zelf. De onderzoekers waren er huiverig voor dat hun professie zou worden geregeerd door een afzonderlijke wet, waardoor dierproeven vanuit het perspectief van de onderzoeker misschien aan te strakke banden zouden worden gelegd. Het is anders afgelopen, nogmaals door het enthousiasme van diverse mensen uit het veld, die letterlijk de schouders eronder hebben gezet om de Wet tot leven te wekken en te laten zien dat het mogelijk is om met minder dierproeven te volstaan.

Legitimatie aan vergunninghouders

Als ik op deze plaats een karakteristiek van de in 1977 ingevoerde Wet moet geven, dan zou ik zeggen dat het om een wetje is gegaan dat een vrij eenvoudig onderwerp diende te regelen, namelijk de bescherming van het proefdier. Ikzelf schat dat er op dit ogenblik meer dan 50.000 wetten in Nederland hun actieve werking hebben en dat in veel van deze afzonderlijke wetten veel meer onderwerpen behandeld worden en ook veel complexere onderwerpen, dan een enkelvoudig onderwerp als de bescherming van het proefdier. Toch mag het belang van de Wet niet worden onderschat. Weliswaar is de kring van personen die werkzaam is op het gebied van het dierexperiment en tot wie de wet zich in feite richt beperkt tot zo'n 7.000 mensen, het aantal te beschermen proefdieren is altijd heel groot geweest. (Ook met deze laatste kwalificatie moeten wij voorzichtig zijn, aangezien het totale aantal in Nederland gehouden dieren ten minste 150 miljoen bedraagt, zodat het huidige proefdiergebruik beperkt is tot hooguit een half procent van alle gehouden dieren). Ondanks de bescheidenheid van het wettelijk geregelde onderwerp, maken dierproeven felle emoties los in de samenleving. Daarop schijnt de Wet op de dierproeven nauwelijks invloed uit te oefenen, terwijl wij ons kunnen voorstellen dat van een wettelijke regulering een vreedstichtende werking uitgaat.

Een belangrijke vaststelling in het evaluatie-onderzoek is geweest dat de Wet niet alleen tot doelstelling heeft om aan proefdieren bescherming te bieden, maar dat zij meer en meer van betekenis is geworden door aan de onderzoekers en vergunninghouders de nodige legitimatie te bieden. Het proefdiergebruik is al van ver voor de inwerkingtreding van de Wet op de dierproeven in 1977 omstreden. Aan de strijd tussen voor- en tegenstanders van dierproeven lijkt geen einde te komen. Wie beroepsmatig betrokken is bij dierproeven maakt zich in lang niet alle kringen even geliefd. Daarom is het goed dat de Wet op de dierproeven uitkomst biedt. Door nogal nauwkeurig voor te schrijven wat wel en niet toelaatbaar is. Wettelijke legitimatie schept gezag. Geen macht, maar wel gezag.

Regeldichtheid

Het is opvallend in dit verband dat de hoeveelheid wetgeving na de inwerkingtreding van de Wet op de dierproeven enorm is toegenomen. In de ruim 25 jaar van haar bestaan is de Wet naar alle kanten uitgedijd met ruim 20 uitvoeringsbesluiten. Dierproeven worden voorts geregeerd door een Europese richtlijn uit 1986, een afzonderlijke regeling voor biotechnologie, neergelegd in de artikelen 66 t/m 72 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren met uitvoeringsbesluiten, 6 *Codes of practise* en veel bepalingen uit de algemene dierenbeschermingswetgeving.⁶

De regeldichtheid voor de bescherming van proefdieren is met andere woorden de laatste jaren sterk toegenomen. Dat heeft geleid tot wrevel en verzuchtingen, zoals ik laatst iemand erover hoorde klagen dat het toch van het zotte is om voor elk proefdier een dagboek met zijn lotgevallen bij te moeten houden. Dierproeven mogen alleen maar worden verricht door vergunninghouders. Daarvan zijn er 83 in Nederland. Dierproeven mogen ook slechts worden verricht, voorzover een onderzoeksplan is goedgekeurd door een erkende dierexperimentencommissie. Daarvan zijn er in Nederland 29. Deze hebben per jaar circa 4.500 onderzoeksplannen te beoordelen, circa 150 per dierexperimentencommissie. Oprecht kan eraan getwijfeld worden of de werkdruk in een dergelijke context kan leiden tot weloverwogen en uitgebreide beslissingen.

Doelstellingen van de wet

Tijdens de laatste studiemiddag heeft Prof. Mr. D.W. Bruil erop gewezen dat de Wet op de dierproeven geen dierenbeschermingswet in eigenlijke

zin is. In de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren en de Flora- en faunawet is gekozen voor het 'nee-tenzij-principe', dat betekent dat geen handelingen met dieren mogen worden verricht tenzij deze zijn toegestaan. Weliswaar is dit principe niet consequent uitgewerkt in de uitvoeringsbesluiten, toch wordt ermee tot uitdrukking gebracht dat productiedieren, gezelschapsdieren en andere huisdieren, dieren in de natuur en schadelijke dieren primair bescherming toekomen. Bescherming is de regel, inbreuk op de eigenbelangen van dieren de uitzondering.

Bij dierproeven is de situatie omgekeerd. Welbewust en willens en wetens is het proefdier ervoor bestemd om een experiment te ondergaan, waarbij eerder als regel dan als uitzondering ongerief wordt toegebracht. De belangrijkste instrumenten uit de Wet op de dierproeven zijn erop gericht om het aantal dieren dat in een proef mag worden gebruikt zo klein mogelijk te houden, om proeven met levende dieren te vervangen door andersoortige proeven en om het ongerief zo veel mogelijk te beperken. Met andere woorden, de Wet op de dierproeven kenmerkt zich doordat dierproeven principieel toegelaten zijn en de wet erop gericht is om de schade aan dieren zo klein mogelijk te houden.

Dr. P. van Loo heeft op de laatste studiedag erop gewezen dat de laatste 10 jaar de doelstelling van de Wet niet nader wordt bereikt. Zij heeft aangegeven dat de vermindering van het aantal proefdieren zich niet doorzet, dat er geen sprake is van de afname van het ongerief en dat vastgesteld kan worden dat er de laatste tijd niet genoeg is bereikt in de ontwikkeling en implementatie van alternatieven. Zij heeft deze stellige bevindingen ontleend aan ZoDoende, het jaaroverzicht van de Keuringsdienst van Waren over dierproeven en proefdieren dat sinds het verslagjaar 1978 wordt gepubliceerd. Ik heb de bevindingen van Van Loo geverifieerd en ben het eens met haar conclusies.

Dat is een eigenaardige vaststelling, aangezien in 1992 nog hoopvol een begin is gemaakt met een belangrijke wetswijziging die, nadat deze was doorgevoerd in februari 1997, veel verwachtingen had gewekt voor een verbetering van de bescherming van het proefdier. Niets is minder waar gebleken. Ook is al gewezen op de sterk toegenomen regeldichtheid de laatste jaren, vooral door de toename van de uitvoeringsbesluiten van de Wet op de dierproeven en het verschijnen van de *Codes of practice*. Deze laatste zijn niet aan te merken als wetgeving in eigenlijke zin. Zij zouden pseudowetgeving kunnen worden genoemd die zich richt tot de kleine, overzichtelijke groep van personen die betrokken zijn

bij het dierexperiment. Van die grotere regeldichtheid werden ook belangrijke resultaten voor een betere bescherming van het proefdier verwacht.

Inner circle

Hoe zou het komen dat meer regelgeving tot mindere resultaten leidt, zo vraag ik mij af. Een antwoord kan erin gevonden worden dat de tweede doelstelling van de Wet, het bieden van legitimatie aan onderzoeksinstellingen en onderzoekers, de eerste doelstelling, het beschermen van het proefdier, is gaan overvleugelen. Hoewel het slechts gaat om een veronderstelling, klinkt zij als conclusie niet onlogisch. Aanvankelijk bestond binnen de groep betrokkenen bij het dierexperiment een grote weerstand om tot regelgeving te komen. Het heeft nagenoeg 100 jaar geduurd voordat deze weerstand overwonnen was. Het initiatief om de Wet tot een succes te maken heeft bij een relatief kleine groep personen gelegen. In de loop van de jaren is het wantrouwen tegen de Wet overwonnen en heeft men met de Wet leren leven. Vervolgens is men de voordelen van de wet in gaan zien en is men die voordelen voor zichzelf centraal gaan stellen. In die ontwikkeling past het gegeven dat de onderzoeker belangrijker geworden is dan het proefdier. Daarmee lijkt de werking van de wet voor het verder bereiken van de primaire doelstelling uitgeput te zijn. Is de Wet op de dierproeven dan toch nog symboolwetgeving geworden?

In mijn onderzoek heb ik opgemerkt dat de Wet niet goed gekend is. Door de vormgeving van de Wet is het haast onmogelijk om de uitvoering van de Wet te kunnen laten toetsen door de onafhankelijke rechtspraak. Er zijn ook nagenoeg geen juristen en beleidsmakers die enig verstand van de Wet op de dierproeven hebben. Dat betekent dat de Wet haar eigen leven leidt binnen de kring van betrokkenen bij het dierexperiment, die ik een 'inner circle' heb genoemd. Dat is geen kwaadwillende kwalificatie: de betrokkenen bij dierproeven leiden in maatschappelijk opzicht een teruggetrokken bestaan en geven geen ruchtbaarheid aan de uitoefening van hun professie. Dat is een heikel punt, want er is niet sprake van enige openheid en openbaarheid rond dierproeven.

Circa 7.000 personen doen in Nederland hun werk rond het dierexperiment. De Wet op de dierproeven is op die personen gericht. Zij zijn de actors die de wet ten uitvoer moeten brengen en ervoor moeten zorgen dat proefdieren in voldoende mate beschermd worden. Nu het bereiken van deze doelstelling lijkt te zijn gestagneerd, dringt de vraag zich op de voorgrond of de Wet ingrijpend gewijzigd moet worden.

De Wet wijzigen?

Bruil op de tweede studiemiddag en de bestuursjurist Mr. G.H. Addink op de eerste studiemiddag hebben grote kritiek geuit op de Wet op de dierproeven. Addink: 'De Wet geeft een onduidelijk beeld en is weinig transparant. Dit kan leiden tot problemen bij de uitvoering.' Addink heeft daarbij ook de suggestie gedaan voor een grondige herschikking van de Wet op de dierproeven, waarbij de criteria zijn: 'transparantie, consistentie en duidelijkheid. De opbouw van de Wet zou kunnen zijn: begripsbepalingen, inleidende bepalingen, algemene normen, minder algemene normen en vrijstellingsbevoegdheden, een vergunningenstelsel, de instituties, handhaving en rechtsbescherming.' Aan zijn kritiek verbond ik destijds de conclusie dat ook slechte wetten tot positieve resultaten kunnen leiden.

Het is van het allergrootste belang dat een kring van actors tot wie een wet is gericht algemeen bekend is met de inhoud van deze regelgeving. Ik heb opgemerkt dat juristen de mensen zijn die een wet optimaal kunnen kennen, omdat zij in staat zijn niet alleen de wetsteksten te begrijpen en te duiden doch deze ook in de veel bredere context van het verdere recht en het rechtsstelsel te plaatsen. Personen werkzaam in het dierexperiment zijn daartoe niet optimaal toegerust. Afgaande op mijn indrukken moet de conclusie zijn dat in de 'inner circle' de Wet op de dierproeven matig wordt gekend.

Ik ben er dan ook geen voorstander van om de Wet op de dierproeven opnieuw drastisch te wijzigen. Hoewel daar misschien alle aanleiding toe bestaat vind ik het van niet te onderschatten belang dat na ruim 25 jaar de Wet door de meeste betrokkenen globaal in hoofdlijnen wordt gekend en dat bij het alledaagse dierexperiment volop rekening wordt gehouden met de voorschriften uit de Wet.

Ondanks mijn terughoudendheid om de Wet te willen wijzigen lijkt mij het doorvoeren van enkele veranderingen in de Wet dringend noodzakelijk. Ik geef hierbij de belangrijkste voorstellen tot wijzigingen die mijns inziens doorgevoerd moeten worden. Ik presenteer deze voorstellen in een opsomming, aangezien op deze plaats de ruimte ontbreekt om alle ideeën in hun onderlinge samenhang en context te bespreken.

Ik acht het van groot belang dat niet wordt volstaan met het doorvoeren van wijzigingen in de Wet op de dierproeven. Ik heb geconcludeerd dat het erop lijkt dat de Wet op de dierproeven niet meer goed functioneert, althans dat haar wettelijke doelstelling onvoldoende wordt

gehaald. De effecten van de wet blijken te klein te zijn, over de effectiviteit in de zin van doelmatigheid (= wat kosten alle inspanningen in geld en mankracht om de Wet ten uitvoer te brengen?) tasten wij in het duister. In zo'n situatie kan niet alle aandacht uitgaan naar een wijziging van de Wet.

Nieuw beleid

De tijd is gekomen dat op centraal niveau beleid wordt ontwikkeld om het proefdiergebruik te sturen. De overheid zal in samenspraak met de vertegenwoordigende lichamen en liefst in directe samenspraak met de samenleving vast moeten stellen in welke richting het dierexperiment moet worden geleid. Duidelijk zal moeten worden aangegeven of de einddoelstelling moet zijn dat het gebruik van dierproeven in onze samenleving wordt beëindigd, of dat bijvoorbeeld genoeg moet worden genomen met het gebruik van jaarlijks 700.000 dieren op de wijze zoals dat het laatste decennium gebeurt.

Er is gesuggereerd dat het relatief grote aantal proefdieren samenhangt met het verrichten van dierproeven die wettelijk verplicht zijn gesteld, bijvoorbeeld voor het controleren van de veiligheid van medicijnen en voedingsstoffen. Dikwijls zijn deze verplichtingen afkomstig uit internationale regelgeving, waaraan Nederland is onderworpen. Kritisch moet worden onderzocht of deze verplichtingen kunnen worden afgeschaft (op termijn) of kunnen worden verlicht.

Ik stel voor dat de Wet op de dierproeven in het vervolg geflankeerd gaat worden door een beleidsnotitie, in de vorm van een meerjarenprogramma voor een periode van 5 jaar. Meerjarenprogrammering betekent dat jaarlijks een evaluatie plaats heeft van de resultaten die in het voorgaande jaar bereikt zijn en dat het programma na een jaar opnieuw voor een periode van 5 jaar wordt vastgesteld. Deze programmering kan geschieden aan de hand van de verslaglegging van ZoDoende. De verantwoordelijke bewindsman wordt belast met de meerjarenprogrammering. De jaarverslagen van de DEC's en het nieuwe meerjarenprogramma worden jaarlijks toegezonden aan de Tweede Kamer. Dit materiaal wordt ook algemeen bekend gemaakt.

Het meerjarenprogramma zal ook passages hebben te omvatten over het ontwikkelen en implementeren van alternatieven voor dierproeven en de mogelijkheden tot vermindering van het ongerief. Het Meerjarenprogramma wordt uitdrukkelijk aan de werking van de Wet op de dier-

proeven gekoppeld. Waar dat nodig is wordt uitleg gegeven aan de bepalingen uit de wet. Zo kan ik mij voorstellen dat eens uitvoerig uiteen wordt gezet hoe het eerste lid, onder b, van artikel 10 van de Wet op de dierproeven moet worden toegepast. Daar staat dat het verboden is een dierproef te verrichten voor een doel waarvan het belang niet opweegt tegen het ongerief dat aan het proefdier wordt berokkend. Het afwegen van belangen van mensen aan de ene kant en dieren aan de andere kant is voor het eerst in ons rechtsstelsel vastgelegd in 1921 bij de wijziging van artikel 254 van het Wetboek van Strafrecht. Thans is deze bepaling te vinden in artikel 36, eerste lid, van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren. Daar staat - en dat is adequater geformuleerd dan in het bedoelde artikel 10, eerste lid, onder b - dat het verboden is om zonder redelijk doel, of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn te benadelen.⁷ De eigenaardigheid doet zich voor dat het bij een dierproef nu juist onvermijdelijk is dat pijn en letsel worden toegebracht en/of dat de gezondheid of het welzijn van proefdieren wordt benadeeld. Toch begrijpen wij precies wat met het bepaalde in artikel 10 bedoeld wordt. Voor de ontwikkeling van de zoveelste kleurstof als toevoeging aan voedingsmiddelen zet je geen proefdieren meer in, zo zeer in de Wet reeds is bepaald dat proeven voor cosmetica onwenselijk zijn.

Ik acht het van het grootste belang dat beleidsmatig wordt vastgesteld voor welke doeleinden nog proeven mogen worden verricht, waarbij, nog belangrijker, wordt aangegeven hoeveel proefdieren voor diverse doeleinden eigenlijk mogen worden gebruikt. Want het welzijn van dieren is een kwestie die het individuele dier raakt en niet de groep proefdieren als totaal. Met meerjarenprogrammering in deze zin meen ik dat bereikt kan worden dat de 'slechte' wet opnieuw wordt geactiveerd.

In de Wet zelf dienen mijns inziens de volgende veranderingen te worden doorgevoerd:

Bruil en Addink hebben veel kritiek geuit op de definitie van een dierproef die in artikel 1 is opgenomen. Ik meen dat het er niet zoveel toe doet op welke wijze een dierproef gedefinieerd is. Het moet duidelijk zijn dat de groep proefdieren afgescheiden is van alle overige groepen dieren. Die scheidslijn moet zo scherp mogelijk zijn, zodat er zo weinig mogelijk misverstanden bestaan bij de uitleg of een handeling tot een

dierproef moet worden gerekend of niet. Daarvoor kunnen op onderdelen kleine wijzigingen worden doorgevoerd in de definitie.

Zolang de Wet op de dierproeven al bestaat is er onduidelijkheid over de status van de veldproeven. Mijn voorstel is om de Wet op de dierproeven uitsluitend van toepassing te verklaren op proeven die in het laboratorium worden verricht, dus ook op proeven in het laboratorium die met dieren uit het veld worden verricht. Echter, de handelingen die als dierproef zijn aan te merken en die in het veld worden verricht dienen van de Wet op de dierproeven afgezonderd te worden en onder de verantwoordelijkheid te worden gebracht van de Minister van LNV. Bij de uitvoering van de Flora- en faunawet kan ontheffing worden gegeven voor veldproeven, welke ontheffingen aan voorschriften gebonden kunnen worden.

Krachtens artikel 113 bestaat er nog een eigenaardige verbintenis tussen wettelijke regelingen krachtens de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren en het verrichten van dierproeven. Deze lijnen moeten aanstonds verbroken worden. Daarbij zal vervolgens moeten worden nagegaan of het nodig is om het vervoer van proefdieren afzonderlijk te regelen.

Alle aandacht zal erop moeten worden gericht om het dierexperiment bekend te maken in de samenleving. Voorzover ik na heb kunnen gaan is de dierproef het enige maatschappelijke terrein waarop alle openheid en openbaarheid ontbreken. Ik ga hier niet dieper op in, ik concludeer slechts tot de grote wenselijkheid dat DEC's aangemerkt zullen worden als bestuursorganen in de zin van de Algemene Wet bestuursrecht en dat hun adviezen vatbaar worden voor bezwaar en beroep voor direct-belanghebbenden, zoals dat in het bestuursrecht is bepaald. Dat betekent dat deze adviezen ook openbaar moeten worden gemaakt. Het gaat hierbij om circa 4.500 adviezen per jaar, die ten minste op één plaats in Nederland voor een ieder ter inzage gelegd moeten worden.

Automatisch zullen de onderzoeksplannen waarover advies moet worden uitgebracht door de DEC's op dezelfde wijzen openbaar moeten worden gemaakt. Ik meen zeker te weten dat de angst dat openheid en openbaarheid rond het dierexperiment zullen leiden tot toename van agressie door dierenactivisten ongegrond is. Mijn stellige overtuiging is dat juist het ontbreken van ieder inzicht in wat er in het dierexperiment speelt grote maatschappelijke frustraties oproept. Openheid en openbaarheid zullen op het niveau van de samenleving verzoenend werken is mijn stellige overtuiging.

Onvermijdelijk zal de organisatiestructuur van de DEC's moeten worden aangepast. Thans worden zij in het leven geroepen door de vergunninghouders. Dat lijkt mij uit bestuursrechtelijk oogpunt even onmogelijk als ongewenst te zijn. Bovendien kan men zich afvragen of er 29 commissies noodzakelijk zijn voor het jaarlijks behandelen van zo'n 4.500 onderzoeksplannen.

Ten slotte merk ik op dat het in alle opzichten gewenst is om de wetgeving zodanig aan te passen dat de inspanningen om de wet effectief en doelmatig ten uitvoer te brengen zo klein mogelijk worden. Ik meen dat ook op dit onderdeel veel verbeteringen kunnen worden aangebracht. Daarvoor is het noodzakelijk dat het wetgevings- en beleidsproces wordt geprofessionaliseerd, dat wil zeggen dat er in een verdergaande mate een ont koppeling plaatsvindt tussen de instellingen en personen die werkzaam zijn op het gebied van het dierexperiment en de instellingen die betrokken zijn bij de beleidsvorming, de beleidsvaststelling, de beleidsuitvoering, de beleidshandhaving en de beleidsevaluatie.

Noten

- 1 Wet van 12 januari 1977, Staatsblad 1996 nr. 565. Uit de considerans: 'Wij in overweging genomen hebben, dat het wenselijk is met het oog op de bescherming van het dier regelen te stellen met betrekking tot verrichten van proeven op dieren.'
- 2 Studiemiddag 1: *Wet op de dierproeven op de proef gesteld*, 11 juni 1999, faculteit rechtsgeleerdheid te Utrecht;
Studiemiddag 2: *Wet op de dierproeven op de proef gesteld deel II*, 6 maart 2003, faculteit rechtsgeleerdheid te Utrecht; zie: Boon, 2002.
- 3 Boon D. (1983) *Nederlands dierenrecht*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen Gouda Quint BV, Arnhem.
- 4 Zutphen, L.F.M. van, V. Baumans & A.C. Beynen (red.) (1998). *Proefdieren en dierproeven*. Elsevier/Bunge, Maarssen.
- 5 Veel van de feitelijke gegevens die in dit hoofdstuk staan weergegeven, zijn ontleend aan de jaarlijkse uitgaven van Zo Doende, die vanaf 1978 zijn uitgegeven door de Veterinaire Hoofdinspectie voor de Volksgezondheid, de laatste jaren door de Keuringsdienst van waren. In deze uitgaven zijn de gegevens samengebracht uit de registraties van de vergunninghouders, de jaarverslagen van de Dierexperimentencommissies en de verslaglegging van de inspectie.
- 6 Boon, D. (2002) *Wet op de dierproeven op de proef gesteld, deel II*. Leerstoel dier en recht. Instituut voor Staats- en bestuursrecht, Universiteit Utrecht.
- 7 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, Wet van 24 september 1992, *Staatsblad* 585, laatstelijk gewijzigd in *Staatsblad* 2002, nrs. 236 en 413.

DEC's tussen minder regels en meer lokale verantwoordelijkheid

Dick Koelega

Het ontstaan van DEC's kan gezien worden als een uiting van de 'vermaatschappelijking van de wetenschap'. Met die term wordt wel de ontwikkeling omschreven die sinds de jaren zeventig op gang kwam en waarbij de wetenschappelijke wereld steeds meer rekening is gaan houden met verlangens en kritiek uit de samenleving. Wat begon als een kritiek op het ivoren toren karakter van de wetenschap en een pleidooi voor meer maatschappelijk relevant onderzoek, werd op den duur een krachtige beweging die zich inspande om wetenschappelijk onderzoek meer in verbinding te brengen met of dienstbaar te maken aan maatschappelijke doelen. Ook in het bedrijfsleven deed deze ontwikkeling zich voor en daar leidde zij onder meer tot de opkomst van maatschappelijk verantwoord ondernemen. Die trend zet zich thans ook internationaal met kracht door.

Deze ontwikkeling is de afgelopen jaren, onder druk van maatschappelijke organisaties die zich voor genoemde doelen inspanden, ook door de rijksoverheid in Nederland omarmd. Dat heeft geleid tot een zeer omvangrijk bouwwerk aan wet- en regelgeving. De Gezondheids- en Welzijnswet voor dieren is daarvan een voorbeeld. Bij de nationale overheid begint de laatste tijd echter het besef te groeien dat we in Nederland op die manier teveel wetten en regels hebben gecreëerd. Bij lokale overheden is dat besef ook aan het toenemen, mede onder druk van de nationale ontwikkelingen.

Een Dierexperimentencommissie (DEC) is ook te beschouwen als een vorm van 'lokale overheid'. Haar taak is immers de uitvoering van een onderdeel van een wet voeren op lokaal niveau: een onderzoeksinstituut. Binnen nogal wat DEC's bestaat tot op heden nog de neiging om maatschappelijke wensen - in dit geval gericht op dierenwelzijn - te vertalen in steeds meer gedetailleerde regels. Dat blijkt onder andere uit de steeds verdere verfijning van de onderzoeksprotocollen. Een dergelijk protocol is in feite een stukje regelgeving: onderzoekers zijn immers verplicht de vragen die daarin staan in te vullen. Die vragen worden de laatste jaren

door de toenemende aandacht voor dierenwelzijn steeds gedetailleerder. Veel onderzoekers ervaren dat als ‘verstikkend’ en ze begrijpen de redenen erachter vaak niet. Ze beschouwen een protocol niet zelden als ‘overbodige bureaucratie’ die hen afhoudt van werk waarvoor ze zijn aangenomen: goed wetenschappelijk onderzoek verrichten. In dat opzicht lijken ze op de boeren, middenstanders en andere ondernemende burgers die al tijden lang klagen over de te grote regeldruk in Nederland.

Hoe verhoudt die praktijk binnen DEC’s zich nu met genoemde beweging die zich thans in ‘Den Haag’ aan het voltrekken is en die een vermindering van de regelzucht voorstaat. Niet voor niets luidt een van de drie motto’s van het kabinet Balkende II: ‘Minder Regels’.¹ Niet alleen Pim Fortuijn (die 25% minder ambtenaren wilde), maar ook vele anderen hebben er recentelijk op gewezen dat de overheid met haar vele regels verstikkend werkt op de ondernemingszin en creativiteit van mensen. De hoge regeldruk draagt volgens sommigen zelfs in belangrijke mate er aan bij dat veel van die maatschappelijke doelen niet gehaald worden. Het ondergraaft ook de motivatie van burgers om bij te dragen aan het instandhouden van voorzieningen.² Vandaar dat politici – van rechts tot links – thans de regeldruk drastisch willen verminderen en een groot beroep doen op de eigen verantwoordelijkheid van burgers om bij te dragen aan de maatschappelijke doelen die zij zo belangrijk zeggen te vinden. Vandaar dat ‘Meedoen’ ook een motto is van dit kabinet.

Wat kunnen de gevolgen zijn van deze ontwikkeling voor het functioneren van de DEC’s? Kan de vooral door onderzoekers als verstikkend ervaren regelgeving worden verminderd zonder dat het welzijn van de proefdieren vermindert? Dat zijn de vragen die ik hier wil proberen te beantwoorden.

Ketenverantwoordelijkheid

Ik begin met het motto ‘Minder Regels’. Het is goed om er op te wijzen dat het streven bij de huidige overheid naar minder regels en minder administratieve lasten *niet* wordt ingegeven door een verminderde waardering voor genoemde maatschappelijke doelen. Men wil minder regels, maar niet een minder schoon milieu of minder voedselveiligheid. En ook dierenwelzijn staat als doel nog altijd hoog aangeschreven. Het verschil met voorheen is dat men bij de realisatie en bescherming van die doelen een grotere rol verlangt van burgers zelf. Die moeten (weer) meer hun eigen verantwoordelijkheid gaan nemen, want dan zijn er minder regels nodig.

Het streven naar minder regels behelst met andere woorden vooral een afslanking van het complex van beleidsinstrumenten, niet van beleidsambities. Het gaat ook gepaard met een (streven naar) verschuiving van verantwoordelijkheden van het nationale naar het lokale niveau, niet met een vermindering van verantwoordelijkheid.

Een voorbeeld daarvan is de ontwikkeling die gaande is op het terrein van voedselveiligheid. Veilig voedsel is een in onze samenleving hoog gewaardeerd goed en de overheid heeft de afgelopen jaren een omvangrijk complex aan regels uitgevaardigd om dat goed te bewaken. Die regels hebben betrekking op alle schakels in de agroketen, dat wil zeggen op al die bedrijven die het voedsel produceren dat wij uiteindelijk op ons bord krijgen. Denk, als het om vlees gaat, bijvoorbeeld aan veefokbedrijven, veehouderijen, veevoederbedrijven, veetransporteurs, slachthuizen, worstfabrieken, slaggers, supermarkten, hamburgerrestaurants, etc.

Zoals bekend is in het recente verleden in die agroketen nogal eens iets misgegaan op het gebied van voedselveiligheid. We kennen vermoedelijk allemaal de dioxinekippen en de salmonellakippen, BSE vlees en varkensvlees met groeihormonen, antibiotica of MPA. Een tijd lang reageerde de overheid, onder druk van politici en maatschappelijke organisaties, op dit soort crises met het uitvaardigen van nog meer regels. Het besef is thans gegroeid dat men daarbij, zoals ik al aangaf, een grens is gepasseerd. Meer regels blijken vaak niet meer te helpen om een maatschappelijk gewenst doel tot stand te brengen. Ze roepen eerder verzet op of frauduleus gedrag en leiden tot talloze inefficiënties.

De nieuwe lijn die de overheid nu beproeft is die van *ketenverantwoordelijkheid en ketenaansprakelijkheid*.³ Simpel gezegd komt dit er op neer dat de overheid de einddoelen formuleert (veilig voedsel) en het aan de keten van agrobedrijven overlaat die doelen zelf en in goede onderlinge afstemming in op hun deel van de keten in concrete normen te vertalen. Die bedrijven zijn verantwoordelijk voor het transparant inrichten van hun bedrijfsprocessen voor derden en voor het borgen van de afgesproken normen door middel van kwaliteitszorgsystemen en externe toezichthouders. De overheid beperkt zich tot het toezicht op de toezichthouders en hanteert daarbij strenge sancties.

Een win-win situatie?

Die aanpak maakt het voor de diverse ketenpartijen mogelijk om zelf snel

te kunnen vaststellen wie waar welke fout gemaakt heeft. Daardoor kan de ‘schuldige’ snel worden opgespoord. Door het systeem van keten-aansprakelijkheid wordt de vergoeding voor de schade die andere partijen in de keten ten gevolge van zo’n fout lopen, vervolgens niet meer - zoals tot nu toe - door de overheid betaald, maar door de werkelijke veroorzaker of zijn verzekeringsmaatschappij. Bij deze nieuwe werkwijze (die overigens nog in ontwikkeling is en nog lang niet overal, laat staan optimaal, functioneert) hanteert de overheid dus zelf veel minder regels. En de diverse schakels in de keten hebben weliswaar te maken met een behoorlijk pakket regels, maar alleen die welke van toepassing zijn op hun specifieke onderdeel in de agroketen. Ieder zorgt voor zijn eigen pakket regels, dat op zich zelf minder omvangrijk is dan het gehele pakket aan overheidsregels voorheen. En ieder zorgt ook voor het toezicht op de naleving van dat eigen pakket regels.

De regeldruk vanuit de centrale overheid wordt op deze manier een stuk minder groot. De transparantie van sturings- en controleprocessen en de mogelijkheid om zelf als bedrijf of als burger bij te dragen aan een maatschappelijk doel (veilig voedsel) worden groter. Ook de mogelijkheid om knoeiers ter verantwoording te roepen en schade te verhalen wordt groter en accurater en daarvan zal, zo verwacht men, een preventieve werking uitgaan op potentiële knoeiers. Bovendien wordt het hoofddoel - veilig voedsel - beter gerealiseerd door betrokkenen doordat zij minder belemmerd worden door het genoemde ‘verstikkingseffect’ van de te grote regeldruk.

Een win-win situatie? Het lijkt er wel op. Hoewel ook een gevaar bestaat, namelijk dat de regeldruk zich nu als het ware ‘verplaatst’, van de centrale overheid naar de lokale schakels in de keten. Ketenbeheer en lokale kwaliteitssystemen brengen namelijk op hun beurt, zo leert de ervaring, ook heel veel gedetailleerde regels met zich mee voor elk van de afzonderlijke schakels en voor de contacten tussen die schakels. Maar een verschil met vroeger is dat die ‘lokale regels’ door betrokkenen meer ervaren (kunnen) worden als ‘eigen’ en minder als ‘vreemd’ (als komend uit Den Haag). Ze zijn immers door henzelf opgesteld en ze zijn een uiting van de - door velen tegenwoordig zo gepleite - eigen verantwoordelijkheid van burgers en bedrijven. Een ander voordeel is mogelijk dat informatie over wat er allemaal gebeurt in zo’n keten voor wie dat wenst (o.a. slachtoffers van mogelijke fouten of kritische consumenten) beter beschikbaar is en aansprakelijken beter kunnen worden aan-

gewezen. Men draait als schakel in de keten en ook als samenleving daarvoor minder vaak op voor de fouten van andere schakels.

Kunnen uit dit voorbeeld om te komen tot minder regels nu ook aanbevelingen gedestilleerd worden voor het functioneren van DEC's? Op het eerste gezicht zou men denken dat het, in lijn met de Haagse trends die ik zojuist beschreef, goed zou zijn als ook de DEC's minder regels zouden gaan hanteren. D.w.z. minder omvangrijke protocollen, met minder vragen om informatie en meer verantwoordelijkheid voor onderzoekers, proefdierdeskundigen en -verzorgers. Onderzoekers blij, want ze hoeven dan minder tijd te besteden aan het invullen van een protocol. DEC-leden blij, want ze hoeven minder lang te vergaderen. Proefdierverzorgers blij, want ze krijgen meer ruimte om naar hun eigen oordeel het leed van dieren waar dat zich voordoet te verzachten. Maar dieren blij? Dat is de vraag. Want minder regels kan voor hen ook betekenen: minder aandacht voor minder aspecten van hun welzijn. En de met de dieren begane burgers blij? Ook dat is maar helemaal de vraag, want minder regels zullen wellicht resulteren in meer dierenleed.

Ik acht de kans niet denkbeeldig dat per saldo zelfs niemand hier blij van wordt. De onderzoekers niet, de DEC leden niet, de dierverzorgers niet, de bezorgde burgers niet en de dieren niet. Want het is maar de vraag of het streven naar minder regels op nationaal niveau uiteindelijk ook leidt tot minder regels op lokaal niveau. Als we kijken naar de ontwikkeling die thans in de agroketen aan de gang is op het gebied van voedselveiligheid, dan zien we dat er sprake is van een 'verplaatsing van regeldruk' van het nationale naar het lokale niveau. Terwijl 'Den Haag' zich op de borst slaat en roept: 'zie eens, wij verminderen de administratieve lastendruk', neemt de regeldruk op lokaal niveau in de diverse ketens juist toe. Zij het, dat die regels nu, zoals ik al aangaf, meer uit de 'eigen koker' komen en betrokkenen daarom (wellicht) beter 'begrijpen' waarom de regels waaraan ze zich moeten houden er zijn. De vrijheid van de lokale ketenpartijen wordt dan dus minder ingeperkt door de centrale overheid, maar meer door henzelf. Ik verwacht zelfs dat er daarbij uiteindelijk sprake zal zijn van intensivering van de (zelf)binding (lees: vrijheidsbeperking).

Vertrouwen

De maatschappelijke wens tot meer bescherming van proefdieren bij wetenschappelijk onderzoek zie ik voorlopig ook niet afnemen. Inte-

gendeel, ik zie het eerder sterker worden, mede doordat de mogelijkheid om kennis te vergaren en te verspreiden over wat zich in de laboratoria afspeelt nog steeds toeneemt door de vele moderne media die ons tegenwoordig ter beschikking staan (zoals TV, radio, internet, mobiele telefoons, kranten, jaarverslagen, etc.). Die wens zal, zo verwacht ik, daarom eerder tot meer dan tot minder regelgeving leiden. En ook in het geval van DEC's zal dat eerder tot meer dan minder gedetailleerde protocollen leiden.

Vermindering van regeldruk lijkt met andere woorden een mooi en wenselijk streven, maar in de praktijk knap lastig te realiseren. Een feit is ook dat we in Nederland thans tengevolge van de grote mate van arbeidsdeling leven in een sterk gesegmenteerde samenleving waarin mensen grotendeels vreemden voor elkaar zijn en elkaar niet prima facie (kunnen) vertrouwen. Het is die moderne context die in belangrijke mate de neiging veroorzaakt om 'weldoen' (bijvoorbeeld tegenover dieren) toch te gaan 'regelen'. Regels zijn te beschouwen als gestolde uitingen van dat wantrouwen.

De paradoxale situatie doet zich momenteel dus voor dat moderne burgers enerzijds meer transparantie wensen ('zeggen wat je denkt en doen wat je zegt') en minder regels verlangen ('25% minder ambtenaren'), maar anderzijds ook veelvuldig (en vooral in 'Den Haag') om nieuwe regels roepen omdat ze elkaar niet vertrouwen. Die regels belemmeren op hun beurt weer hun creativiteit en ondernemersvrijheid.

Met dit spanningsveld zullen we rekening moeten houden als we de vragen die ik aan het begin van deze bijdrage formuleerde willen beantwoorden. Die vragen waren: Wat kunnen voor het functioneren van de DEC's de gevolgen zijn van het Haagse streven naar minder regels en het verschuiven van verantwoordelijkheid van het nationale naar meer lokale niveaus? En hoe kan de 'regeldruk' van DEC's worden verminderd zonder dat het welzijn van de proefdieren vermindert?

Ik zie de volgende ontwikkeling voor me. Net zoals de centrale overheid veel maatschappelijke processen niet kan overzien, kan een DEC niet goed overzien wat er feitelijk in de laboratoria gebeurt met de proefdieren. Ook al probeert een DEC door het stellen van nog zo gedetailleerde vragen in haar protocol zo veel mogelijk informatie te verkrijgen over wat er bij een onderzoek werkelijk met de dieren gebeurt, haar kennis daarover zal altijd incompleet blijven. Een drastische vermeerdering van die kennis is alleen mogelijk op straffe van een enorme verhevinging

van de regeldruk (in dit geval de verplichting om informatie te verschaffen). Maar dat zal tot een enorme administratieve lastenverzwaring leiden voor de onderzoekers en trouwens ook voor de DEC-leden, hetgeen juist niet wenselijk wordt geacht. De DEC kan de bewaking van het welzijn van de proefdieren die haar via de WOD is toevertrouwd door de samenleving in de huidige situatie dus niet optimaal uitvoeren.

Nu kan men zeggen dat de DEC helemaal niet hoeft te weten wat zich precies in de laboratoria afspeelt. Onderzoekers zijn immers zelf ook verantwoordelijk voor het welzijn van hun proefdieren en hebben een verplichte opleiding achter de rug om hun werk zo diervriendelijk mogelijk te kunnen doen. Het probleem is echter dat zij nooit geheel onpartijdig (kunnen) zijn: als het belang van hun onderzoek op gespannen voet komt te staan met het welzijn van hun proefdieren is het logisch dat ze in de verleiding komen om toch door te gaan met een dierproef, ook als het welzijn van hun dieren daar niet bij gebaat is. Maar de proefdierdeskundigen en de proefdierverzorgers dan? Zij hebben, naast de DEC en de onderzoekers, toch ook een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid voor het bewaken van het welzijn van de dieren? Is dat dan niet voldoende? De ervaring heeft geleerd dat dat niet (overal) het geval is. Zij hebben op dit moment in veel onderzoeksinstellingen niet het overduidelijke mandaat om dieren te doden of belastende ingrepen niet te (laten) verrichten als onderzoekers dat weigeren. De onderzoekers kunnen zich meestal beroepen op de goedkeuring (op dierenwelzijnsaspecten) van hun (globale) onderzoeksplan door de DEC. De DEC kan na goedkeuring in de meeste situaties echter niet meer terugkomen op haar besluit als een onderzoek slechter uitpakt voor de proefdieren dan verwacht, omdat daarover de informatie ontbreekt. Met meer regels (bijvoorbeeld ten behoeve van informatieverschaffing over lopend onderzoek) is dat probleem - om redenen die ik hierboven heb uitgelegd - ook niet te verhelpen. Zo blijft er een situatie bestaan met veel onduidelijkheden die het welzijn van veel proefdieren niet ten goede komt.

Conclusie

Mij lijkt dat de genoemde trend om verantwoordelijkheden zoveel mogelijk te leggen op de (meer lokale) niveaus waarop mensen en organisaties in een keten die het beste zelf kunnen nemen ook hier wellicht een oplossing kan bieden. Die keten zou in dit geval bestaan uit respectievelijk de inspecteur, de DEC, de onderzoeksprojectleider, de dierproef-

deskundige, de individuele onderzoeker en de dierverzorger, waarbij de overheid zich beperkt tot toezicht op toezicht. Deze keten bestaat in feite ook al, maar wordt nog niet als zodanig 'gebruikt'. Als schakels in deze keten zouden ze echter gezamenlijk hun respectievelijke verantwoordelijkheden en bevoegdheden beter dan thans kunnen gaan omschrijven en afbakenen en samen zouden ze dan gaan zorgdragen voor de kwaliteit van het gehele proces. Als die aanpak gevolgd wordt, zal in concrete situaties waarin proefdieren, ondanks de goedkeuring van het onderzoeksprogramma op hoofdlijnen door de DEC en ondanks de genomen voorzorgsmaatregelen van de onderzoekers, toch ernstig gaan lijden, de verantwoordelijkheid voor de beoordeling van het (on)welzijn van die dieren in sterkere mate 'verderop in de keten' komen te liggen. Name-lijk niet meer voornamelijk bij de DEC, zoals thans, maar veel meer bij de proefdierdeskundigen en proefdierversorgers. Dat wil zeggen bij hen die dagelijks toezicht houden op de werkvloer, de dieren zien en als bes-ten kunnen beoordelen of het welzijn van die dieren te ernstig wordt aan-getast. Aldus zal op dat meer lokale niveau een belangrijk deel van de nationale verantwoordelijkheid voor het welzijn van proefdieren tot ont-plooiing kunnen komen. Daarbij zullen laatstgenoemde beroepsgroepen, in vergelijking met de huidige situatie in veel onderzoeksinstellingen, wel een grotere bevoegdheid en waarschijnlijk ook verdere scholing en arbeidsrechtelijke bescherming (moeten) krijgen om te kunnen beslissen tot het stopzetten of wijzigen van dierproeven. Zij zullen daarbij, in over-leg met de DEC en de onderzoekers, wel hun eigen nadere 'regels' ont-wikkelen. Dat is, zoals ik heb uitgelegd, zelfs onvermijdelijk. Maar voor de DEC (en daarmee voor de rijksoverheid en de samenleving) zou daar-mee het gesignaleerde probleem, dat zij zo weinig zicht heeft op het wel-zijn van proefdieren als het onderzoek dat zij heeft goedgekeurd een-maal loopt, verholpen kunnen worden. Met behulp van deze ketenaanpak zou de regeldruk vanuit de DEC kunnen worden verminderd zonder dat het welzijn van dieren wordt verminderd.

Noten

- 1 A. Docters van Leeuwen, W. Deetman, I. Opstelten, M. Pastors en R. In 't Veld, *Een kwes-tie van uitvoering. Vernieuwingsagenda voor de presterende overheid*, stichting Neder-land Kennisland, Amsterdam 2003; A.M.B. Michels, 'Een halve eeuw overheidssturing', in: *Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid*, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), Den Haag 2002; *Beter Bestuur voor Burger en Bedrijf*, ministerie

van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, ministerie van Economische Zaken en ministerie van Justitie, Den Haag, 18 december 2002.

- 2 *Meedoen, Meer Werk, Minder Regels, Hoofdpijnenakkoord voor het Kabinet CDA, VVD en D66*, Den Haag, 16 mei 2003
- 3 P. Winsemius en A. Havermans (red.) *De publieke zaak in de 21^e eeuw. Een zaak van respect en bezieling*, stichting De Publieke Zaak, Amsterdam 2003; H.D. Tjeenk Willink, 'Samen in een fuik', interview in *Trouw*, 8 mei 2003
- 4 O. van Kooten e.a., *Transparante ketens: een kwestie van vertrouwen!*, Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag 2002
- 5 De oplettende lezer zal hier wellicht bedenken dat die 'burger' erg inconsequent is: enerzijds roept hij om minder regels (zie het begin van mijn verhaal) en anderzijds roept om toch nog zoveel regels dat zijn wens (in dit geval het voorkomen van dierenleed) wordt en blijft ingewilligd. We stuiten hier op een van de vele inconsistenties die in de boezem van de moderne burgers zijn aan te wijzen. Maar op dat fenomeen en op de problemen die dat geeft voor de overheid, ga ik in deze bijdrage niet in.

De ethische toetsing van dierproeven: wat heeft Europa ons te bieden?

Wim de Leeuw

Inleiding

De discussie over de rechtvaardiging van dierproeven is al heel oud. Al sinds de 16^e en 17^e eeuw wordt deze discussie gevoerd. Aanvankelijk vooral door onderzoekers van diverse pluimage, maar gaandeweg ook door gewone burgers en politici. Met name in Engeland werd deze discussie in de 19^e eeuw intensief gevoerd. Hier werden in deze eeuw de eerste dierenbeschermings- en anti-vivisectie organisaties opgericht. Engeland was ook het eerste land dat het gebruik van proefdieren aan wetelijke regels onderwierp: in 1876 werd de 'Cruelty to Animals Act' van kracht. In de meeste andere Europese landen kwam, veelal na decennialange discussies, wetgeving ter bescherming van proefdieren vaak pas in de tweede helft van de twintigste eeuw tot stand.

In Nederland werd in 1977 de Wet op de dierproeven uitgebracht. Deze wet werd in 1996 gewijzigd.¹ Het gemeenschappelijk uitgangspunt van de wetgeving in de verschillende Europese landen is, dat voor proefdieren een bijzondere bescherming noodzakelijk is. De wetgeving probeert kaders te scheppen voor een verantwoord proefdiergebruik, dat wil zeggen dat dierproeven alleen worden uitgevoerd als er geen andere middelen zijn om het gestelde doel te bereiken. Indien het gebruik van proefdieren onvermijdelijk is, dient de proef zodanig van opzet te zijn dat het ongerief dat aan het dier wordt berokkend tot een minimum wordt beperkt en niet meer proefdieren worden gebruikt dan strikt noodzakelijk is.

In dit hoofdstuk wordt informatie gegeven over Europese richtlijnen en regels met betrekking tot de bescherming van proefdieren en de betekenis die deze hebben voor de regelgeving in de afzonderlijke landen. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de vraag hoe de ethische toetsing van dierproeven in de verschillende Europese landen plaatsvindt en wat er op Europees niveau is geregeld. Tot slot wordt een blik geworpen in de toekomst: zal Europa in staat zijn om ten aanzien van een moeilijk onderwerp als de ethische toetsing van dierproeven in de toekomst meer uniformiteit te bewerkstelligen?

Wat is er in Europa geregeld?

Alhoewel in verschillende Europese landen in de loop van de twintigste eeuw een specifiek beleid met betrekking tot het gebruik van proefdieren werd ontwikkeld en daarop gebaseerde bijzondere regelgeving van kracht werd, kwam een gemeenschappelijk Europees proefdierbeleid pas in de tachtiger jaren van de 20^e eeuw van de grond. In 1986 bracht de Raad van Europa de ‘Conventie voor de bescherming van gewervelde dieren die voor experimentele en andere wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt (ETS123)’ uit². Deze Conventie kan worden beschouwd als het Europese moederdocument. De Europese Unie volgde snel daarna met een eigen Richtlijn.

De Raad van Europa

De Raad van Europa is een Europese verdragsorganisatie, die enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog, in 1949, is opgericht. Het doel van de Raad van Europa is: ‘het door samenwerking bereiken van een grotere eenheid tussen de Lid Staten met het doel gemeenschappelijke idealen en principes te realiseren en veilig te stellen en van hun economische en sociale vooruitgang te faciliteren’ (art. 1 van het instellingsstatuut). De activiteiten zijn onder meer gericht op de rechten van individuen, populaties en volkeren, ontwikkeling en behoud van de democratie, culturele onafhankelijkheid en diversiteit, milieubescherming en dierenwelzijn. De lidstaten werken samen op basis van conventies ofwel verdragen. Een lidstaat kan zelf bepalen welke conventies men wil ondertekenen. Als een lidstaat een conventie ondertekend heeft en het parlement heeft dit goedgekeurd, dan is de lidstaat Partij van deze conventie. Dat betekent dat de lidstaat verplicht is zich aan de conventie te houden. Op dit moment zijn 44 lidstaten aangesloten bij de Raad van Europa.

De Raad van Europa en (proef)dierenwelzijn

Onder de Raad van Europa zijn er 5 conventies die betrekking hebben op dierenwelzijn. Deze conventies hebben betrekking op: 1. landbouwhuisdieren, 2. gezelschapsdieren, 3. slachtdieren, 4. het internationale transport van dieren en 5. proefdieren (Conventie ETS123). Daarnaast is er in de afgelopen jaren door de Raad van Europa ook aandacht besteed aan vraagstukken zoals biotechnologie bij dieren en xenotransplantatie.

Op dit moment zijn 15 lidstaten, waaronder Nederland, Partij van de conventie ter bescherming van proefdieren (ETS123). Dit betekent dat deze

landen de conventie ondertekend hebben en dat dit goedgekeurd is door het nationale parlement. Deze landen zijn daarmee gebonden aan de conventie, maar hebben ook een stem als besloten moet worden over wijziging en uitbreiding van de conventie. Ook de Europese Unie is Partij.

De Partijen, een aantal andere lidstaten van de Raad van Europa, vertegenwoordigers van Amerika en Canada en vertegenwoordigers van zogenaamde non-gouvernementele organisaties (NGO's) ontmoeten elkaar minimaal eens per jaar om te praten over de ontwikkelingen op het gebied van dierproeven, de nationale regelgeving en eventuele aanpassing van de Conventie of bijlagen daarvan. Vrijwel alle spelers in het veld, zoals dierenbeschermers, onderzoekers, dierenartsen, diergedragsdeskundigen, proefdierenfokkers en vertegenwoordigers van de farmaceutische industrie zijn betrokken bij dit overleg. Op dit moment wordt gewerkt aan een aanpassing van een grote bijlage bij deze conventie ETS123. Deze bijlage heeft betrekking op de huisvesting en verzorging van proefdieren. Zodra deze bijlage is gewijzigd, zullen naar aanleiding hiervan de bijlage bij de EU Richtlijn die betrekking heeft op de huisvesting en verzorging van proefdieren en diverse nationale regelingen worden aangepast.

De bescherming van proefdieren in de Europese Unie

De Europese Unie heeft op dit moment 15 lidstaten maar in de komende jaren zullen nieuwe lidstaten toetreden. In 1986 is de Richtlijn 'inzake de onderlinge aanpassing van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen van de lidstaten betreffende de bescherming van dieren die voor experimentele en andere wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt' (Dir. 86/609/EEC) uitgebracht.³ Deze Richtlijn is voor meer dan 90% een kopie van de Conventie ETS123 van de Raad van Europa.

De primaire doelstelling van de Richtlijn is echter niet de bescherming van dieren en is niet gebaseerd op een morele keuze ten aanzien van het verrichten van dierproeven. Omdat de Europese Unie in de eerste plaats een economische gemeenschap is, is het primaire doel het wegwerken van de verschillen die bestaan tussen de nationale wettelijke bepalingen ten aanzien van dierproeven die een ongunstige weerslag kunnen hebben op de werking van de gemeenschappelijke markt. Anders dan bij de Raad van Europa, zijn alle EU-lidstaten verplicht de bepalingen van de Richtlijn op te nemen in hun nationale wetgeving. Desgewenst mogen de lidstaten verder gaan dan de Richtlijn voorschrijft. Gezien de doelstelling van de EU, heeft de Richtlijn geen betrekking op dierproeven die worden uitgevoerd

ten behoeve van niet-commerciële doelen zoals zuiver wetenschappelijk onderzoek, onderwijs en gerechtelijk onderzoek. De lidstaten hebben echter gezamenlijk een resolutie aangenomen waarin ze zich verplichten hun nationale wetgeving wél van toepassing te laten zijn op deze 3 gebieden. Aangezien alle lidstaten de Richtlijn moeten opnemen in hun nationale regelgeving en het aantal lidstaten de komende jaren uitbreidt naar 25, is deze Richtlijn een belangrijk document.

EU Richtlijn 86/609/EEC stelt een ethische toets niet verplicht

De EU Richtlijn bevat geen expliciete verplichting voor het uitvoeren van een ethische toets van voorgenomen dierproeven. In de Richtlijn zal men dus bijvoorbeeld geen bepalingen vinden die betrekking hebben op de samenstelling en werkwijze van een ethische commissie.

Alhoewel de Europese regelgeving met name een weerslag is van datgene wat de lidstaten in gezamenlijkheid economisch haalbaar en wenselijk achten, kan in Richtlijn 86/609/EEC ook de weerslag van een gezamenlijk normen en waardenstelsel worden gezien. Hieronder worden daarvan enkele voorbeelden gegeven.

- Er mag geen proef worden verricht als het redelijkerwijs ook mogelijk is het gewenste resultaat te bereiken met behulp van een andere wetenschappelijk verantwoorde methode waarbij geen proefdier wordt gebruikt (art. 7.2).
- Als een dierproef noodzakelijk is, moet de keuze van de diersoort zorgvuldig worden overwogen en desgevraagd tegenover het verantwoordelijke gezag worden toegelicht. Als er verschillende mogelijkheden zijn, moet de keuze vallen op die proeven waarbij gebruik wordt gemaakt van een zo gering mogelijk aantal dieren, waarbij dieren betrokken zijn met de laagste graad van neurofysiologische gevoeligheid, en zo min mogelijk pijn, lijden, ongemak of blijvend letsel wordt berokkend, en die de grootste kans bieden op bevredigende resultaten (art. 7.3).

Proeven met dieren die uit de vrije natuur afkomstig zijn mogen alleen worden verricht als proeven met andere dieren voor het doel van de proef niet geschikt zijn (art. 7.3).

- De lidstaten stellen de procedures vast volgens welke vooraf aan het verantwoordelijke gezag kennis wordt gegeven van proeven of van gegevens betreffende de personen onder wier leiding proeven plaatsvinden (art. 12.1).

- Wanneer het in de bedoeling ligt een dier te onderwerpen aan een proef waarin het hevige en mogelijk langdurige pijn zal of zou kunnen ondergaan, moet deze proef specifiek worden aangegeven en gemotiveerd bij of uitdrukkelijk worden toegestaan door het verantwoordelijke gezag. Het verantwoordelijke gezag doet passende gerechtelijke of bestuursrechtelijke stappen als het niet de zekerheid heeft dat de proef van voldoende belang is voor het voldoen aan de essentiële behoeften van mens of dier (art. 12.2).

Het wordt echter aan de lidstaten zelf overgelaten te bepalen volgens welke procedure toestemming wordt verleend voor het verrichten van dierproeven. De toetsing door een ethische commissie kan hier onderdeel van uitmaken.

Alhoewel de EU Richtlijn geen ethische toetsing voorschrijft, hanteert de EU wel bepaalde ethische principes bij de toetsing van het onderzoek dat door de EU wordt gesubsidieerd. De indiener moet informatie over het voorgenomen onderzoek aanleveren die vanuit ethisch oogpunt gezien relevant is. Daarnaast moet hij kunnen aantonen dat de uitvoering van het onderzoek voldoet aan alle nationale en internationale bepalingen en dat het onderzoeksplan is getoetst door een ethische commissie. In het geval dat het onderzoek betreft dat vanuit ethisch oogpunt als 'gevoelig' bestempeld kan worden, wordt op het niveau van de EU nog een additionele ethische toets uitgevoerd.

De ethische toetsing van dierproeven: zoveel landen zoveel vormen

Ondanks het feit dat de huidige Europese regelgeving niet voorschrijft dat een ethische toets van voorgenomen dierproeven noodzakelijk is, zijn er gedurende de afgelopen decennia in vrijwel alle West-Europese landen procedures ingericht, waarbij voorgenomen dierproeven ethisch worden getoetst. De initiatieven daartoe ontstonden vaak op lokaal niveau en liepen (soms ver) vooruit op formele regelgeving. De wijze waarop deze toetsing is vormgegeven is vaak het gevolg van uitvoerige discussies en opgedane ervaring met voortrekkersprojecten. In alle gevallen is er sprake van een zoektocht naar de juiste vorm, waarbij op basis van deskundigheid de belangen van mens, proefdier, maatschappij, wetenschap tegen elkaar worden afgewogen. Daarbij wordt kritisch gekeken naar de mogelijkheden tot vervanging van dierproeven, vermindering van

pijn en lijden van proefdieren en vermindering van het aantal proefdieren.⁴

In een aantal van deze landen, waaronder ook Nederland, is een ethische toets wettelijk voorgeschreven en bepaalt de uitkomst van de toets of een proef mag worden uitgevoerd. In sommige landen is een ethische toets weliswaar wettelijk voorgeschreven, maar is de uitkomst niet bepalend voor het doorgaan van de proef. Dit is bijvoorbeeld het geval in Engeland. In andere landen wordt een ethische toets uitgevoerd op vrijwillige basis. Er zijn grote verschillen in de wijze waarop deze ethische toetsing is georganiseerd in de verschillende landen. In sommige landen opereren commissies op regionaal (bijv. Zweden, Zwitserland) of op lokaal (bijv. Duitsland) niveau. In andere landen is er één landelijke commissie (bijv. Denemarken) of zijn commissies verbonden aan één onderzoeksinstelling (bijv. Finland).

Ook ten aanzien van de samenstelling van de commissie zijn er grote verschillen. Deze verschillen hebben voornamelijk betrekking op: het aantal leden, de deskundigheden die aanwezig zijn in de commissie, de aanwezigheid van 'leken', de onafhankelijkheid van (een deel van) leden de commissie ten opzichte van de instelling waarvan de onderzoeksplannen worden getoetst.

Een ander veelvoorkomend punt van verschil is het niveau waarop wordt getoetst: in sommige landen wordt iedere dierproef afzonderlijk getoetst, terwijl in andere landen onderzoeksplannen worden getoetst op projectniveau, dat wil zeggen dat een aantal dierproeven in samenhang worden getoetst. Ook de termijnen waarvoor toestemming voor het uitvoeren van een dierproef wordt verleend kunnen verschillen, evenals de aard van de voorwaarden die worden verbonden aan toestemming.

Tot slot kan nog worden vermeld dat er ook verschillen zijn ten aanzien van de taakstelling van de ethische commissies. Sommige commissies hebben één taak, namelijk het toetsen van onderzoeksplannen. Andere commissies hebben daarnaast ook nog andere taken, zoals het adviseren van onderzoekers en instellingen, het (ethisch) evalueren van afgeronde proeven of projecten of het toetsen van de werkwijze binnen een proefdierinstelling. Samen met de Scandinavische landen, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Zwitserland, behoort Nederland tot de koplopers van Europa. Dat wil zeggen, dat in deze landen ethische commissies reeds vroeg werden ingesteld en dat de regelgeving met betrekking tot de ethische toetsing van dierproeven het verst is ontwikkeld. In deze landen

wordt in dit kader misschien ook het meest gevraagd van onderzoekers. Zij moeten immers onderzoeksplannen inleveren die precies voldoen aan de gestelde criteria en die voldoende informatie bevatten voor een ethische toetsing. Bovendien kan een dergelijke toetsing een verhoging van kosten en een vertraging in het onderzoeksproces met zich mee brengen. Desondanks zijn er geen aanwijzingen dat alleen om deze reden onderzoekers uitwijken naar een ander land, waar de ethische toetsing minder om het lijf heeft.

De bijdrage van onderzoekers aan de ethische discussie

Het feit dat in de afgelopen decennia diverse wetenschappelijke organisaties in aanvulling op bestaande regelgeving richtlijnen of verklaringen over het gebruik van proefdieren hebben opgesteld, geeft aan dat ook binnen de wetenschappelijke gemeenschap de gedachtewisseling over de ethische aspecten van het gebruik van proefdieren niet heeft stilgestaan. Binnen Europa hebben verschillende wetenschappelijke verenigingen ethische uitgangspunten of gedragscodes voor onderzoekers geformuleerd. Sommige verenigingen hebben technische richtlijnen opgesteld voor bepaalde vormen van onderzoek met dieren, bijvoorbeeld kankeronderzoek, waarin expliciet aandacht is besteed aan de grenzen van toelaatbaarheid met het oog op de eigen waarde en het welzijn van de betrokken dieren.

De European Science Foundation (ESF), een organisatie die meer dan 70 grote organisaties verenigt die wetenschappelijk onderzoek financieren, heeft in 2000 een *policy statement* uitgebracht⁵ waarin onder meer de volgende opinies zijn opgenomen:

- ESF erkent dat dieren niet alleen een instrumentele maar ook een intrinsieke waarde, dat wil zeggen een eigen waarde, hebben. Dieren moeten altijd worden behandeld als wezens met gevoel.
- Bij voorgenomen dieproeven moet al het mogelijke worden gedaan om na te gaan of het voorgenomen doel ook kan worden bereikt zonder het gebruik van proefdieren, met minder proefdieren en/of met minder ongerief.
- Onderzoek met het doel het welzijn van proefdieren te verhogen moet worden gestimuleerd door organisaties die lid zijn van ESF.
- Voorgenomen dierproeven moet worden onderworpen aan onafhankelijke toetsing door deskundigen, waarbij zowel de wetenschappelijke kwaliteit als het welzijn van de betrokken proefdieren aan de

orde is. De weging van het belang van de proef tegen het mogelijk ongerief dat de dieren wordt berokkend moet een wezenlijk onderdeel van de toetsing zijn.

Ook diverse organisaties die wetenschappelijk onderzoek subsidiëren stellen onder meer als voorwaarde voor financiering dat het onderzoeksvoorstel moet zijn voorzien van een positief advies of besluit van een ethische commissie.

Europa: een vat vol tegenstrijdigheden

Consumentenveiligheid in de ruimste zin van het woord is een zeer belangrijk aandachtspunt binnen de EU en binnen Nederland. Veel regelgeving met betrekking tot de veiligheid van voedingsmiddelen, stoffen, gebruiksartikelen, etc. is er op gericht het risico op een aantasting van de gezondheid van de consument zo gering mogelijk te maken. Er zijn door de EU meer dan 800 regelingen, richtlijnen, verordeningen of andere documenten uitgegeven waarin het gebruik van dierproeven is voorgeschreven ten behoeve van de veiligheid van mens of dier.

Helaas is het zo dat er binnen de EU onvoldoende samenwerking is tussen de comités die de 'veiligheidsrichtlijnen' opstellen en de comités die de dierenwelzijnrichtlijnen maken. Zo worden er Europese richtlijnen vernieuwd, waarin dierproeven worden voorgeschreven met het doel te toetsen of bepaalde voedingsmiddelen wel veilig zijn, terwijl er alternatieven zijn die minder of geen dieren vergen. Een voorbeeld hiervan is een vernieuwde richtlijn die voorschrijft dat de lidstaten voortaan ieder jaar 4x zoveel voor consumptie bestemde schelpdieren moeten testen op de aanwezigheid van de bepaalde toxinen dan tot nu toe het geval is. Deze testen worden uitgevoerd met muizen en kunnen veel ongerief veroorzaken. Deskundigen geven echter aan dat er alternatieven voor deze muisentest voorhanden zijn. Volgens EU Richtlijn 86/609/EEC zouden deze alternatieven dan ook gebruikt moeten worden. De EU kent echter geen verkeersregels die aangeven welke richtlijn voorrang heeft in geval van conflicterende bepalingen. Op Europees niveau valt in termen van dierenwelzijn nog steeds winst te behalen door verschillende richtlijnen beter op elkaar af te stemmen en door deskundigen van verschillende disciplines beter met elkaar te laten communiceren.

Jaarlijks wordt in Nederland en in Europa ongeveer 30% procent van de dierproeven op basis van een wettelijke bepaling uitgevoerd. In deze gevallen heeft een DEC doorgaans weinig speelruimte. Meestal kan dan

slechts marginaal worden getoetst en kunnen in het geheel geen of slechts in beperkte mate voorwaarden worden gesteld aan de opzet en uitvoering van de proeven. De DEC's kunnen en moeten hier wel een signalerende functie vervullen. Dat wil zeggen dat de DEC's zich luid en duidelijk zullen moeten laten horen wanneer ze van mening zijn dat bepaalde voorgeschreven proeven achterhaald zijn en vervangen of gewijzigd zouden kunnen worden. In geval er alternatieven zijn, is het vaak nog een lange weg om deze alternatieven bij de regelgevende instanties geaccepteerd te krijgen, maar hoe meer deskundigen en instanties zich hier sterk voor maken des te meer kans van slagen. DEC's kunnen, samen met onderzoekers, hierbij zeker een belangrijke rol spelen.

De ethische toetsing van dierproeven: van diversiteit naar uniformiteit

Men ziet in de afzonderlijke Europese landen een zoektocht naar de optimale vorm voor een volwaardige en werkbare ethische toetsing. Die zoektocht leidt er toe, dat er door de diverse overheden en betrokken organisaties in de laatste jaren nadrukkelijker over de grenzen heen wordt gekeken. Er is een groeiende belangstelling naar de overeenkomsten en verschillen tussen de wijze waarop de ethische toetsing van dierproeven is georganiseerd in de verschillende Europese landen. Mede doordat ook binnen de wetenschap de landgrenzen meer en meer vervagen, is er een groeiende behoefte aan enige mate van uniformiteit ten aanzien van de wijze waarop de ethische toetsing in de verschillende landen wordt uitgevoerd en de wettelijke status die deze toetsing heeft. Daarnaast is er behoefte aan internationale samenwerking bij de moeizame ontwikkeling van een volwaardig en werkbaar ethisch toetsingskader dat kan worden gebruikt door ethische commissies.

In 2003 is een begin gemaakt met de voorbereidingen voor een wijziging van de EU Richtlijn 86/609/EEC. Nu al is het zeker dat in de hernieuwde Richtlijn bepalingen met betrekking tot de ethische toetsing van dierproeven zullen worden opgenomen. Als voorbereiding hierop heeft de EU een beperkt budget beschikbaar gesteld voor voorbereidend onderzoek. Bovendien zal de Raad van Europa in 2004 een conferentie organiseren die tot doel heeft a) te komen tot harmonisering van de opzet van ethische commissies en hun functioneren en b) het opzetten van een Europees netwerk van ethische commissies. Het Europese netwerk is een belangrijke voorwaarde om via toenemende samenwerking en uitwisseling van informatie, kennis en wellicht personen te komen tot een meer

vergelijkbare wijze van werken. Dit is niet eenvoudig en zal veel tijd en energie kosten. Uiteindelijk kan dit echter de opmaat zijn tot een uniform Europees ethisch toetsingkader voor dierproeven.

De situatie zou kunnen ontstaan dat de nieuwe Europese bepalingen weliswaar minder streng zijn dan de huidige Nederlandse bepalingen, maar op Europees niveau gezien wel degelijk een vooruitgang betekenen. Nederland behoudt echter de mogelijkheid om met de eigen regelgeving verder te gaan dan de nieuwe Europese richtlijn voorschrijft. De bescherming van proefdieren is al lang geen nationale aangelegenheid meer. De grootste winst is te boeken op internationaal niveau.

Noten

- 1 *Wet op de dierproeven*, 1996 (Stb. 1996, 565).
- 2 European Convention for the Protection of Vertebrate Animals Used for Experimental and Other Scientific Purposes ETS123. (1986) Council of Europe, Strasbourg.
- 3 Council Directive (86/609) of 24 November 1986 on the approximation of laws, regulations and administrative provisions of the Member States regarding the protection of animals used for experimental and other scientific purposes. Off. J. Eur. Commun. L 358, Volume 29, 18 December 1986.
- 4 De Greeve, P. and De Leeuw, W.A. *Ethics Committees in Europe - An Overview* In: Handbook of Animal Models of Infection, ed. O. Zack, Academic Press, ISBN 0-12-775390-7, 1999.
- 5 European Science Foundation (2001). *Use of animals in research: ESF statement on the use of animals in research*. European Science Foundation, Strasbourg.

Nabeschouwing

Uit een opinieonderzoek dat door Intomart GfK in maart 2004 in opdracht van de *Dierenbescherming* werd uitgevoerd, bleek dat maar liefst 67 procent van de Nederlandse bevolking dierproeven, voor welk doel dan ook, afwijst als dieren daar ernstig onder lijden.¹ Andere opvallende resultaten zijn dat ruim 82 procent wil dat er meer informatie over dierproeven beschikbaar komt, terwijl 78 procent vindt dat de overheid meer moet investeren in de ontwikkeling van alternatieven voor dierproeven.² Hieruit blijkt, aldus de *Dierenbescherming*, dat het publiek zeer kritisch staat tegenover dierproeven, al laat men het oordeel ook afhangen van de ernst van het lijden van dieren en van de doeleinden van de proef. Wanneer sprake is van ernstig lijden of van niet-medische doeleinden neemt de acceptatie snel af.

De resultaten van dit opinieonderzoek laten zien dat de afweging die veel burgers maken in grote lijnen overeenkomt met de afweging binnen een DEC. Ook een DEC staat in beginsel afwijzend tegenover dierproeven. Haar uitgangspunt is immers het *Nee, tenzij*-principe, vastgelegd in de wet. Een dierproef is niet geoorloofd, tenzij overtuigend wordt aangetoond dat het belang van de proef (vaak betreft het medische toepassingen) het gebruik van proefdieren noodzakelijk maakt. En ook de DEC streeft in beginsel openheid na.

Toch is sprake van een aanzienlijke afstand, zo lijkt het, tussen de afweging zoals die in een DEC plaatsvindt en de overwegingen bij het bredere publiek. De afweging van de DEC richt zich op concrete onderzoeksvoorstellen. Het gaat niet (zoals in het opinieonderzoek het geval is) om algemene gevoelens en wenselijkheden. In tegendeel, in de DEC-afweging worden belangen van proefdieren, patiënten, onderzoekers en vergunninghouders zeer zichtbaar en concreet. Bovendien speelt de afweging zich af in een dynamisch decor van wetenschappelijke, technologische, beleidsmatige en economische ontwikkelingen en condities. Het is niet altijd eenvoudig deze complexe situatie naar buiten toe duidelijk te maken.

Toch is er onmiskenbaar behoefte aan meer communicatie, bij “buitenstaanders” (zoals het opinieonderzoek laat zien), maar ook bij DEC-leden

zelf. Met deze bundel probeert de NVDEC een aantal problematische kwesties rond DEC's en dierproeven scherper naar voren te brengen. Zoals in de *Inleiding* geschetst hopen we de buitenwereld meer inzicht te verschaffen in de werkwijze van een DEC en in de problemen waarmee DEC's geconfronteerd worden. Door zowel auteurs afkomstig uit de "inner circle" als critici aan het woord te laten, hopen we bovendien een bijdrage te leveren aan de noodzakelijke dialoog over proefdiergebruik in Nederland. Tot slot, *last but not least*, hopen we dat deze bundel de gedachtevorming versterkt zoals die nu reeds in DEC-kringen plaatsvindt, bijvoorbeeld tijdens scholingsdagen of ledenvergaderingen van de NVDEC. Dit alles is temeer van belang omdat dit jaar de evaluatie van de *Wet op de Dierproeven* plaatsvindt.

Wat heeft deze bundel "opgeleverd"? Om te beginnen benadrukken verschillende auteurs dat de afweging die de DEC maakt doorgaans "consequentialistisch" of zelfs "utilistisch" is. Voordelen (maatschappelijke of wetenschappelijke relevantie) en nadelen (ongerief voor proefdieren) worden tegen elkaar afgewogen. Een dergelijke afweging, zo lijkt het, laat onvoldoende ruimte voor overwegingen van meer principiële ("deontologische") aard. Het DEC-discours lijkt niet of onvoldoende in staat recht te doen aan "vage" morele intuïties die betrekking hebben de integriteit of intrinsieke waarde van dieren.

Het begrip *intrinsieke* waarde wordt in de Wet genoemd, maar niet geoperationaliseerd. Wat in de Wet (en in de praktijk) toch vooral telt is de afweging tussen ongerief voor proefdieren enerzijds en maatschappelijke of wetenschappelijke belangen anderzijds. Ook wanneer het ongerief voor het proefdier als gering of matig wordt beoordeeld, is de intrinsieke waarde of integriteit van het dier echter in het geding, al is het maar omdat de wetenschappelijke blik het dier instrumentaliseert of, zoals Verhoog dat noemt, "denaturaliseert". Juist waar het dergelijke fundamentele kanttekeningen betreft, die zich maar moeilijk in technische of wetenschappelijke termen laten vertalen, blijft de afstand tussen DEC-praktijk en buitenwereld groot.

Het is de vraag of noties als intrinsieke waarde en integriteit werkelijk een rol kunnen gaan spelen als criterium in de toetsingspraktijk van de DEC. De notie ongerief (in diverse gradaties) laat een zekere mate van

operationalisering en objectivering toe. Integriteit daarentegen verwijst naar de heelheid of gaafheid van het dier, alsmede naar de mogelijkheden om natuurlijk (soort-eigen) gedrag te ontplooiën, en dit laat zich veel moeilijker “meten”. Proefdieren zoals de Wistar-rat of de naakte muis zijn speciaal voor onderzoeksdoeleinden ontwikkeld en verschillen *bij voorbaat* in veel opzichten van wilde verwanten. We zouden kunnen stellen dat het betreffende proefdier *bij voorbaat* in zijn integriteit is aangetast, maar de vraag is dan wat de betekenis hiervan is voor de uiteindelijke afweging? Ook de vraag of we (op niet-biologische gronden) aan honden of ratten “meer” intrinsieke waarde moeten toekennen dan aan bijvoorbeeld muizen blijft problematisch. Hoewel over deze kwesties in verschillende bijdragen aan deze bundel belangrijke overwegingen naar voren worden gebracht, blijft meer onderzoek en deliberatie noodzakelijk.

Ook “openheid” is een overweging van meer principiële aard. Dit thema heeft de afgelopen tijd veel aandacht gekregen vanwege de wens van organisaties die afwijzend staan ten opzichte van dierproeven (zoals de Dierenbescherming en Proefdiervrij) om inzage te krijgen in DEC-protocollen, en uiteindelijk in datgene wat zich op de werkvloer van het dierenlaboratorium afspeelt. Meer openheid kan ertoe leiden dat de samenleving meer vertrouwen krijgt in besluitvorming over de toelaatbaarheid van dierproeven, of dat er nog kritischer naar dierproeven wordt gekeken. Daarbij is het van belang onderscheid te maken tussen openheid in morele zin (openheid als morele attitude) en openbaarheid (de wettelijk afdwingbare plicht om inzage te verschaffen in protocollen, verslagen en andere documenten). Ook binnen DEC’s is er behoefte aan openheid, want zij kunnen alleen functioneren als zij het vertrouwen hebben van de maatschappij. De onvrede die bij sommige buitenstaanders leeft is voor (veel) DEC-leden zeer invoelbaar. De bijdragen in deze bundel laten zien dat daarnaast ook in DEC-kringen het risico van bureaucrativering (ten koste van de echte ethische afweging) wordt gezien.

Het streven om de ethische discussie over dierproeven zoals die in DEC’s wordt gevoerd te verbreden, staat echter op gespannen voet met de taakstelling van de DEC. Onderzoekers leggen hun protocollen aan DEC’s voor in het vertrouwen dat de DEC er vertrouwelijk en zorgvuldig mee om zal gaan. Dat vertrouwen is een belangrijke voorwaarde voor DEC-leden om hun werk te kunnen doen. Alleen onder die conditie zijn zij in

staat voldoende betrouwbare informatie te verwerven om protocollen adequaat te beoordelen. De DEC functioneert in een complexe en dynamische onderzoekscultuur, vaak zelfs in een industriële omgeving, waar tijd schaars is en onderzoekers in de regel erg zuinig en omzichtig omspringen met innovatieve ideeën. Ervaringen met betrekking tot de *Commissie Biotechnologie bij Dieren* laten bovendien zien dat een openbare toetsingspraktijk gemakkelijk tot juridisering en ritualisering kan leiden. De morele kwaliteit van de afweging neemt dan niet toe, terwijl het onbehagen bij “outsiders” blijft voortbestaan.

Verder is het van belang er op te wijzen dat het “slechts” de taak is van de DEC de morele aanvaardbaarheid van een dierproef te *beoordelen*. De beslissing om onderzoek op te zetten of te ontwikkelen wordt elders genomen, door onderzoeksgroepen en vergunninghouders (universiteiten en bedrijven), maar vooral ook door beleidsmakers, overheden en directies. In laatste instantie is het de samenleving zelf die behoefte heeft aan betrouwbare wetenschappelijke informatie, aan betere geneesmiddelen met minder bijwerkingen en aan veilige producten. Kortom, de DEC is maar een schakel in een keten of netwerk van verantwoordelijkheden. Anderzijds is juist de DEC de plaats waar dit complex geheel aan motieven en verantwoordelijkheden bij elkaar komt. Het is het laatste station dat gepasseerd moet worden voordat dieren daadwerkelijk op de labtafel belanden.

In verschillende bijdragen aan de bundel worden kanttekeningen geplaatst bij het feit dat de beoordeling door DEC's doorgaans plaatsvindt op het niveau van individuele protocollen. Dit leidt tot vertraging van onderzoek en tot belasting van DEC's. Gesuggereerd wordt dat de beoordeling op een meer algemeen niveau zou moeten plaatsvinden, bijvoorbeeld op het niveau van onderzoeksprogramma's. Ook het onderzoek zelf is immers op deze wijze (in de vorm van samenhangende programma's) georganiseerd. Dit geldt met name voor 2^e geldstroom onderzoek en internationale programma's, in mindere mate voor 1^e geldstroom-onderzoek, maar in de huidige onderzoeksfinanciering tekent zich onmiskenbaar een programmatische benadering af. Bij beoordeling op programmatisch niveau zou de DEC meer tijd krijgen voor fundamentele gedachtewisseling. Verantwoordelijkheid voor toetsing van individuele protocollen zou in sterkere mate bij onderzoekers, dierverzorgers en proefdierdeskundigen kun-

nen worden gelegd. Het zou niet alleen de werkbelasting verminderen en de werkbaarheid verhogen, maar ook een oplossing kunnen bieden voor het probleem van de vertrouwelijkheid (een belangrijk obstakel op de weg naar meer openheid). Toetsing op een hoger, programmatisch niveau zou ook een bijdrage kunnen leveren aan het ontwikkelen van alternatieven. Op individueel niveau is de DEC vaak afhankelijk van de informatie van onderzoekers. Bij programmatische toetsing zou een beroep kunnen worden gedaan op beoordelaars die juist voor het betreffende type onderzoek deskundig zijn en derhalve op de hoogte van *best practices* of alternatieven (onderzoek zonder proefdieren) die elders zijn ontwikkeld.

We zien deze bundel als een stap in een proces. Er bestaat in brede kring behoefte aan meer openheid en communicatie, maar over de wijze waarop die openheid vorm moet krijgen wordt vaak heel verschillend gedacht. Er bestaat brede overeenstemming over de stelling dat een dierproef alleen geoorloofd is als er een belangrijk doel mee wordt gediend, maar over de wijze waarop dat belang moet worden beoordeeld, en hoe proefdierongerief moet worden afgewogen, zijn betrokkenen het lang niet altijd eens. Hoewel goede wet- en regelgeving belangrijk is, kan een morele dialoog in een sfeer van wederzijds respect en vertrouwen niet worden afgedwongen. De afgelopen decennia hebben we op belangrijke punten morele vooruitgang geboekt waar het de ethische toetsing van dierproeven betreft. Daaraan hebben verschillende partijen een bijdrage geleverd. We hopen met deze bundel, en met deze reeks, nieuwe stappen te zetten op deze weg.

De redactie

Noten

- 1 Intomart GfK (2004) *Publieke opinie over dierproeven in Nederland*. Intomart GfK, Hilversum. Zie ook <http://www.dierenbescherming.nl/email.php?gid=12&pid=15&sid=1>
- 2 Een relativering is overigens op zijn plaats omdat bijna 25 % van de ondervraagden lid of donateur van een dierenbeschermingsorganisatie blijkt te zijn. Dit is vermoedelijk veel hoger dan het percentage onder de gehele Nederlandse bevolking.

Personalia auteurs

Dr. Sietse F. de Boer (44) is universitair docent bij de basiseenheid gedragsfysiologie van het Biologisch Centrum, Rijks Universiteit Groningen. Zijn onderzoeksactiviteiten richten zich op de gedragsfysiologie, farmacologie en neurobiologie van individuele verschillen in agressie en stresshantering (coping) bij rat en muis als proefdieren.

Mr. Dirk Boon (1949) woont en werkt in Zuidhorn (Gr.). Is advocaat, was hoogleraar Dier en recht van 1997 tot 2004 in Utrecht. Publiceert binnenkort een bundel brieven aan Charles Darwin en een handboek 'Nederlands dierenrecht'.

Dr. ir. Mieke Boon promoveerde in de chemische technologie, studeerde filosofie en is thans werkzaam als Universitair Docent filosofie aan de Universiteit Twente. In de periode 1997-2003 was zij voorzitter van de VU-DEC.

Drs Ellen ter Gast (1971) studeerde medische biologie en wijsbegeerte in Amsterdam (UvA en deels VU). Zij als onderzoeker verbonden aan de afdeling filosofie van de faculteit NWI van de Radboud universiteit Nijmegen. Daarnaast is zij voorzitter van de DEC van het NKI en van Sanguin/CLB.

Dr. D(ick) G.A. Koelega is ethicus. Hij was lid van de Commissie Biotechnologie bij Dieren en thans lid van de DEC van het Nederlands Kanker Instituut in Amsterdam. Hij werkt als senior adviseur strategie bij het Bureau Bestuursraad van het Ministerie van LNV.

Prof dr J.M. Koolhaas, hoogleraar gedragsfysioloog RUG.

Prof Koolhaas is sinds 1975 werkzaam op het Biologisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen, eerst als onderzoeker, later als hoogleraar. Hij heeft als postdoc een jaar gewerkt op de afdeling Experimentele Psychologie van de universiteit van Oxford en gedurende een half jaar op de afdeling Psychofarmacologie van de universiteit van Rome. Momenteel is hij editor in chief van het internationale wetenschappelijke tijdschrift.

schrift *Physiology & Behavior* en is hij vice decaan van de Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen.

Drs. Janne Kuil studeerde Psychologie (geschiedenis en theorie van de psychologie en sociale psychologie) en (biomedische) ethiek aan de Universiteit van Utrecht sinds 1979 betrokken bij de dierproefproblematiek in diverse settings sinds juni 1998 beleidsmedewerker Dierproeven en biotechnologie bij de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren (NVBD) ofwel de Dierenbescherming.

Drs. W.A. de Leeuw, dierenarts (Universiteit Utrecht, 1983), enkele jaren ervaring als practicus, daarna onderzoeker op het gebied van de veterinaire parasitaire immunologie. Vanaf 1992 werkzaam bij de Voedsel en Waren Autoriteit (voorheen Veterinaire Inspectie) binnen de afd. Veterinaire volksgezondheid, Diergezondheid/dierenwelzijn, Diervoeder van de Algemeen Directie.

W.J. Pereboom (1932) was na een periode als praktiserend dierenarts werkzaam bij een farmaceutische industrie allereerst in onderzoek naar diergeneesmiddelen en vaccins en tenslotte als proefdierdeskundige. Was lid van diverse commissies op het gebied van proefdierkunde, veterinaire ethiek en natuurbescherming.

Dr. J.A.A. Swart is universitair docent bij de sectie Wetenschap & Samenleving van het Biologische Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij studeerde biologie en filosofie en rondde een promotie af op het gebied van de medische biologie. Hij publiceerde ondermeer over veldbiologisch onderzoek met dieren en over visies op natuur en dieren. Hij is lid van de DEC van de Rijksuniversiteit Groningen en lid van het bestuur van de NVDEC.

Dr. Henk Verhoog. Bio-eticus. Was 30 jaar werkzaam als docent Biologie en Samenleving, Universiteit Leiden. Sinds 1999 senior onderzoeker bij Louis Bolk Instituut (Driebergen), waar hij onderzoek doet over de waarden achter de biologische landbouw. Lid van de COGEM.

Dr. Jan Vorstenbosch (1952) is filosoof en ethicus en als senioronderzoeker verbonden aan het Ethiek Instituut van de Universiteit van Utrecht.

Hij publiceert vooral op het gebied van de dierethiek en de technologie-ethiek, maakte vele jaren deel uit van dierexperimentencommissies en was een aantal jaren bestuurslid van de NVDEC.

Ir. K. de Vos-Reesink, Wageningen, van oorsprong etholoog. Zelfstandig werkzaam o.a. op het gebied van proefdieren. Voorzitter van de DEC-UM (Maastricht) en (extern) lid van de DEC-Intervet. Oud-voorzitter van de NV-DEC.

Drs. R.B.M. de Vries (1974) studeerde Biologie (1992-1997; met genoegen) en Filosofie (1996-1999; cum laude) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Tijdens zijn studie deed hij onder andere onderzoek naar de betekenis van de term 'intrinsieke waarde' in de dier- en milieu-ethiek. Sinds september 2000 werkt hij als junior onderzoeker bij prof.dr. Hub Zwart (Afdeling Filosofie & Wetenschapsstudies, Faculteit NWI, KUN) en prof.dr. Jean-Pierre Wils (Centrum voor Ethiek KUN) aan een proefschrift over de ethiek van genetische modificatie van proefdieren. Sinds januari 2003 is hij lid van de DEC van de KUN (als deskundige op het gebied van ethische toetsing).

Drs. F.P. Wassenberg (Frank) is bioloog en werkt als senior beleidsmedewerker bij de Vereniging Proefdiervrij.

Prof. dr. L.F.M. van Zutphen studeerde biologie in Utrecht en is aldaar gepromoveerd op een onderzoek op het gebied van de genetica. In 1983 werd hij bij de Faculteit Diergeneeskunde benoemd als eerste hoogleraar op het gebied van de proefdierkunde. Van 1983 tot 2003 heeft hij leiding gegeven aan de vakgroep, later hoofdafdeling, Proefdierkunde. Hij is de initiatiefnemer geweest voor de opzet van het universitair onderwijs op het gebied van de proefdierkunde. Hij is auteur van een groot aantal wetenschappelijke artikelen en editor van een viertal handboeken, waaronder het in verschillende talen verschenen boek: 'Principles of Laboratory Animal Science'.

Prof. dr. Hub Zwart (1960) is hoogleraar filosofie aan de Faculteit Natuurwetenschappen, Wiskunde en Informatica (KUN), directeur van het Centre for Society & Genomics en voorzitter van de NVDEC.

